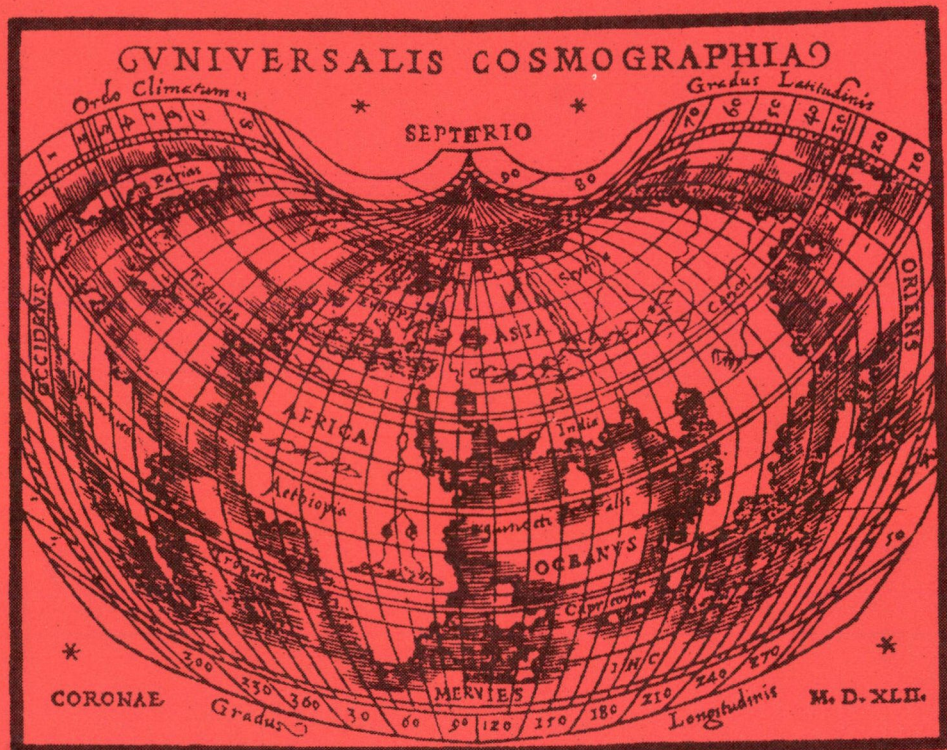
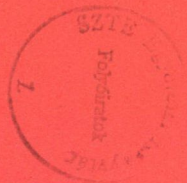

57779

2001 DEC 07

57779

VILÁGTÖRTÉNET

2001 tavasz-nyár

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

2001. tavasz–nyár

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Biró László

TARTALOM

Gebei Sándor: A hatalmi viszonyok átrendeződése Kelet-Európában 1654–1686 között.....	3
Réti Balázs: A brit Admiralitás és az olasz–etióp háború	30
Leopold László: A medve ölése. Az 1939–40-es szovjet–finn háború diplomáciai előzményei	53
Tomasovszky Orsolya: A nők jogi helyzete a kora középkori Franciaországban.....	74
Bagi Zoltán: Az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlés és a török kérdés.....	78

SZEMLE

Pascal Ory: La censure en France à l'ère démocratique (Ism.: Holub Krisztina).....	88
A. A. Ulunjan: Komintern i geopolitika: balkanszkij rubezs 1919–1938 (Ism.: Alekszandr Sztikalin).....	90
Andrea Panaccione: Socialisti Europei. Tra guerre, fascismi e altre catastrofi 1912–1946 (Ism.: Jemnitz János).....	92
Leo Marks: Between silk and cyanide. The story of S.O.E.'s code war (Ism.: Figder Éva).....	93
David Cannadine: Ornamentalism. How the british saw their empire (Ism.: H. Haraszti Éva).....	96

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSZK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 250,- Ft, példányonkénti eladási ára: 125,- Ft.

Index-száma: 25886

ISS 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós

Felelős kiadó: MTA Kutatásszervezési Intézet

Kiadásért felelős: Tolnai Márton

MODY-PRINT Nyiregyháza 1999. F.v.: Módy Elek

GEBEI SÁNDOR

A HATALMI VISZONYOK ÁTRENDEZŐDÉSE KELET-EURÓPÁBAN

1654–1686 KÖZÖTT

A vesztfáliai békerendszer a kelet-európai hatalmi viszonyok átalakulására is lényeges befolyást gyakorolt. Elsősorban azért, mert a harmincéves háborúban Európa csodálatát, de félelmét is kiváltó Svédország újabb területek megszerzésével (Bréma, Verden = a Weser és Elba folyók torkolatának ellenőrzése, Elő-Pomeránia Rügen szigetével és Stettin városával = az Odera torkolatának ellenőrzése) igazi nagyhatalommá nőhetett ki magát. A Balti-tenger fölötti hegemoniára, sőt monopóliumra törő skandináv ország ezzel nemcsak hogy megszilárdította tengeri uralmát, hanem a tengeri kereskedelem bonyolítása és kontrollja révén még jelentősebb gazdasági előnyökhöz jutott a Rzeczpospolitával és Oroszországgal szemben. Nem véletlen, hogy a 17. század folyamán Svédország mindig is igyekezett saját javára kamatoztatni a hagyományos lengyel–orosz kontinentális ellentéteket, vállalva a háborús konfliktusokat is. Ezzel a gondolatsorral nem azt kívánjuk állítani, hogy a 17. század második felének kelet-európai háborúsorozata a vesztfáliai békerendszer egyenes következménye, csupán azt, hogy a svéd pozíciók megerősödése, a Balti-tenger déli partszakaszainak svéd kézbe való jutása előrevetítette a lengyel partszakaszok (a Visztula torkolatvidéke Danziggal, a lengyel király formális vazallusságában található porosz kikötővárosok) bekebelezésének óhaját is. Ilyen okok miatt Stockholm éberrel figyelte a lengyel és az orosz külpolitika alakulását, és csak arra várt, hogy a számára kedvező pillanatban elragadhasa a Rzeczpospolitától a kérdéses területeket, azokat a területeket, amelyek a Balti-tenger svéd beltengerré való átminősítését akadályozták.

Ennek a svéd külpolitikai programnak (*imperium maris Baltici*) a megvalósítására az Oroszország és a Rzeczpospolita 1654-ben kirobbant háborúja remek alkalmat szolgáltatót. Az orosz–lengyel ellentétet a Rzeczpospolita végvidékén, Ukrajnában kibontakozó újabb kozákfelkelés mérgeztette el. A Bogdan Hmelnyickij kozákhetman vezette felkelés 1648-tól 1653-ra olyan átfogó, egész Ukrajnára kiterjedő nemzeti (ukrán–lengyel) és vallási (pravoszláv–katolikus, unitus) belháborúvá terebélyesedett, hogy a moszkvai kormányzat a lengyel belügyekbe való beavatkozás mellett döntött, tudván azt, hogy ez a lépése a diplomáciai kapcsolatok megszakításához, háborúhoz vezet. Ukrajna, de főleg a 100 ezret is meghaladó kozák haderő Oroszországhoz való átkerülése a katonai és a politikai viszonyokat egy csapásra megváltoztatta a kelet-európai térségben. Ez az erőkoncentráció a lengyel–litván nagyhatalmúság leáldozásával fenyegetett. Végül is Oroszország és Ukrajna 1654. évi egyesülése volt az a történelmi esemény, amely az egész 17. század második felének külpolitikai mozgását befolyásolta, a térségben érdekelt országok egymás közötti kapcsolatát alapvetően meghatározta. Ezért nem tekinthetünk el a ma is komoly vitákat, sőt indulatokat is keltő esemény vázlatos ismertetésétől.

Oroszország és Ukrajna egyesülése (1654)

1653. október 1-jén¹ Oroszország zemszkij szoborjának (rendi-képviselési országgyűlés- sének) nagy jelentőségű kérdésben kellett határoznia. Arról kellett döntenie, hogy a Rzeczpospolita (a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság) immár hat éve folyó polgárháborújába, a lengyel–kozák háborúba, a kozákok évente Moszkvába küldözgetett petíciói alapján beavatkozzon-e, vagy sem. A zemszkij szobor – Alekszej cár akaratának megfelelően – egyhangúlag kimondta: „Hmelnycikijt és az egész Zaporozsjei Hadat a cár uralkodói keze alá venni!” Nem az országgyűlési határozat gyors megszületése és a szobor egyöntetű állásfoglalása az érdekes itt, hanem a lengyel–orosz diplomáciai kapcsolatok megszakításának az indoklása.

1. János Kázmér (Jan Kazimierz, 1648–1668), a jelenlegi lengyel király és alattvalói, főleg a határ menti vajdái, számtalan esetben megsértették a boldogult Mihály (Mihail Romanov) cárt, Nyikon moszkvai pátriárkát és az 1645 óta uralkodó Alekszej cárt azzal, hogy a lengyel fél az 1634. évi poljanovói békevezetés ellenére, szándékosan rosszul használta az oroszországi titulusokat a levelezések során. A cárok és a pátriárka sértegetőinek a megbüntetését Moszkva többször is követelte, ám a lengyel király a felségsértőkkel szemben sohasem lépett fel. Ezért Alekszej cár kénytelen János Kázmér magatartását kihívásként értelmezni, kénytelen személyesen elégtételt venni a cárok és a pátriárka becsületét ért sérelmekért.²

2. János Kázmér lengyel király méltatlanná vált a királyi esküjében szereplő „keresztény vallás védelmezője” felemelő címre, mert „a görög valláshoz” ellenségesen viszonyult. A pravoszláv vallás és egyház kegyetlen üldöztetését szenvedett alatta. Szótlanul tűrte, hogy a lengyel slachticsok (szlachcic) a pravoszlávok kiirtására törekedtek. Ezt nem nézheti tovább tétlenül a vallási üldözöttekkel „egyvallású és egyvérű” cár, hittestvéreinek védelmezésére szent fogadalom kötelezi.³

3. Bebizonyosodott az is, hogy az 1648 óta született lengyel–kozák – az 1649-es zborovi (zborowi), az 1651-es Bjelaja Cerkov-i (Bela Cerkwa-i) – megegyezések csak az újabb hadakozás előkészítését szolgálták, Varsóból a békeközvetítésre vállalkozó orosz delegációkat üres kézzel bocsátották vissza, legutóbb éppen 1653-ban. A kozákkérdés mindenáron háborúval történő megoldása, valamint a Zaporozsjei Had ünnepélyes kinyilatkoztatása – ti. a Rzeczpospolita alattvalójaként nem akar élni, inkább török vazallusságba adja magát – Alekszej cárt és a zemszkij szobort a Zaporozsjei Had melletti kiállításáról győzte meg.⁴ Oroszország egyeduralkodója azért, hogy „magas uralkodói keze alá fogadja” Ukrajnát, nem követelt el békeszegést, ellenkezőleg: a hűbérúri esküjét megszegő János Kázmér alattvalói felszabadultak kötöttségeikből, és annak az igazságos, minden zaklatástól védelmet biztosító, „egyvallású és egyvérű” Alekszej cár alattvalói lesznek, aki a „latinok” és a „böszörmények” (törökök, tatárok) ellenében egyaránt oltalmat és menedéket nyújt.

A moszkvai döntésről a diplomáciai szabályokkal összhangban mind Varsó, mind Csigirin (a Zaporozsjei Had „fővárosa”, valójában Hmelnycikij lakóhelye) idejekorán értesült. Amíg a cári futár a lengyeleknek szóló hadüzenetet továbbította Waza János Kázmér királynak és a Rzeczpospolitának, addig a Zaporozsjei Had központi ezredének székhelyére, Perejaszlavba egy több mint 250 fős orosz küldöttség

igyekezett Vaszilij Buturlin bojár, tveri helytartó vezetésével. A cári főtanácsosnak és társainak az volt a feladata, hogy a Perejaszlavlba összehívott, ünnepélyes külsőségek között megtartandó, általános, nyílt, „népi” kozákrada (javnaja rada) Oroszországhoz való csatlakozás ügyében kimondandó végleges döntését meghallgassa, s pozitív döntés esetén a Zaporozsjei Had hűségesküjét fogadja.

Vaszilij Buturlin főkövet fennmaradt jelentéséből kimerítő részletességgel ismerjük az 1654. januári, perejaszlavlai eseményeket.⁵ Ezekből csupán néhány, a témánkhoz szorosan kötődő mozzanatra térünk ki.

Január 8/18-án délután két óraker megszólaltak az üstdobok a város főterén, gyülekezésre hívták az Uszpenszkij-t templom előtti térre a perejaszlavlai ezred kozákjait, a távoli ezredek 5-10 fős küldötteit, a nemesség és a papság más településekről érkezett kisszámú képviselőjét, a közeli helységek valamennyi lakosát. Azért kell hangsúlyozni a rada társadalmilag vegyes összetételét, mert a vitathatatlanul kozák kezdeményezésre, kozák részvételi többséggel megtartott általános rada – véleményünk szerint – jogszerűen hozta meg nemcsak a Zaporozsjei Had, hanem a kozákság által lakott és ellenőrzött terület, Ukrajna egész lakossága nevében is a lengyel királytól való elszakadásról, illetve az orosz cárhoz való csatlakozásról szóló döntését. A jelenlévők – hangos és lelkes kiáltozással – a török szultán, a krími kán, a lengyel király és az orosz cár közül az utóbbi mellett voksoltak. Miután berekesztették a radát, Buturlin bojár az ezredkancellárián ünnepélyesen átnyújtotta Hmelnickij hetmannak Alekszej cár befogadó okmányát. A moszkvai megbízott az okmány átadásakor elmondott beszédében külön is hangsúlyozta: ezennel a Zaporozsjei Had városaival, földjeivel és vizeivel egyetemben cár öfelségéhez került, a kozákok „*hatalmas uralkodónknak minden ellensége ellen örökre szolgálnak*”.⁶

A cár szolgálatába való befogadás ceremóniája a hetmannak és a kozákság parancsnoki karának templomi, Isten színe előtt fogadott eskütételével folytatódott. Egymás után járultak a főpap elé a Biblia és a feszület megcsókolására a kozák vezetők – a hetman, a kancellár (piszar), a főszállásmester (oboznij), a két főbíró (szugyja), a két főfelügyelő (jeszaul), az ezeresek, a századosok – és a nem kozák képviselők, ígervén, hogy „örökre, elválaszthatatlanul” Alekszej cár uralkodói keze alatt szolgálnak és maradnak. (8-án és 9-én összesen 284 eskütételre jogosult mondta el a cári hűségesküt.)⁷ A cári alattvalók közé kerülés folyamatában a rada végzését, majd a cásra tett hűségesküt Hmelnickij hetmani tisztségbe való beiktatása követte. Először a hetmani jelvények közül Hmelnickij az immár cári Zaporozsjei Had új, erre az alkalomra Moszkvában készített zászlaját vehette kezébe Buturlintól, aki többek között ezt mondta: „legyen minden ellenségetek feletti győzelem zászlaja”. Amikor a jogarra emlékeztető (vagy azt helyettesítő?) buzogányt nyújtotta át a kozákvezérnek, a példabeszéd így szólt: „az engedetleneket, a pravoszlávia ellenségeit ezzel békítsd meg”, amikor a kaftánt segítette fel a hetmanra, akkor a fiókáit szárnyaival beborító sas hasonlatával élt Buturlin. Ezt a hosszadalmas szertartást a díszsüveg átadása zárta, amely az okosság és a bölcsesség szimbólumaként került a hetman fejére. Fejedelmi ajándékban, 1500 rubel értékű cobolyadományban részesült még az egykor jezsuitáknál nevelkedett ukrán népevezér, helyettese, Iván Vigovszkij (Wyhowski) kancellár pedig 500 rubelnyi cobolyért mondhatott köszönetet.⁸

Ugyanilyen foratókönyv szerint ment végbe január és február folyamán a többi kozákezdred, illetve az ezredterületen (az ukrainai közigazgatási egységekben) élő nem kozák népség cárja való felesketése is. A legfontosabb ezredék és városok (Kijev, Csernyigov, Nyezsín) esküjét maga Buturlin bojár fogadta, az ukrainai szélső ezredeket és városokat a cári követség alacsonyabb rangú tagjai „fogadták be” Alekszej cár hűségébe. Egy ismeretlen kortárs, Szamovigyec (Szemtanú) névvel illetett ukrán krónikás nagy lelkesedést tapasztalt egész Ukrajnában (po vszej Ukrajni uvesz narod sz ohotoju toje ucsinyil).⁹ Mindenképpen óvatosan kell kezelnünk Szamovigyec véleményét, mert arról is tudomásunk van, hogy Hmelnickij közvetlen vezetőitársai közül pl. Szirko és Bohun ezresek nem voltak hajlandók „moszkvai szolgálatra” adni a fejüket, de Szilveszter Koszov kijevi metropolita is makacskodott a moszkvai pátriárka előtt fejet hajtani.¹⁰ Hogy mégis tömegesnek minősíthetjük a cár hűségére való áttérést, arról a moszkvai Poszolszkij prikáz (Külgügyi Hivatal) adatai tanúskodnak. Az írnokok kimutatásai szerint a januári és a februári „akció” során a Zaporozsjei Had 16 ezredének (kb. 230 századának) 64 659 kozákja, 188 slachticsa, 62 454 nem kozákja, 37 kolostori szolga, összesítve 127 338 fő nyilvánította ki Alekszej cár iránti hűségét.¹¹ Az adatfelvétel a háborús viszonyok miatt csupán töredékes lehetett, ugyanis a krími határokat őrző és a dnyeperi zuhogók mögötti szabad kozákok ab ovo nem kerülhettek be a cári kimutatásokba, mint ahogyan az a jobbágyi állapotú tömeg sem, amely a ljachok (a lengyelek gúnyneve) elleni harcokban azonnal kozáknak vallotta magát. 1654 nyarán erre a jelenségre Protaszjev, az Ukrajnában járt cári követ is felfigyelt. „...aki nem volt kozák, most az is kozák, ezek mindnyájan egyenlőeknek tartják magukat a kozákokkal.”¹² 1657-ben, amikor már Moszkva és Csigirin kapcsolata elmérgesedett, a kozák vezetők a cár követe, Kikin asztalnok előtt azzal kérkedtek, hogy a Zaporozsjei Had vagy 300 ezer kozákot számlál.¹³

A Zaporozsjei Had létszámviszonyait érintő kérdéseknek ott volt igazán komoly jelentősége, ahol a kiváltságolás és a nem kiváltságolás, a kiváltságokból való részesülők és a nem részesülők közötti határ húzódott. Hmelnickij hetman és parancsnoktársai ugyanis a lengyel királyok által törvényesített és a kozák hagyománnyal is összhangban álló, 60 ezres, minden kozákprivilegiummal rendelkező, lajstromba vett, név szerint feltüntetett Zaporozsjei Hadat ígértek és kértek Alekszej cártól, az új uralkodótól. 1654-ben, egyelőre még, nem a cári lajstromba, fizetési jegyzékbe való bekerülés jelentette az aktuális problémát, hanem a kozák szabadságok, kiváltságok és a kozák autonómia moszkvai elismertetése.

A Zaporozsjei Had parancsnoki karából (hetman, kancellár, hadbírák, jeszaulok, szállásmester) és az ezerekből, meg egyes, 1648 óta fontos szerepet játszó századosokból összetevődő parancsnoki rada (tanács) már Perejaszlaviban egyeztetette a jövőbeni együttműködés feltételeit Buturlin cári főkövettel, s mindezt 23 pontos petícióba foglalta.¹⁴ Ezeket az előterjesztéseket vitte Moszkvába a Szamuil (Szamojlo) Bogdanov hadbíró és Pavel (Pavlo) Tyetyerja perejaszlavli ezeres vezette kozákdelegáció. Ne kerülje el a figyelmünket az a hallatlanul fontos körülmény, hogy a Zaporozsjei Had vezetősége kérvénnyel, petícióval fordult Alekszej cárhoz azzal a céllal, hogy az írásba foglaltakat függőpecsétes oklevelével törvényerőre emelje, gyakorlati alkalmazásukat engedélyezze. Röviden nézzük meg, hogyan rögzítette az 1654.

március 13-án, 14-én és 21-én tárgyalt, később „márciusi vagy hmelynickiji cikkeknek” mondott kiváltságlevél Ukrajna állami és társadalmi berendezkedését.

A Zaporozsjei Had és rajta keresztül Ukrajna továbbra is autonómiát élvezett, s ez a szabad hetmanválasztásban, a hadi létszám 60 ezer főben való maximálásában, az ezredalapú közigazgatási rendszer fenntartásában, a kozák igazságszolgáltatásban, a kozák és nem kozák (nemesek, egyháziak, városiak, jobbágyok) társadalmi rétegek elkülönülő privilegizálásában fejeződött ki. Tulajdonképpen az autonómia a kiváltságolással kapcsolódott össze, az autonómia valójában a regisztrált kozákok és a feudális kiváltságoltak (nemesek és egyháziak) esetében érvényesülhetett. Moszkva és Csigirin teljesen egyetértett abban, hogy az 1648–1654-es háború parasztháborús jegeit meg kell szüntetni, a hatéves háború idején kialakult, szabadon átjárható kozák-jobbágy határt fel kell számolni, a felbonthatatlannak tűnő társadalmi szövetséget meg kell semmisíteni a jövőben. Éppen ezért a kozák, a nemesi és az egyházi különállást hangsúlyozó kérvénypontok lezárásaként mindig a rövid beleegyező formula olvasható: *bity po ih cselobityju (legyen kérésük szerint).*

A Zaporozsjei Had külkapcsolatainak megítélésében ellenben komoly nézeteltérés mutatkozott. A kozákság szabad és önálló diplomácia iránti kérélmé (14. pont) az egyik legfontosabb államügyet, a cár egyik monopoljogát, a külpolitika irányítását sértette. Alekszej cár és a bojár tanács válasza ezúttal így hangzott: „Az uralkodó megparancsolta, és a bojárak eldöntötték: a jó szándékkal hozzátok érkezett követeket fogadhatjátok és elbocsáthatjátok, de hogy milyen ügyben jöttek, és milyen végzéssel lettek azok elbocsátva, arról cár őfelségét tájékoztassátok. Cár őfelsége ellen irányuló ügyben hozzátok érkezett követeket és küldöncöket (ott) a Hadban tartsátok, cár őfelségét írásban értesítétek erről, cár őfelsége parancsa nélkül tilos azokat elbocsátani, a török szultánnal és a lengyel királlyal cár őfelsége engedélye nélkül kapcsolatba nem léphettek (kiemelés tőlem – G. S.)”.¹⁵

A fenti cikkely kimunkálatlanságára, többféle értelmezésére, időzített veszélyeire néhány megválaszolatlan kérdéssel szeretnénk rámutatni. Ki döntötte el azt például, hogy jó vagy ártó szándékú az az ügy, amellyel egy futár, küldönc, követ, delegáció kozák földre érkezett? A moszkvai diplomáciába be nem avatott hetman következmények nélkül, kockázatmentesen elbírálhatta a cárnak tetsző és nem tetsző, baráti vagy ellenséges, lényeges vagy lényegtelen információkat? A török szultánra és a lengyel királyra vonatkozó tilalom vonatkozott-e a szultáni vazallusokra (Krím, Erdély, Moldva, Havasalföld), vagy a lengyel király litván nagyfejedelemi mivoltára?

Nem lehet nem észrevenni, hogy Moszkvában a cár hűségére áttért és a cár szolgálatába állt maximum 60 ezres kozák hadra, illetve az ország végvidékén fekvő veszélyzónára, Ukrajnára úgy tekintettek, mint Oroszország katonai potenciáljának gyarapodására, valamint az ország igazságos területi növekedésére. Nemcsak azért igazságos Ukrajna Oroszországhoz való csatlakozása, mert János Kázmér lengyel király súlyosan vétkezett pravoszláv alattvalói ellen, hanem azért is, mert *Alekszej cár az orosz cárok szent kötelességét teljesítette, az „ősök földjeinek” (voicsina = patrimonium) egy darabját visszaszerezte.* Tehát 1653-ban és 1654-ben – orosz felfogás szerint – nem történt egyéb, mint hogy a zemszkij szobor és a perejaszlavli rada döntései értelmében Nagy-Oroszország Kis-Oroszországgal egyesült. Ezt a tényt

Alekszej cár a tituluszában is kifejezésre juttatta. Nagy- és Kis-Oroszország egyeduralkodójaként szabott határt az 1648–1654 között korlátlan hatalomhoz szokott Hmelnyickij hetman külpolitikájának.

De az orosz vajdák ukrán városokba való irányítása is az autonómia csorbításához vezetett! Előzményként el kell mondanunk, hogy Hmelnyickij hetman még 1653 végén többször is sürgette cári vajda (ti. parancsnok) és katonaság Kijevbe és Perejaszlavba való bevonultatását, ám 1654. január 10-én Hmelnyickij már a korábbi álláspontjához képest módosító javaslattal fordult Alekszej cárhoz. Kérését úgy változtatta meg, hogy ha a lengyel király tavaszig nem támadja meg az ukrainai városokat, akkor a Kijevbe küldendő háromezer fős cári helyőrségen kívül más katonai erősítésre nincs szükség a Dnyeperen túl, viszont ha támadás érné a kozákságot, úgy újabb katonai egységeket várnak a Zaporozsjei Had mellé.¹⁶

Annak ellenére, hogy a Rzeczpospolita és a lengyel király nem lépett fel támadólag Ukrajnában, orosz csapatok érkeztek az elkerülhetetlen orosz–lengyel háború kiinduló bázisául szolgáló Kijevbe és Csernyigovba. Oroszország szemszögéből vizsgálva a problémát: Alekszej cár ezen lépését egyáltalán nem tekinthetjük szerződészegésnek. De vajon a „márciusi cikkelyek” államszerződésnek minősíthetők-e? Még inkább bonyolítva a helyzetet: államjogi szempontból, beszélhetünk-e szuverén államok egyesüléséről 1654-ben?¹⁷

A Perejaszlavban és Moszkvában folytatott tárgyalások azt sugallják, mintha két „egyenlő fél” egyezkedett mindkét felet érintő jogokról és köteleességekről. Oroszország jogot formálhatott a Zaporozsjei Had katonai szolgálatára, a választott kozákhétman hatalmi megerősítésére, az ukrainai adók egy részére, ám minden ellenséggel szemben meg kellett védelmeznie Ukrajna pravoszláv lakosságát. Ukrajna (Kis-Oroszország) politikahordozó ereje, a kozákság – a „márciusi cikkelyek” értelmében – széles körű kiváltságolásban részesült (de jure csupán 60 ezer fő!), miközben élesen elhatárolta magát a kozák jogokra vágyakozó jobbágyságtól. Attól a tömegtől, amely a lengyelek elleni hatéves háború győztesének érezte magát, és a győzelem megérdemelt jutalmából részesedni akart. A „szerződött ukrán felet” mindössze egyetlen feladat, bárki ellen bevethető katonai szolgálat terhelte. Bármennyire is konkretizálható a felek jogainak-köteleességeinek rendszere, le kell szögeznünk tényként, hogy „az egyezményt” semmilyen törvényhozó szerv (zemszkij szobor, illetve rada) nem tárgyalta, nem ratifikálta. De nem is tárgyalhatta és ratifikálhatta, hiszen az egyeduralkodás (szamogyerzsvijje) elvéből az is következik, hogy a kozákok (alattvalók) csakis petíció formában fordulhattak új uralkodójukhoz, aki az előterjesztett kéréseknek helyt adott, illetve feltételeket szabott teljesítésük elé, avagy kategorikusan elvetette azokat.

A történelmi szakirodalomban – ahogyan az a jegyzetekben feltüntetett művekből is kitetszik – Oroszország és Ukrajna egyesüléséről a legkülönbözőbb államjogi fejtegetés látott napvilágot, a perszónaluniótól és reáluniótól kezdve a protektorátuson át a vazallusságig, a bekebelezésig bezárólag. Jobban megismerkedve 1654 jogi aspektusaival, korábbi, perszónalunió melletti állásfoglalásunkat revideálva,¹⁸ úgy gondoljuk, hogy a kelet-európai helyzetre kiható esemény pontosabb megítélésére alkalmasabb a feltételekhez kötött inkorporáció jogi kategória.¹⁹

A „kelet-európai harmincéves háború” (1654–1686) nyitánya

A lengyel végek, azaz Ukrajna elszakadása a Rzeczpospolitától és Oroszországhoz való csatlakozása azonnali casus bellinek minősült, s már 1654 tavaszán – a várakozásoknak megfelelően – kirobbant a lengyel–orosz fegyveres konfliktus. Alekszej cár – miközben az európai uralkodótársait az orosz–lengyel háború beálltáról tájékoztatta – 1654. május 11-én elsősorban az érzelmekre ható felhívással fordult a Litván Nagyfejedelemség fehér-orosz (pravoszláv) lakosságához. Felszólította a pravoszláv testvérnépet, hogy a kis-oroszországi példa nyomán fogjon fegyvert a vallás védelméért, a cárhoz való tartozásért. Miként a nagyorosszal testvér kisorosz nép megszabadult a „latinok” uralmától, ugyan- úgy a fehérorosz testvérnép is – csatlakozva az egyesült orosz–kozák seregekhez – visszanyerheti szabadságát.²⁰ Noha a szabadság tartalmi részletezésével adós maradt a kiáltvány, hatása óriási volt.

A Litvániában egyidejűleg, több irányban is kibontakoztatott támadás – a hadüzenet ismeretében – nem érte váratlanul a litván–lengyel haderőt, mégsem tudott felkészülni a támadás elhárítására. Janusz Radziwiłł litván főhetman képtelen volt a megrémült nemesi felkelőket együtt tartani, nem tudta megakadályozni pániszzerű menekülésüket. A biztonságos lengyel és livón területekre (Rigába) való átáramlásuk miatt Litvánia sorsa azon állt vagy bukott, hogy a legjelentősebb végvárok (Szmolenszk, Vityebszk, Mogiljov, Minszk) kibírják-e az oroszok ostromát. Az utánpótlástól teljesen elszigetelt erősségek védői két-három hónapig tartottak ki csupán, augusztus 24-én a Dnyeper menti Mogiljov, szeptember végén a bevehetetlennek hitt Szmolenszk kapitulált.

Amíg a cári seregek a várakkal, városokkal viaskodtak, addig Hmelnickij segélycsapatai, a csernyigovi, a nyezsini és a sztarodubi ezredek (20 ezer fő) a fehér-orosz vidéket tisztították meg a ljachoktól. A felszabadított területeken a kozákok „kozák rendet” igyekeztek meghonosítani, ami a kozáknak iratkozott (kozáknak állt) jobbágyoknak földtulajdont, adómentességet, vámmentes kereskedési jogot, évi zsoldot, saját bírászkodást stb. ajánlgatott.²¹ A Szmolenszk ostromát személyesen irányító Alekszej cár a fehér-orosz és a kozák (kisorosz) azonosulás nem várt és nyugtalanító következményeiről többek között ezeket írta az Ukrajnában hadakozó orosz csapatok főparancsnokának, Buturlinnak. „A moszkvai szolgálatból tőlünk és bojárjainktól mindenféle katonaeMBER elszökött, és a sűrű erdőben gyülekeznek, hogy Hmelnickijhez menjenek: azt írják a rokonságuknak, mintha a cserkaszok (értsd: Cserkasszi kozák város nevéből eredeztetett szó, a kozák szinonimája – G. S.) birtokokat osztogatnának nekik.”²² Ezen helyzeten az sem változtatott, hogy Alekszej cár Mogiljov hódoltatása (1654. augusztus 24.) után felvette a „Fehér-Oroszország egyeduralkodója” titulust is a Nagy- és Kis-Oroszország egyeduralkodója címe mellé.²³ Jogilag tehát a Litván Nagyfejedelemség Mogiljov, Orsa, Bihov (Dnyeper menti városok Kijevtől északra) városokkal jelölt keleti országrésze Alekszej cár uralma alá került, gyakorlatilag viszont a kozák sereg uralta a helyzetet. Hiába erősítette meg cári oklevél a felsorolt települések összes, lengyel királyoktól és litván nagyfejedelemektől szerzett korábbi privilégiumát (magdeburgi városi jogot), mert a helyi nem nemes, a kozák szabadságok gondolatától befolyásolt tömeg a Zolotarenko-féle kozák haddal

együttműködve nem kímélte a cári kegyelemben részesített katolikus egyház javait, a hódolt lengyel, litván nemesség birtokait, a városi gazdag kereskedők vagyont. Ez a cári akarattal szembehelyezkedő magatartás, a cári parancsokat nyíltan negligáló önkényeskedés bizonyos értelemben indokolható, hiszen a hadjáratban részt vevő kozák ezredek megbízott parancsnoka (nakaznij hetman), Iván Zolotarenko – egyébként Hmelnickij sógora – ugyancsak jogforrásnak számított. Mégpedig azért, mert Alekszej cár önrendelkezési joggal felruházott Zaporozsjei Hadának parancsnokáról volt szó, másrészt pedig azért, mert Hmelnickij hetman Fehér-Oroszország sok kis településének adományozott kiváltságlevele, s az ilyen települések lakosságának kozákoknak tett, de a cár nevére és hűségére fogadott örök szolgálata semmivel sem volt csekélyebb jogi értékű, mint a direkt, cári kancellárián kiállított okirat. Ebből a jogi kettősségből már 1654-ben rengeteg súrlódás, illetékességi vita, atrocitás származott, de a perejaszlavlai rada döntése és a moszkvai kiváltságolás alig néhány hónapos örömmélménye egyelőre elhomályosította a kozák és a moszkvai államfelfogás közötti szakadékat. 1655-ben viszont, amikor a küzdőtéren egy újabb háborús fél, Svédország is felbukkant, az ellentétek már a felszínre törtek. Hmelnickij hetman őszintén örült X. Károly Gusztáv svéd király Lengyelország elleni támadásának, reménykedett az orosz–svéd–kozák katonai együttműködésben, a Rzeczpospolita maradék nélküli eltüntetésében. Ellenben Alekszej cár külpolitikai stratégiájába egy ilyen „egyszerű és kézenfekvő” kombináció nem férhetett bele. Nézzük előbb a tényeket!

Svédország és a Rzeczpospolita kapcsolata 1654-ben ugyancsak megromlott, nyíltan akkor vált ellenségessé, amikor Krisztina királynő (Waza-dinasztia) a lengyel Waza-uralkodók (János Kázmér lengyel király) jogairól tudomást sem véve lemondott unokatestvére, Károly Gusztáv (Pfalz-Zweibrücken-dinasztia) javára. A svéd uralkodóváltás okát egyes kortársak a királynő esztelen költekezésében, valamint a korona-birtokok meggondolatlan szétosztogatásában vélték felfedezni. Talán nem véletlen, hogy az anyagi javakban szűkölködő Svédország új uralkodója lengyelországi kikötők, illetve lengyelországi területek megszerzésével akarta egyenesbe hozni az államháztartást. Az 1654-ben katasztrofális vereségeket szenvedő Lengyelország védtelen zsákmánynak tűnt Stockholm számára. Elérkezettnek látszott az idő ahhoz, hogy a svédek több évtizedes, dédelgetett álma (Oxenstierna-terv), a Balti-tenger feletti totális ellenőrzés megvalósuljon. A harmincéves háborúban Torstensson generális mellett hadtudományi és hadvezetési ismereteket szerző X. Károly Gusztáv (1654–1660) trónra lépésének első percétől kezdve feszült figyelemmel kísérte az orosz–lengyel háború eseményeit, s csak a kínálkozó lehetőségre várt: mikor is csapjon le kiszemelt áldozatára. (Wieliczko krónikájában olvashatjuk: *lev gotov na lov* = az oroszlán kész a zsákmány elejtésére.)²⁴ Gyakran idézett mondatával jellemezhetjük leginkább háború melletti eltökéltségét: „a vas segítségével, amit nem sajnált tőlünk a természet, elláthatjuk magunkat arannyal”.²⁵

A háborúba való beavatkozás már 1654 végén eldöntött tény volt, ám 1655 áprilisáig Stockholm és Varsó látszategyezkedései folytak. Tavasszal, a jó idő beköszöntével a katonai előkészületek felgyorsultak, a támadásnak félreérthetetlen jelei megsokasodtak. Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem (1640–1688) és mint, porosz herceg a lengyel király vazallusa, a Svédország felől közeledő veszélyről ide-

jekorán tájékoztatta Varsót, mint ahogyan arról is, hogy kilenc svéd regiment Gdańsk (Danzig) térségében partra szállt májusban.²⁶ Júniusban Arwid Wittenberg svéd tábornagy Svédországból Szczecinhez (Stettinhez) átszállított 17 ezer katonája, 72 ágyúja vonulhatott zavartalanul Nagy-Lengyelország felé. Az 1621-től svéd fennhatóságú Svéd-Livóniából (Riga a fővárosa) Magnus Gabriel De la Gardie tábornagy (a svéd király sógora) hadserege nyomult előre, Litvánia határára.²⁷

1655 nyarán a Rzeczpospolita két tűz közé szorult. Az orosz csapatok a fehér-orosz területek északi határát képező Nyugati-Dvina folyó mentén haladtak feltartóztathatatlanul. Vityebszk és Polock városok bevétele után délre-délnyugatra fordulva, Minszket, majd a litván Kovnót (Kowno, ma: Kaunas), augusztusban pedig a litván fővárost, Vilnót (Wilno, ma: Vilnius) is elfoglalták. Vilnó orosz kézre kerülése immár a „litván nagyfejedelem” titulus használatára is feljogosíthatta Alekszej cárt. A lengyel nemesi felkelők Ujścieben (1655. július 25-én), az oroszok és kozákok elől menekülő litvánok pedig Kiejdanyban (1655. augusztus 14-én) adták magukat X. Károly Gusztáv svéd király uralma alá. A Litván Nagyfejedelemség szenátorai és nemesei, hasonlóan a lengyel nemességhez, „maguk és utódaik nevében” fogadtak örök hűséget „Észak Nagy Sándorának”. Egyetlen kikötésüket, ti. a svéd–litván egyesített haderő nem hadakozhat a lengyel király ellen, X. Károly Gusztáv méltányolta. A szavakban nagylelkű uralkodó ígéretet tett arra is, hogy Litvánia megtarthatja olyan fokú állami önállóságát, mint amilyet ezelőtt a Rzeczpospolitaiban élvezett. A litvánok gyors és feltétlen kapitulációjának ellenszolgáltatása az volt, hogy a svéd király kötelezettséget vállalt a Litván Nagyfejedelemség területi integritásának helyreállítására.²⁸ Nagy- és Kis-Lengyelország behódolása fejében a diadal-ittas király ünnepélyesen kinyilatkoztatta, hogy a jövőben „a Rzeczpospolita egészben” marad. Mit is ígért a balti birodalom mindenható ura?

Elég ha csak a „Rzeczpospolita egészének” restaurációs programját boncolgatjuk. Már az első megközelítésben nyilvánvaló, hogy a királyi szavaknak érvényt szerezni nem olyan egyszerű dolog. Az ígéret megvalósításának alfája és omegája az egykori lengyel–litván tartomány, Ukrajna státusának a megmésztása volt. Ukrajna Lengyelországhoz való csatlakozását kizárólag csak háborúval, konkrétan, egy Oroszország ellenében győztesen befejezett háborúval lehetett kivitelezni. De a Rzeczpospolita állami egységéhez tartozó, az 1654–1655-ben elvesztett fehérorosz és litván területek újra lengyel–litván kézbe való juttatása megint csak az Oroszországgal megvívandó háborút prognosztizálta. A különleges jogállású Porosz Hercegségről egyelőre még ne is beszéljünk, hiszen annak svéd bekebelezésétől X. Károly Gusztáv kimondva–kimondatlanul soha nem tekintett el.

Tovább lépve az államjogi problémákon, társadalmi téren is megoldhatatlan feladatokat vállalt magára a svéd uralkodó. A lengyel–litván nemesség jogainak maradéktalan elismertetése és érvényesítése (a kozák szabadságok tagadása) csak egy feltétellel realizálható, mégpedig Ukrajna és Oroszország egyesülésének hatálytalanításával. Ebben az esetben már nemcsak svéd–orosz, hanem svéd–kozák háborúval is számolnia kellett.

Nehéz elképzelni, hogy X. Károly Gusztáv ne lett volna tisztában irreális és felelőtlen ígéreteinek alaptalanságával, és mégis, ennek ellenére, a későbbiekben

sem fukarkodott könnyelmű kijelentéseivel. Nála a politikusi és az emberi (a jog és az etika) cselekedetek élesen elváltak egymástól. Mélységesen megvetette a kíméletért könyörgő lengyeleket és litvánokat, a megadási feltételeket soha nem tartotta tiszteletben. A katolikus egyházi és kolostori javakat nagy előszeretettel fosztogatta, zsoldos katonái – büntetlenséget élvezve – a prédáért mindenkit zaklattak.²⁹

1655 második felében a Rzeczpospolita katonái és morális vereségek sorozatát szenvedte el. Orosz zászlók lengtek novemberre az eredeti litván városok – Vilnó, Kovnó, Trakai, Novogrudok (Nowogródek), Druja, Drissza – felett, svéd garnizonok szállták meg a legfontosabb lengyel (Poznań, Varsó, Krakkó), porosz (Thorn = Toruń, Elbing = Elbląg) városokat, de még a Lengyel-Livóniában fekvő Dvinaburgban (Dünaburgban ma: Daugavpils) is svédek parancsoltak.

1655–1656 telén a katonáktól a diplomaták vették át a kezdeményezést. A minden irányba kiterjedő diplomáciai akciókból a Moszkvába érkezett császári és svéd küldöttségek tárgyalási eredményei, illetve eredménytelenségei nyomták rá bélyegüket alapvetően az 1656–1658. évi eseményekre.

III. Ferdinánd császárt igencsak aggasztotta a protestáns Svédország térnyerése Lengyelországban, de nyugtalanította Oroszország dinamikus nyugati terjeszkedése Ukrajnában, Litvániában. Moszkvába indított tapasztalt diplomatái, a jezsuita Don Allegretto Allegretti és Johann Dietrich von Lorbach – 1597 óta nem járj császári követtség az orosz fővárosban! – a következő témákat javasolta megvitatásra.

1. A német-római császár és a moszkvai cár közötti „fivéri barátság és szeretet” létesüljön,

2. „Mivel minden háború közvetítők által békével ér véget”, Oroszország uralkodója fogadja el a császárt mediátorként a lengyel–orosz viszonyok normalizálására,

3. Oroszország és a Rzeczpospolita háborúját béke váltsa fel, szűnjön meg a keresztény vér ontása,

4. A hadakozó felek a kereszténység közös ellenségével, a törökökkel, tatárokkal szemben közösen lépjenek fel.³⁰

Allegrettiék kedvező fogadtatásában és a tárgyalások gyors, eredményes lezárásában döntő érdemeket szerzett „a láthatatlan személy”, Nyikon moszkvai pátriárka, aki mély meggyőződéssel képviselte Alekszej cárnál Oroszországra mint „a harmadik Rómára” háruló missziós feladatokat. A megállapodás írásba foglalásával nemigen sietett a Poszolszkij prikáz, mert az 1655 szeptemberében Rigából Moszkvába indított svéd meghatalmazottakkal – Gustav Bielke, Alexander von Essen, Philipp von Krusenstiern vezette a 142 fős delegációt – az érdemi tárgyalások csak december 23-án kezdődtek el. X. Károly Gusztáv egy Rzeczpospolita-ellenes orosz–svéd katonai szövetséget kezdeményezett Alekszej cárnál, sőt a Rzeczpospolita feosztásától sem zárkózott el. Instrukciójából kiderül, hogy két variánsban is elképzelhetőnek gondolta a Nemesi Köztársaság feldarabolását. A svéd–orosz közös határ vagy a Kamenyec (Podólia)–Konsztantinovo–Szluck –Boriszov–Suja–Polock vonalon, vagy a kisebb svéd területi nyereséggel kombináló Halics–Gorodok–Szluck–Minszk–Polock vonalon haladt volna.³¹ Krusenstiern, a gazdasági tárgyalások vezetésével megbízott szakember bekapcsolása a svéd nagykövetségbe azt is jelezte, hogy Stockholm az orosz–svéd kereskedelmi kapcsolatok újratárgyalását is kezdeményezni akarja. Valóban, a svéd diplomácia a külkereskedelmet a külpolitika részeként értelmezte. Ezért nem

diplomácia a külkereskedelmet a külpolitika részeként értelmezte. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy 1655-ben elhatározta az 1617-és sztolbovói békepontok előnyösebbre cserélését. A svéd kereskedők panaszainak – útvonalengedélyért akár öt hetet is várakozniuk kellett, a svéd birodalmi tallér kényszerárfolyamon történő beváltása anyagi veszteségeket okozott – kivizsgálásán túlmenően újabb kereskedelmi útvonalak megnyitását kérte a svéd fél. Egyrészt Perzsiába, illetve Perzsiából a szabad tranzitforgalmat biztosító szárazföldi és vízi utat, másrészt a Baltikum–Arhangelszk kereskedelmi összeköttetést a megfelelő postaállomásokkal, kereskedőházakkal, a Ladoga-, az Onyega-tavi kikötőkkel, szabad hajózással stb.³²

Bármennyire is kölcsönös gazdasági előnyökkel kecsegtette a tárgyaló feleket az 1617. évi kereskedelmi megállapodás módosítása, az orosz–svéd nagyhatalmi vetélkedés, a Rzeczpospolitához és a Zaporozsjei Hadhoz való viszony egyre jobban elmérgesítette a tárgyalások légkörét. Most, 1655 végén derült ki igazán, hogy a 14. hmelynickiji cikkely mennyire kidolgozatlan, mennyire pontatlan az általános fogalmazási módjával. Ugyanis X. Károly Gusztáv és Hmelynickij közvetlen diplomáciai érintkezése mélyen sértette ebben a konkrét szituációban Moszkva érdekeit. Hmelynickij, a cár alattvalója pedig a „jó ügy” szolgálatában permanensen azon munkálkodott, hogy a ljachokra Oroszország, Svédország és a Zaporozsjei Had együttes ereje koncentráltan rázúduljon. Nem volt elég, hogy a különutas, Moszkvának nem tetsző kozák politika károsan befolyásolta a külpolitika monopoljogú irányítója, Alekszej cár elképzeléseit, ráadásul Hmelynickij hetman fehér-oroszországi utasításaival a cári intézkedéseket hatálytalanította, legalábbis kétségbe vonta. Az orosz–svéd tárgyalások kellős közepén, 1656. február 8-án a magát „csigirini hercegnek” képzelő Hmelynickij a „belorusz (fehérorosz) ezred” ezereskapitányának nevezte ki vezét, Iván Nyecsajt. A hetman kinevezési okirata szerint Nyecsaj „bátor cselekedeteivel”, rátermettségével érdemelte ki azt, hogy az elhalálozott Zolotarenko ezres helyébe lépjen, és az ezredének területén lévő városoknak (Mogiljov, Csauszi, Novij-Bihov, Gomel) is előjárója legyen.³³

Hmelynickij Nyecsajt hivatalába iktató okmánya óriási felháborodást váltott ki Moszkvában. Larion Lopuhin tanácsnok haladéktalanul Csigirinben termett, és a cár nevében felszólította a hetmant, hogy rendelje vissza a kozákjait a „belorusz ezrednek” nevezett területről, érvénytelenítse Nyecsaj újonnan alapított ezereskapitányágát, hagyjon fel ott a kozáktoborzással, hiszen ott mindenki cári hűségen van. Szigorúan megfédtek Hmelynickijt Moszkvából, és utasították arra, hogy a jövőben akár egy uralkodó, önhatalmúlag ne rendelkezék.³⁴ Moszkva határozott közbelépésével tudatta a Dnyeper mentiekkel, hogy nem tűri el jogainak csorbítását, és ebbe a svédekkel való paktálási szándék is ugyanúgy beletartozott.

1656 márciusára kikristályosodott az új orosz külpolitikai kurzus: a császár közvetítésével megegyezni a lengyelekkel, a svédek pedig háborúval rákényszeríteni arra, hogy Oroszország baltikumi érdekeit tiszteletben tartsa. Klaus Zernack német történész alapvetően három okkal magyarázza az orosz–svéd háború kitörését, a békeállapot megszakadását (ruptura pacis). 1. Oroszország túl érzékenyen reagált Svédország külpolitikai törekvéseire, mert moszkvai vélemény szerint az 1617-es sztolbovói béke módosításával a skandináv ország hegemon helyzetbe jutott volna a térségben. 2.

A svéd ügyek szakértőjének, Ordin-Nascokinnak Alekszej cárra gyakorolt hatása azért nem hagyható figyelmen kívül, mert ő a svédek lengyelországi sikereit Oroszország első katonai csapásával óhajtotta kiegyenlíteni. 3. Az egyre feszültebbé váló kozák–orosz viszony lecsendesíthető lesz egy győztes háborúval, miközben az orosz külpolitikai célok is megvalósulnak.³⁵ Bizonyosak vagyunk abban, hogy a háború okainak feltárásakor nem feledkezhetünk meg a livón háború okozta revansvágyról sem, mint ahogyan III. Ferdinánd császár diplomáciai beavatkozásának hatásáról sem. A svéd történetírásban szilárdan tartja magát az az álláspont (Carlson F. F.), hogy az orosz–svéd ellenségeskedés valódi okát a megoldatlan kereskedelmi problémákban kell keresni.³⁶ Maga X. Károly Gusztáv is számba vette az okokat egy Hmelnickijhez írott levelében. Érthető módon, ő a legsúlyosabb oknak a Svédország és a Zaporozsjei Had rendszeres diplomáciai érintkezését említette, mert Alekszej cár azzal vádolta meg uralkodótársát, hogy Svédország szét akarta tépni Moszkva és Csigirin, az uralkodó és alattvalója szoros kötelékét. X. Károly Gusztáv levelében tagadta a vádakat, ám ravaszul, a kozákok bizalmatlanságát erősítendő, megjegyezte: „Az tudtuk, hogy a Moszkvai Nagyfejedelemség és a Zaporozsjei Nép (sic!) között valamilyen egyesülés létrejött... de úgy gondoltuk, hogy az mint két önálló ország szerződése lépett életbe, és az Ön népének teljes és érintetlen szabadsága megmarad” (*quam gentis Vestrae libertas salva et integre maneret* – kiemelés tőlem – G. S.).³⁷

1656 májusában Oroszország hivatalosan is megszakította diplomáciai kapcsolatait Svédországgal, a Moszkvában tartózkodó svéd követeket házi őrizetbe vették, majd 15-én Alekszej cár elhagyva fővárosát, a hadjárat megindításának állomására, Polockhoz sietett. A svédek elleni hadjárat fő iránya a Nyugati-Dvina folyó, fő célja a folyót ellenőrző városok elfoglalása (Vityebszk, Polock, Dvinaburg) után, a folyó torkolatában fekvő Riga, a svéd–livón főváros megszerzése volt. Nagy erők vonultak a szintén svéd felségterületen lévő észt Derpt (Dorpat, orosz nevén Jurjev, ma: Tartu), valamint a Ladoga-tó déli partján épült, ingermanlandi Nöteburg (Noteburg, orosz nevén Oresek) ellen is.

Amíg a svédek az oroszokkal szemben védekezésre kényszerültek, addig Lengyelországban hatalmas offenzívát bontakoztattak ki. X. Károly Gusztáv nemcsak azért gondolt a lengyelek elleni döntő rohamra, mert nem volt kivel egyezkednie. (Tudniillik a lengyel alkotmány értelmében az államszerződések csak abban esetben váltak érvényessé, ha a király is, a Köztársaság is hitelesítette, tehát a király a Köztársaság nélkül [szejm nélkül] semmilyen ügyet nem zárhatott le, és viszont: a Köztársaság állásfoglalása sem emelkedhetett a törvény szintjére a király beleegyezése híján.)³⁸ Azaz, mégis akadt valaki, akivel lehetett, sőt, előnyösen lehetett alkudozni. Ez a valaki a lengyel király, vazallusa, a porosz herceg volt, aki nem más, mint Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem (1640–1688). Az 1656. január 7/17-i Königsbergben (Królewiec, ma: Kalinyingrád) aláírt, „a kölcsönös barátság és bizalom” elvén működő egyezmény azzal kalkulált, hogy X. Károly Gusztávot a lengyel szejm királyné választja, és a megválasztott és megkoronázott királynak a porosz herceg hűségesküt tesz. Ezért a lengyelekkel szakító és a svédekkel együttműködő cselekedetért Frigyes Vilmos gazdasági előnyöket (a pillai=pilawai és a memeli=klaipedai

kikötői vámokból való részesedést), 1500 katoná biztosítása és az esetleges háborús károk fejében a Porosz Hercegséghez csatolandó ermlandi (warmiai) püspökséget kapja meg.³⁹ A lengyelek teljes kapitulációjával számoló svéd király elképzelése – az 1656 tavaszán és nyarán aratott katonai győzelmek ellenére – csupán ötven százalékban teljesült. X. Károly Gusztáv sem erővel, sem szép szóval nem tudta kicsikarni a királyválasztó szejm összehívását, de Frigyes Vilmosmal szorosabbra fűzhetette az együttműködés szálait. 1656. június 15/25-én a látszatszövetséges porosz herceg a „Lehn-Vertrag” (vazallusi szerződés 5. pontja) aláírásával a lengyel királyi köteléket a svéd király hűbéruraságára cserélte fel. Svédország az orosz cár és a kurlandi herceg ellen be nem vethető négyezer brandenburgi katonáért, a Brandenburg területén folytatott szabad toborzásért és az ott vásárolt élelmiszerekért gazdagon fizetett. De nem a sajátjából, hanem a Rzeczpospolitából kikanyarított területekkel: a Porosz Hercegséggel, a warmiai püspökséggel és nagy-lengyelországi vajdaságokkal egyenlítette ki a számlát. A Brandenburggal határos négy vajdaság eladományozása – vier Woywodschafften in Gross-Polen: Kalisch, Posen, Laussiz, Siradien mit dem Wielunischen Kreisse⁴⁰ –, X. Károly Gusztáv Frigyes Vilmosnak tett „nagylelkű” gesztusa nemcsak hogy végérvényesen elzárta előle a lengyel királysághoz vezető utat, hanem szinte katalizálta a lengyel–orosz közeledést.

III. Ferdinánd császár követjeinek, a béketárgyalások közvetítőinek jelenlétében ültek tárgyalóasztalhoz Alekszej cár és János Kázmér megbízottai az orosz hadak által hódoltatott litván fővárosban, Vlnóban. Az 1656. augusztus 22-től november 3-ig elhúzódó tárgyalások békét nem, de fegyverszüneti megállapodást eredményeztek. Az utolsó, szám szerint a 19. ülésen⁴¹ (november 3.) véglegesítették az uralkodók titulusait, másképpen szólva: végrehajtották a katonai erőviszonyoknak megfelelő határ kiigazítást. Alekszej cár a lengyel király részéről is jogszerűsített „Kis- és Fehér-Oroszország cárja” címmel bővíthette megszállási tárházát, János Kázmér pedig használhatta a „Litván Fejedelemség fejedelme” titulust. Mivel pontos határok meghúzása az idő rövidsége és a közös ellenséggel, a svéd királlyal folyó háború miatt lehetetlen volt, a vilnai fegyverszünet a lényegi kérdéseket nem rendezte. Gondoljunk csak bele! A litván fejedelem az orosz katonai megszállás alatt lévő Vlnó, Kovno stb. litván városokat visszakapja, de Kis-Oroszország nyugati határa hol jelölhető meg? A Dnyepernél? Volhínia és Podólia nyugati határánál? A Dnyeszternél és a Nyugati-Bug felső folyásánál? Egy leendő kisorosz (ukrán)–lengyel határon inneni és túli kozákság a Zaporozsjei Had egészét feldarabolja? Az egész kozákságra vonatkozó 1654-es perejaszlavli és moszkvai döntések érvényüket veszítik? Stb.

Többek között ezek voltak azok a problémák, amelyek Csigirinben hatalmas káoszt és bizonytalanságot idéztek elő. Már a vilnai tárgyalások idején – félve attól, hogy a kozákság feje fölött megegyezik a két uralkodó – Hmelnickij szerződés kötésre felhatalmazott követeket menesztett X. Károly Gusztávhoz és II. Rákóczi Györgyhez azért, hogy véd- és dacszövetséget hozzanak létre. Hmelnickij, az óvatos és ravasz politikus Vlnó miatt az Alekszej cárbá vetett hitét elveszítette, mert a perejaszlavli rada döntésétől eltelt két és fél év alatt saját bőrében tapasztalhatta meg a lengyel és az orosz társadalmi berendezkedés közötti különbséget: a lengyel szisztémában a Zaporozsjei Hadnak a hatalom és eszköz nélküli királyság, vagyis a

korlátlan főnemesi uralom, az orosz szisztémában pedig a csak parancsokat teljesítő, politikai akarattól megfosztott alattvalókat ismerő felfogás minősült elfogadhatatlannak.

A kozák fővárosban érlelődő elégedetlenségről a Kijevbe „ültetett” orosz vajda, Andrej Buturlin idejekorán (október 30/november 9-én) tudomást szerzett, sőt már arról is informálta Moszkvát, hogy Hmelnickijnek II. Rákóczi Györggyel már egyezsége van, és a svédek átengedik majd Rákóczinak Krakkót. „A hetman és kancellárja becstelenséget forgat a fejében, el akar szakadni felségedtől” – állította határozottan a kijevi vajda –, mégpedig azért, mert cár őfelsége előre „békét” kötött a lengyel királlyal, pedig a békekötésig nem jutottak el, hanem csak az ígéretes szintjén rekesztették be a vilnói találkozót. Egy be nem fejezett háborút egy újabb, svédek elleni háborúval váltott fel cár őfelsége, figyelembe se vette azt, hogy „nekik (a kozákoknak) a svéd király régóta barát”.⁴² A hír valódiságát támasztja alá Újlaki László (II. Rákóczi György Csigirinbe küldött követe) jelentése is, miszerint a Zaporozsjei Had második embere, Vigovszkij (Wyhowski, Vihovszkij) kancellár Újlakinak kijelentette: „Ha megbékéltetek (ti. a lengyelek az oroszokkal – G. S.), ú velek felbontották a szövetséget.”⁴³

A Vilnóban elkövetett orosz külpolitikai hiba többszörösen elhibázott lépésnek bizonyult. Egyrészt azért, mert a lengyelek fedezet nélküli szavára – Alekszej cárt lengyel királynak választja a meg a szejm – Oroszország fő ellensége hirtelen Svédország lett, másrészt azért, mert a csatlakozott Ukrajna érdekei sehol, semmilyen formában nem érvényesülhettek. Alekszej cár pusztán katonai potenciált, Oroszország hadi erejét növelő katonakontingenst látott a kozákságban, Hmelnickij hetman különutas politikai törekvései megrökönyödést váltottak ki Moszkvában. A svéd és az erdélyi, Moszkvával nemhogy nem egyeztetett, de egyenesen tiltott diplomáciai akciók miatt a kijevi orosz vajda is, a moszkvai Külügyi Hivatal is számtalanszor elmarasztalta a hetmant. Itt és most, ebből a veszekedéseket és a személyeskedéseket bőven tartalmazó folyamatból a halálos beteg Hmelnickij és Fjodor Buturlin cári követ utolsó összetűzésének egy kisebb, de annál jellemzőbb részletére utalunk csak.

Az egyenesen Moszkvából Csigirinbe érkezett (1657. június elején) Buturlin udvarmester megbízatása Hmelnickij felelősségre vonásában merült ki. Alekszej cár a hetmant az 1654. évi eskü megszegésével vádolta, mert a Zaporozsjei Had 15 ezer kozákkal támogatja II. Rákóczi Györgyöt lengyelországi hadjáratában, hogy az erdélyi fejedelem lengyel királyságba üljön a cár helyett. Másodsorban azért, mert Hmelnickij „Lengyelország teljes felosztását” javasolta Svédországnak és Erdélynek. „...az kozák hetmánn az Viszlán innét akarja bírni, Borsútiát és Litvániát, Lengyelországot az Bog vizén túl (értsd: a Nyugati-Bug folyótól északra – G. S.) és Varsován túl 2 mélyföldet az svéczi király, azontúl Krakkót és Varsováig az Bog vizén innét az fejedelem, úgy hogy emlékezeti ne legyen az Lengyel királyságnak.” (Kiemelés tőlem – G. S.)⁴⁴ Harmadsorban azért, mert a hetman és „az muszka császár” magának követelte a fehér-oroszországi „Sztára Bicho-t” (Sztarij-Bihov – G. S.), sőt a Zaporozsjei Had a Dnyeper parti nagyvárosra, Mogiljovra is benyújtotta az igényét.⁴⁵ Negyedsorban pedig azért, mert a kozákok a cári vajdákat nem engedték be Csernyigovba, Nyezsinsbe és Perejaszlavba, így cári garnizonok nem létesülhettek az

ukrán városokban Kijeven kívül. De itt is, amíg a moszkvai sztrelecek Kijevben föld és ház nélkül tengődnek, addig a helyiek „nemcsak cselédeknek, hanem kutyaíknak, lovaiknak, marháiknak külön zugot építenek”⁴⁶ – tolmácsolta a cári haragot Buturlin.

Az orosz–kozák ellentét igazi indítékát az éppen Csigirinben tartózkodó erdélyi küldött, Sebesi Ferenc világosan látta: „*nem subjugáltam én magamat arra – fakadt ki haragosan Hmelynickij az orosz vajdának –, hogy azt cselekedjem, a mit te akarsz, hanem hadodat kezembe add, azt cselekedjem az mit én akarok; mert azelőtt is azért hadakoztam az lengyel királlyal, hogy az elébbi szabadságomat és a kozákok szabadságát helyre állassam és ne parasztok legyenek, hanem mint régenten kozák nevet viseltenek, úgy most is.*” (Kiemelés tőlem – G. S.)⁴⁷ Vigovszkij kozák kancellár is Hmelynickij stílusában, legalább ilyen nyíltan és fenyegetően beszélt „az muszkával második követtel”, írja Sebesi a csigirini naplójában. A Zaporozsjei Had önálló és független külpolitizálási jogát vitató cári követnek ekképpen válaszolt a dühét magából kiadó Vigovszkij: „Ha a császár a maga országában császár (értsd: cár – G. S.), szintén olyan fejedelem vagy király az maga országában az hetmán; kardjával veite meg és szabadult az iga alól fegyverével; azért ha akartok jóakaróink lenni és az békességét megtartani; ha pedig nem, lássátok, ellenetek megoltalmazzuk magunkat, mind tatárt, svédet, magyart ellenetek visszük. ... ti csak városokat akartok s kívántok, nem egyéb keresztyénséget...”⁴⁸

Az idézett dokumentumrészletekből félreérthetetlenül kiderül, hogy 1657 nyarán a Zaporozsjei Had–Oroszország–Svédország egymáshoz való viszonyai váltak determináns kapcsolatokká Kelet-Európában, a lengyel trónról álmódózó erdélyi fejedelem alig fél évig tartó 1657-es katonai akciója Lengyelországban epizódjellegűvé zsugorodott. Mint ahogyan az Erdélyi Fejedelemség életében fordulópontot jelentett 1657 nyara, épp- úgy Ukrajna sorsában is vízváltászónak említhetjük az új naptár szerinti 1657. augusztus 6-át, Hmelynickij hetmán halálának napját. Határkőnek kell tekintenünk mindenképpen ezt a napot, hiszen a köztiszteletben álló, Mózesnek és Messiásnak is nevezett kozákvezér halála a legnagyobb tanácstalanságba, egyidejűleg a legnagyobb válságba taszította Ukrajnát. Megoldatlan problémák sokasága maradt vissza Hmelynickij vezetőtársaira. A lengyel–krími tatár kényszerszövetség II. Rákóczi György életútját megpecsételte (1657. július 22.), seregének tragikus pusztulásához vezetett (1657. július 31.), s ezzel az erdélyi–kozák katonai paktum még papíron sem érte meg az egy évet. A svéd–kozák szerződés is értelmét veszítette azzal, hogy X. Károly Gusztáv a svéd tengeri érdekeket veszélyeztető dán támadás elhárítására a háborúskodás színhelyét a messzi északra helyezte át. A Zaporozsjei Had parancsnoki tanácsának (radájának) sürgősen az új hetmán személyéről és megválasztásáról, majd a külpolitikai stratégiáról, az irányt szabó külpolitikai kurzusról kellett döntenie. A szövetségeseitől megfosztott kozákságnak a Vilnóban egyezsége jutott lengyel, orosz fenyegetéssel kellett szembenéznie.

Lengyel–orosz vetélkedés Ukrajnáért

Hmelnickij halálát és a Zaporozsjei Had elszigetelődését a moszkvai kormányzat drasztikusan a maga javára kívánta fordítani. A legvitatottabb problémákat – a cári vajdák és helyőrségek ukrán városokba való befogadása, a kozáklajstrom összeállítása, a lajstromból kimaradottak jobbágyságba való visszakényszerítése – minél gyorsabban, türelmetlenül, erőszaktól sem mentesen akarta rendezni. Alighogy Hmelnickijt szubbotovi birtokán eltemették, Csigirinbe érkezett „a Moschis legatus”, aki ultimátumot intézett a Zaporozsjei Hadhoz: a kozákság a lengyel király vagy az orosz cár hatalmát ismeri el maga fölött? Ha Csigirin „amicus a moszkovitákkal”, akkor az alábbi feltételeket kell teljesítenie: 1. A Zaporozsjei Had területe (in possessionem suam) csak három vajdaságot, a Nyezsinit, a Perejaszlavit és a Braclavit, ölelhet fel (a központi ezredek, a kijevi és a csernyigovi ezredek territoriumát nem!), 2. A lajstromozott kozákok száma nem haladhatja meg a 40 ezret in univ[er]sa Ukraina.⁴⁹ Rabság ez – jellemezte keserűen a helyzetet Vigovszkij választott hetman –, mert cár öfelsége „a pontokkal a korábbi kozák szabadságjogokat elvette”, a Zaporozsjei Hadat árulással vádolja, sőt, mindenki (a lengyel király, a krími kán, „a magyar Rákóczi”) árulójának tartja. Ennek ellenére – javasolta Vigovszkij – a cárra tett esküjét nem szegheti meg a Zaporozsjei Had, a perejaszlavli rada végzését fenn kell tartani, akár tetszik, akár nem.⁵⁰ A kozák ezerek az ultimátum hatására meghasonlottak, pl. a perejaszlavli, a poltavai, a priluki stb. ezerek a cár iránti hűségüket hangoztatták; de a mirgorodi, az umanyi és „egy harmadik” ezres úgy vélekedett: „nem maradhatunk cár öfelségénél”, hiába kegyes ő maga, főemberei gonosz tanácsokat sugallnak neki.⁵¹

Az önrendelkezés megőrzésén féltékenyen munkálkodó parancsnoki rada nem elégedett meg a moszkvai ultimátum visszautasításával, hanem válaszul előterjesztette a saját követeléseit. A Zaporozsjei Had 30 ezres orosz segélyhadat kért a hetman parancsnoksága alá, amely bármilyen ellenséggel szemben bevethető (contra quosvis hostes), a maradék cári katonaság pedig hagyja el Ukrajnát. Csak akkor lesz stabil béke (pax firma) a Dnyeper mentén – fenyegetőzött a Zaporozsjei Had –, ha teljesülnek a kozák kérések, mert ha nem, akkor a tatárokkal együtt az oroszokra mennek.⁵² A putyivli (orosz–ukrán határ menti) orosz vajda a hozzá befutott hírek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a Zaporozsjei Had kettészakadásával kell számolni. A „Dnyeper mögötti ezredek” (Moszkvából nézve) azt terjesztik, hogy a Krímmel összefogva Oroszország ellen vonulnak, ám a „Dnyeperen inneni ezredek” az esküjük megtartása mellett szállnak síkra.⁵³

Magától értetődő, hogy az élesedő orosz–ukrán viszonyt Lengyelország a maga javára igyekezett kamatoztatni. Szebbnél szebb ajánlatokkal (a kozák szabadságjogok kiszélesítésével, a kozák előjárók megnevelésével) ostromolta a Zaporozsjei Had vezetését a varsói udvar, hogy éket verjen Moszkva és Csigirin viszonyába, majd leválassa a kozákságot a cár oldaláról és újra lengyel királyi alattvalókká fogadja a megtért kozák hadat. Moszkva és Varsó számára nem túrt halasztást a kozák probléma megoldása, mind-egyik fél nagy erőfeszítéseket tett a plusz hadipotenciál elnyeréséért. A lengyelek vonzó agitációjára Moszkva is engedett szigorúságából. A cár úgy rendelkezett, hogy a hmelnickiji feltételekkel, az 1654 márciusában lefektetett cikkelyek alapján történjen meg a 60 ezer kozák lajstromba vétele, de a kozákok „maguk között döntsék el, ki lesz kozák, ki lesz muzsik”. „Vipiszcsikov ...

usztroity na pasnyu” (a lajstromból kimaradottakat ... szántóföldre ültetni) – szólta a cári ukáz.⁵⁴ Két példányban kellett a névsorokat elkészíteni, mert az egyiket Moszkvában, a másikat helyben őrzik majd. Az azonnali végrehajtásért és a cári akarat maradéktalan érvényesítéséért Alekszej cár nemcsak Vaszilij Szeremetyev teljhatalmú megbízottját küldte Kijevbe, hanem hat ukrán városba – Csernyigovba, Nyezsinsbe, Korszunyba, Belaja Cerkovba, Poltavába, Mirgorodba – vajdát és orosz garnizonokat parancsolt.⁵⁵

Az orosz csapatok Ukrajnába való áramlását a kozák vezetők úgy értelmezték, hogy a Zaporozsjei Hadon belüli ellentétet a cár erőszakkal a „Moszkva-pártiak” javára eldönti, s csak a hozzá hű ezredek közül kerül majd ki a 60 ezres kozák, fizetett had. Olyannyira elmérgesítette Moszkva ukrán politikája 1658 augusztusára a viszonyokat, hogy az egyezkedések helyett a fegyverek váltak főszereplőkké. Iván Vigovszkij hetman kozákjai a Balparti-Ukrajnában (a Dnyeper folyását alapul véve) vetették magukat az orosz és a cári hűség mellett kitartó kozák egységekre, a hetman testvére, Danyilo (Danyil) pedig a kijevi orosz helyőrséget vette blokád alá.⁵⁶ Ezek az összecsapások az orosz–kozák kapcsolatok nyílt szakításának bevezető lépéseit jelentették, az 1658. szeptember 6/16-án Gadjacsbán (Hadziacsbán) aláírt lengyel–kozák szerződés a vilnai, orosz–lengyel fegyverszünet felmondását vonta maga után, azaz Oroszország és a Rzeczpospolita de jure megint hadiállapotba kerültek.

Adódik a kérdés: miért egyezett ki a cári kiváltságot élvező, cári alattvaló Zaporozsjei Had azzal a Rzeczpospolitával, amellyel összebékíthetetlen háborút vívott 1648 óta? Miért értékeesebb a Zaporozsjei Had számára a gadjacsi szerződés, mint a perejaszlavi és a moszkvai megállapodás?

A Rzeczpospolita és a lengyel király, János Kázmér idáig nem hallott engedményekkel akarta magához láncolni a kozákságot. *Hozzájárultak ahhoz, hogy a Kijevi, a Csernyigovi és a Braclavi vajdaságokból egy Litván Nagyfejedelemséggel egyenrangú Orosz Nagyfejedelemiség (Russzkoje Velikoje Knyazszesztvo) alakuljon, vagyis a dualista Rzeczpospolita trialista alapon működjék.* Az új, orosz–ukrán állam saját szejmmel, kormánnyal, igazságszolgáltatással rendelkezzen, az „orosz nyelvet” (jazik narodu Ruszkovo) Lengyelországban és Litvániában is, korlátozás nélkül, városokban, falvakban, hivatalos helyeken és az egyházi szertartásokon szabadon használhassák. Az általános amnesztia életbe léptetésével a Zaporozsjei Had létszáma 60 ezres legyen, amelyet a hetman fizet a saját pénzverdéjében veretett pénzzel. Beleegyeztek abba, hogy a lengyel király az új állam területéről semmilyen adóra, jövedelemre nem tarthat igényt, a gazdaságilag és politikailag elkülönült Orosz Nagyfejedelemiségben sem lengyel, sem litván katonaság nem tartózkodhat. A lengyel király és a Nemesi Köztársaság az új állam képviselőinek az össz-szejm felsőházában, a szenátusban is helyet biztosított. (Például szenátorok lettek a pravoszláv egyház főpapjai, a kijevi metropolita, a lvovi, a lucki, a chelmi, a peremisli püspökök.) Nem zárkózott el a lengyel politikai vezetés attól sem, hogy Kijevben – a Krakói Akadémia mintájára – akadémia működjön, csupán a lutheránus, a kálvinista és az ariánus tanárok és diákok előtt zárult be az akadémia kapuja. Minden könyv megjelenhetett az Orosz Nagyfejedelemiségben, amely a király tekintélyét nem csorbította. Egyedül a külkapcsolatok estek korlátozás alá, mivel a kozák állam, mint a lengyel király közvetlen alattvalója, csak a királyon keresztül, a királytól függően alakíthatta a szomszéd országok felé a kapcsolatait. Oroszország és a Rzeczpospolita közti háború esetén megőrizhette semlegességét. Ám ha a gadjacsi szerződést Oroszország nem ismerné el, és „Moszkva nem akar visszatérni a tőle elszakadt tartományokból”, akkor egyesítik hadaikat a ko-

zák állam és érdekek érvényesítése céljából.⁵⁷

Moszkvában is érezték a gadjacsi pontok kozákságnak biztosított orosz jogadományozás felettiséget. Az ukrajnai kérdés egyik pillanatról a másikra központi problémává nőtte ki magát, még a svéd háború eseményeit is háttérbe szorította. Az orosz diplomaták sűrűn fegyverszünetben állapodtak meg a svédekkel (Valliesaar, 1658. december 20.), hogy figyelmüket Ukrajnára koncentrálhassák. Itt Moszkva csak abban az esetben javíthatta meg a tárgyalási pozícióját, ha visszaszerzi a kozák–lengyel–tatár egyesült seregtől a katonai kezdeményezést, legalább a Bálparti-Ukrajnában. Az orosz preventív támadás szörnyű tragédiába torkollott. 1659. június 28-án az Alekszej Trubeckoj bojár és Grigorij Romodanovszkij vezette főszereg katasztrofális vereséget szenvedett Konotopnál Vigovszkij kozákjaitól és a velük együttműködő tatároktól. Ebben a csatában a moszkvai lovasság színe-virága elpusztult, a veszteséget 30 ezer életre becsülték.⁵⁸

A győztes Vigovszkij hetman megelégedett a három, papíron létező vajdaságból álló „országával”, a Bálparti-Ukrajnában nem vállalkozott a testvérháborúra, a mirgorodi, a poltavai, a priluki orosz érzelmű ezredekkel való leszámolásra. Úgy gondoljuk, hogy a védekezéssel szinte felhagyó orosz lovasság kíméletlen és értelmetlen felkoncolása volt az a fordulópon, amely az egyszerű kozákok hetmanhoz való viszonyát aláásta, amely a közkozákságot eltávolította a hetmantól. Ugyan mi mással, ha nem ezzel, magyarázható a cári kegybe fogadott, tapasztalatlan hetmanfi, Jurij Hmelnickij népszerűsége és sikere a Dnyeper mindkét partján. Úgyesen kihasználta Moszkva az Ukrajnában uralkodó hangulatot, az ottaniak béke utáni vágyakozását, a Hmelnickij és Alekszej cár „harmonikus” együttműködését emlegető nosztalgiát. Cári parancsra az ifjú Hmelnickij – apja politikáját hangsúlyozandó – ugyancsak Perejaszlavba hívta egybe a kozák ezredek képviselőit, hogy a Zaporozsjei Had vezetésére alkalmatlan Vigovszkijt leváltásák, hogy a megbomlott kozák egységet helyreállítsák, hogy az esküszegés vádja alól tisztázzák magukat, hogy 1654 szelleméhez visszatérjenek, az árulással felérő gadjacsi pontokat hatálytalanítsák. A II. perejaszlavli radán (1659. október 17/27.) a Dnyeperen inneni és mögötti ezredek (a bálparti és jobbpárti ezredek) egyaránt hetmanjuknak választották meg Bogdan fiát, Jurijt és az 1654-es kozák kiváltságok diplomáját újra érvényesnek mondták ki. Az örömet viszont beárnyékolta az okmányhoz csatolt 18 pontos melléklet, amely a Zaporozsjei Had kiszolgáltatottságát, Oroszországtól való függőségét csak fokozta.

Szemléltetésképpen, de a gadjacsi végzéssel való összehasonlítás érdekében is, a „szuverenitást” és önrendelkezést csorbító cikkelyeket idézzük! A kozák rada például nem válthatta le tisztéből hetmanját cári parancs nélkül, de a hetman se nevezhetett ki új ezereket a rada hozzájárulása nélkül. Hadba vonulás ugyancsak cári parancsra történhetett, idegen szolgálatba zsoldosnak a kozák nem szegődhetett el. „Az ellenségtől való védelem miatt” Kijevnek, Perejaszlavlnak, Csernyigovnak, Nyezsinnak, a jobbpárti Braclavlnak, Umanynak cári vajdákat és helyőrségeket kellett befogadnia (5. cikkely), miközben a fehér-oroszországi területekről a kozákokat (sztarij-bihovi, csauszi) kipurcolta a cár. Ennek a kényes feladatnak a végrehajtása az új hetmanra hárult. Legalább ennyire kényes és problematikus megbízatást kapott a cártól akkor is, amikor az ukrajnai városokba, a „kozákságba” szökött orosz jobbágyokat kellett felkutattatnia és Oroszországba visszaköltöztetnie. Jurij Hmelnickij hetman tehetetlensége abban is megnyilvánult, hogy a Vigovszkij-híveket ki kellett szolgáltatnia Moszkvának, közöttük két sógorát is (leánytestvéreinek férjeit), Danyilo Vigovszkijt és Iván Nyecsjaj „belorusz ezerest”.⁵⁹

Szembetűnő a II. perejaszlavli radán született végzésekből, hogy mennyire elhalványult 1659-re a Zaporozsjei Had politikai arculata, hogy mennyire elveszítette érdekérvényesítő erejét, hogy mennyire képtelen saját politikai céljainak realizálására. Sőt mi több: belső problémáinak „leküzdésére” is külső hatalmak segítségéért fordult. A jus armorum egyre leplezetlenebb megnyilvánulása Ukrajnában – akár lengyel, akár orosz oldalról – a Zaporozsjei Had „orospártiakra” és „lengyelpártiakra” való szakadásához, s ebből adódóan „testvérháborúhoz” is vezetett. Olyannyira elsüllyedt Moszkva és Varsó az ukrajnai viszálykodásba, hogy Oroszország is, a Rzeczpospolita is a Svédországhoz való kapcsolatait ennek a kibogozhatatlan belpolitikai válságnak rendelte alá. (X. Károly Gusztáv 1660. február 13-i halála csupán siettetette az eseményeket.)

A lengyel király és a Nemesi Köztársaság 1660. április 23/május 3-án im Kloster Oliwa (az olivai kolostor a mai Gdańskban) pax universalis ac perpetua formulával zárta le Svédországgal az 1655 óta tartó háborúskodását. János Kázmér lengyel király ünnepélyesen lemondott a maga és utódai nevében Svédország trónjáról, végérvényesen átengedte a svédeknek Livónia északi részeit, a svéd–lengyel határnak a Nyugati-Dvina folyót nyilvánították. A békekötéssel valójában Frigyes Vilmos nyert a legtöbbit, hiszen a vetélkedő nagyhatalmak mindegyike elismerte a brandenburgi választófejedelemnek átengedett Porosz Hercegség függetlenségét.⁶⁰ Egy év múlva, 1661. június 21/július 1-jén Oroszország és Svédország ellenségeskedése hivatalosan is megszűnt. A Reval–Dorpat (ma: Tallin–Tartu) fegyverszüneti vonal felültján lévő Kardisz faluban aláírásra került a pax perpetua ante bellum állapot.⁶¹ A történések egybehangzó véleménye szerint Oroszországra nézve hátrányos béke született Kardiszban,⁶² hiszen minden, háborúban szerzett területről (Livóniában, Ingermanlandban) lemondott a tengeri kijáratért háborúzni mindig kész Oroszország. Vagyis, nem egyszerűen területi veszteségek érték Moszkvát, hanem külpolitikai stratégiája szenvedett fiaszkót. Alekszej cár nem volt könnyű döntési helyzetben, amikor kiadta ukázat diplomatáinak a béketárgyalásokra. Választania kellett a svéd és a lengyel háború között, vagyis a Baltikum meghódítása vagy Ukrajna megtartása között. Vajon milyen okok járultak ahhoz, hogy Alekszej cár „feláldozta” a IV. Ivántól megörökölt külpolitikai célt? Vagy Svédország „ellenszolgáltatása” kompenzálta az „áldozatot”?

A források arról szólnak, hogy Oroszország 1659–1660-ra súlyos gazdasági nehézségekkel és pénzügyi válsággal küszködött. Az orosz–kozák ellentétek kiéleződésének következtében Ukrajnában jelentkezett először a krízis, az 1654 májusától egyre nagyobb tömegben kibocsátott rézpénz fokozatosan elértéktelenedett. Az orosz katonáknak „vörös pénzért”, „orosz pénzért” a legszigorúbb büntetést kilátásba helyező cári ukázok ellenére sem szállítottak élelmet a helybeliek. Az éhség miatt fosztogató cári katonákra és a cári hűségben maradó kozákokkal szembeni gyűlölet fokozódott, a hadak fegyelme fellazult, a demoralizálódás folyamata felerősödött. A hadizónában – Kis- és Fehér-Oroszországban – kibontakozó rézpénz- és élelmiszer-válság feltartóztathatatlanul a központi területekre is áterjedt. 1660. június végén a svéd király halálhírével Moszkvába érkezett Adolf Ehbers svéd futár a hallatlan drágaságra panaszkodott feljegyzéseiben. Leírta, hogy „a korábbiakhoz képest megháromszorozódtak az árak”, már egy csetverty rozsért két rubelt, egy „kisdézsza” (für ein Schaff) zabért 70-80 kopeket kellett kiadni.⁶³ A drasztikusan romló pénzügyi és gazdasági helyzet érzékeltetésére elegendő lesz, ha a példák sokaságából csak az ezüstrubel és rézrubel arányának moszkvai változását, az infláció felgyorsulását mutatjuk be.

1658-ban, de még 1659 márciusában is, 100 ezüstkopejka 104 rézkopejkát, 1659 decemberében már 115 rézkopejkát ért. 1660 második felében az arány 180 rézkopejkára, 1661 végére 300 rézkopejkára módosult. 1662-ben a „rézpenz”, a „vörös pénz” értékvesztése a „fehér pénzhez” képest hónapról hónapra erősödött. A januári-februári 400-as érték márciusban-májusban 600-ra, júniusban-augusztusban 800-ra, szeptembertől kezdve 900 rézkopejkára romlott. (Az értékvesztés a tetőpontját 1663 júniusában érte el, amikor 1500 rézkopejkával egyenlítették ki a 100 ezüstkopejkát.)⁶⁴

A fentiek ismeretében válik igazán érthetővé, hogy az anyagi forrásoktól megfosztott Oroszország – mivel a Svédországgal folytatott kereskedelem haszna kiesett, az ukrajnai adók nem folytak be – hajlandó volt minden katonai és politikai előnyét feláldozni északon abból a célból, hogy újraélessze az északi kereskedelmet, hogy a nélkülözhetetlen svéd áruk (fegyverek, réz) megint Oroszországba érkezzenek. Bizonyosak lehetünk abban, hogy ilyen megfontolásból kerültek a 30 pontból álló kardiszi békébe „a szabad és akadálytalan kereskedelem helyreállításáról” szóló 10. articulus és a kereskedelem konkrét feltételeit (kereskedőházak építése, működtetése, vámtarifák, hajók és más szállító eszközök garantált biztonsága stb.) érintő szabályok (11.,12.,14.,18. stb. art.). Ugyancsak a gyors jövedelemszerzés vezérelte Alekszej cárt 1662-ben, amikor is a hagyományos cári monopoláruk körét (gabona, asztrahanyi kaviár, nyersselyem) a hamuzsírral, a szurokkal (kátránnyal), a szalonnával, a nyersbőrrel, a lennel és a kenderrel kibővítette.⁶⁵

1663-ra úgy tűnt, hogy a politikai veszteséget, de gazdasági nyereséget produkáló orosz–svéd béke Ukrajnában is megoldáshoz vezethet. Az ukrajnai ügyek fontosságára, de az ottani anarchikus állapotok szabályozására való tekintettel is, egy központi hivatal, a Kis-oroszországi Hivatal (Malorosszijszkij prikáz) kezdte meg Moszkvában a működését. Ez a „minisztérium” bonyolította a cár és a hetman közti levelezést, a lengyel–orosz diplomáciai tevékenységet, s ennek a központi szervnek az alárendeltségében álltak az ukrajnai városokba „ültetett” orosz vajdák, illetve a parancsnokságukra bízott katonaság, sztrelecség, az idegen zsoldosság. Utoljára, de nem utolsósorban a prikáznak azt a jogkörét említjük, amely a Zaporozsjei Hadat (a katona kozákokat) és a kozák territórium valamennyi lakosát érzékenyen érintette. Az írásba foglalt kozák és nem kozák jogok, kötelességek végrehajtási és ellenőrzési jogkörére gondolunk.⁶⁶ Ismételve az előbbieket: 1663-ban Moszkva lényegileg megoldottnak tekintette az ukrajnai viszonyokat, az 1659. évi II. perejaszlavli megállapodást (inkább diktátumot) érinthetetlen alapidokumentumnak minősítette, következésképpen Ukrajna (Kis-Oroszország) központi irányítás alá helyezésének eljött az ideje.

A gyakorlat alaposan rációfolt a moszkvai elképzelésekre, Jurij Hmelnickij hetmannal mindenki elégedetlen volt. Moszkva azért, mert a Zaporozsjei Had engedtlenségét, azaz cselekvési szabadságát nem tudta féken tartani a hetman, a balparti kozákok azért, mert a Dnyeper mögötti kozák ezredek még mindig a lengyelekkel tárgyalgatnak, a jobbparti kozákok pedig azért, mert a hetman a perejaszlavli behódolással teljesen kiszolgáltatta a Zaporozsjei Hadat Moszkvának. Ezekből az 1663-ban felszínre tört viszálykodásból szinte törvényszerűen adódott a Zaporozsjei Had két, majd három pártra (orosz, lengyel, török) való szakadása, s vele együtt Ukrajna két részre, két befolyási övezetre, *Jobbparti-Ukrajnára* (előbb lengyel, 1669–1676 között lengyel, török, 1676 után török) és *Balparti-Ukrajnára* (orosz) való osztása.

Ukrajna három nagyhatalom akciórádiusában

1663 után valamennyi hetman – függetlenül „pártállásától” – a kozákság egyesítésének programjával lépett színpadra. A kezdeményezést és az aktivitást a katonai fölénybe kerülő, Moszkva orientációjú balpartiak ragadták magukhoz, 1665-ben a lengyelek kivonták csapataikat a Jobbparti-Ukrajnából, egyrészt a komoly veszteségek miatt, másrészt a háterszágban kibontakozó királyellenes, János Kázmér detronizációját követelő nemesi mozgalom miatt. Megnyílt az út az orosz államrend, a cári adminisztráció helyi szintjeinek kiépítése előtt. Azonnal megkezdődött a cári vajdák kinevezése az ukrajnai városokba, megindult az adókievetés alapjául szolgáló anyagi javak összeírása. A kozák szabadságban (önkormányzat, saját bírászkodás, immunitás) élők sarkalatos jogai kerültek végveszélybe. Pjotr (Petro) Dorosenko cserkasszi kozákezeres gyűjtötte maga mellé a tiltakozókat, és mint annak idején, 1648-ban, Hmelyickij a krími tatárokkal szövetségben a lengyelek ellen, úgy most Dorosenko az oroszokkal és a Moszkva-párti kozákokkal szemben mozgósította a tatár hordákat. Ez a Dorosenko-féle lépés ha nem is kikényszerítette, de mindenképpen jelentősen befolyásolta az 1654 óta rendezetlen orosz–lengyel kapcsolatok újraértékelését. Varsó is, Moszkva is 1666–1667-re békekényszerbe került. A tizenhárom éve dúló háborúban még most sem dőlt el a kérdés: ki kit győz le. Mindkét ország gazdasági potenciálját a végtelenségig kimerítette, embertartalékait felemésztette. Az Ukrajna feletti kizárólagos uralom megszerzéséhez sem belső, sem külső erőforrást már nem tudtak mobilizálni az összebékíthetetlen felek. 1667. január 13/23-án Andruszovóban (Szmolenszk mellett) a lengyel és orosz diplomaták 31. tárgyalási napját mégis siker koronázta.

Nem békében, hanem 13,5 évre kötött fegyverszünetben egyeztek ki a Beniowski, illetve az Ordin-Nascokinn vezette delegációk. A „ki kit győz le?” dilemma Ukrajna feletti osztozkodással ért véget. A Dnyeper folyó bal partja Kijevvel együtt a lengyel király és a Rzeczpospolita által elismerten Oroszországhoz került, Fehér-Oroszországban pedig Alekszej cár mondott le a Polocki és a Vityebszki vajdaságokról a litván nagyfejedelem (lengyel király) javára. A területi osztozkodás jelentőségéhez mérhetőek azok a cikkelyek is, amelyek Ukrajna közös védelmével foglalkoztak. Oroszország és a Rzeczpospolita „közös erővel”, „kölcsonösen védelmezi” majd a „Török szultánnal és a Krími kánnal szemben... a Király öfelsége hatalma alatt lévő Ukrajnát is, a Cár öfelsége fennhatósága alatt lévő Ukrajnát is”, ha a böszörmények (baszurmani) részéről támadás érné. Ugyancsak elvi jelentőséggel bírt az a passzus is, amely a kozákságra vonatkozott. Azontúl, hogy a Dnyeper mindkét oldalán élő kozákságnak valamennyi bűnét „keresztény szívvel” megbocsátották az uralkodók, elhatározták azt is, hogy a cárnak és a királynak nem engedelmeskedő kozákokat engedelmességre kényszerítik. A dorosenkói tatár–török irányváltás (vagyis a lengyel, orosz alattvalóság elutasítása) miatt a fegyverszüneti megállapodásba a lengyel–orosz együttműködés konkrét formáit is belevették. „... ha a böszörményekkel nem szakítanak, akkor az uralkodók kikényszerítik a Böszörményektől való elszakításukat...” (przymusić ich ... odłączenia od Bysurman maia), s ezért cár öfelsége 5 ezer lovas, 12 ezer gyalogost – teljes felszereléssel, élelemmel – küld a Dnyeper és a Dnyeszter folyók közötti térségbe, hogy végre-valahára a „béke és nyugalom” helyreálljon.⁶⁷

Oroszország 1661-ben Svédországgal szemben még visszavonulót fújt a kardszi békében, a baltikumi terjeszkedést Ukrajnához képest másodlagos külpolitikai kérdésként kezelte. 1667-ben, a megkötött andruszovói fegyverszünettel határait

nyugatra, a Dnyeper folyóig kitolta. Első ránézésre tehát úgy tűnik, hogy a svéd– lengyel (ukrajnai) irányok közül helyesen választott, hiszen a veszedelmesebb szomszédnak tűnő Rzeczpospolita keleti expanzióját megtörte, sőt a Dnyeper mögött (za Dnyeprom, Moszkvából nézve) jelentkező harmadik nagyhatalom, az Oszmán Birodalom és vazallusa, a Krími Kánság ellenében katonai szövetségre is léphetett egykori ellenségével. Kétségtelenül igazak az előbbi mondatok, ám a moszkvai külpolitika rövidlátását is bizonyítja Andruszovo. Semmit se tanult az 1656-os vilnói, lengyel–orosz egyezség Ukrajnára gyakorolt hatásából! A vilnói, kozákok kirekesztésével letárgyalt fegyverszünet a Dnyeper mentén óriási felháborodást váltott ki. Ez az egyezség volt annak az oka, hogy Hmelnickij Moszkvának nem tetsző, Moszkva külpolitikájával ellentétes diplomáciai offenzívába fogott. Nemcsak az Erdélyi Fejedelemséggel létesített véd- és dacsövetséget, de aláírásra előkészítette a Svédország és a Zaporozsjei Had közti szerződést is. Az 1667-es lengyel–orosz fegyverszünet a lengyel királynak vagy az orosz cárnak behódolni nem akaró kozákoknak életre-halálra szóló kihívás volt. Dorosenko és az őt támogató kozák ezredek (a jobbparti ezredek: cserkasszi, csigirini, kanyevi, valamint a balparti ezredek: lubni, mirgorodi, poltavai bizonyos századainak) választási lehetősége igencsak beszűkült. Vagy feladják a kozák autonómiájukhoz, államiságukhoz való ragaszkodásukat, vagy török vazallusként megőrizhetik függetlenségüket Varsótól és Moszkvától. Ez utóbbi utat választotta Dorosenko hetman, és 1669-ben IV. Mehmed szultánnak hűséget fogadott. Sztambul a hatalmi jelvényeket (buzogány, zászló, szablya, buncsuk) és az athnámét szíves-örömmel kiadta Dorosenkónak. Az athnámé szerint a Zaporozsjei Had valamennyi korábban szerzett jogát megőrizte, még az „adóról és az adományokról” (nyikakih podatyej ... dajanyij) is lemondott a Porta, csupán azt kötötte ki, hogy „amikor a hadra szüksége lesz, akkor a hetman személyesen vezesse seregét oda, ahová a szultáni parancs rendel”.⁶⁸

Moszkva megint csak engedni kényszerült, az Ukrajna annexiójára vonatkozó terveit halasztani kellett. Nagyon jól ráértett a cári politika a Csigirinből fenyegető veszélyre, ti. a Dorosenko-program népszerűségére. Nemcsak a közvetlen parancsnoksága alatti kozák ezredek, hanem a balpartiak is szimpatizáltak az Ukrajna–szerte hirdített kozák egyesítési programmal. A hmelnickiji időket felidézõ hetman, elődjéhez hasonlóan, rezidenciáját Csigirinben rendezte be, s akárcsak a hetman előd, ő is a Visztuláig, azaz a lengyel határokig, Szevszk–Putyivl–Szmolenszk vonalig, azaz az orosz határokig terjedően kívánta restaurálni a Zaporozsjei Had hatalmát. Ugyancsak a hérossza magasztosult Hmelnickij tettei keltek életre, ahogyan a ljachok kiüzésére mozgósította kozáktársait. „Tiszta”, ljachmentes, katolikus és görög katolikus vallástól, egyháztól mentes *kozák vezetésű kozák Ukrajnáért* szólította harcba kozákjait.

Hangsúlyozni kell, hogy Dorosenko nem Oroszország ellen, a cári alattvalóságot vállaló kozákok ellen, hanem a lengyelek ellen mobilizálta a tatárokat és a törököket. IV. Mehmed szultán 1672-ben – Dorosenko hetman rábeszélésének engedve – személyesen vezette hadait a lengyel délvidék legerősebb végvárának, Kamenyec-Podolszknak az ostromára. A podóliai erősség bevételeivel egy olyan támaszponthoz jutottak a törökök, ahonnan Moldvát, Kis-Lengyelország délkeleti végeit, sőt Ukrajnát is szabadon ellenőrizhették. A Rzeczpospolita 1667 után ismételtlen presztízsvészt szenvedett, nem kerülhette el az 1672. október 7-én dátumozott, szégyenteljes bucsacsi (buczaczi) béke aláírását. Nemcsak Podóliát, hanem a Jobbparti-Ukrajnát is elvesztették a lengyelek, hiszen a török szövetséges Dorosenkónak „Belaja Cerkvot

(Bjela Cerkwa) és a többi várat” engedték át.⁶⁹ Megvalósulni látszott a se lengyel, se orosz Ukrajna gondolat, de a török–tatár „barátság” elől kozákok sokasága – családostól – a Balparti-Ukrajnába költözött. Moszkvában – 1656-tól kezdve, immár sorozatosan – hibás értékelés született az 1672-es békével kapcsolatosan. A moszkvai ukrán „szakértők” felfogásában a lengyel csapatok Ukrajnából való kivonása nem más, mint a lengyel–orosz 1667-es fegyverszünet felmondása, ezért Oroszország jogot formálhat a Jobbparti-Ukrajnára. Egy törökkel–tatárral szemben védekezni képtelen Rzeczpospolita helyébe jogosan léphet a kereszténység védelmezője, Oroszország. Mindössze Dorosenkót kell leválasztani a bőszőrmények oldaláról, vagyis Dorosenkóval ki kell egyezni. A hetman egyáltalán nem zárkózott el a tárgyalásoktól, de a maximális kozák programból semmit nem engedett. Azt követelte a cári megbízottakkal folytatott tárgyalásokon, hogy a Kijevi, a Csernyigovi és a Braclavi vajdaságokban hetmani uralom és kozák kormányzás legyen, az orosz vajdák szüntessék be a „hetmanátus területén” a működésüket, Oroszország oltalmazza meg Ukrajnát a Rzeczpospolita és az Oszmán Birodalom ellenében.⁷⁰

Már a következő, 1673. évi hadakozási szezón alaposan rációzott az oroszok ukrainai stratégiájára. Elegendő volt Jan Sobieski (a későbbi lengyel király) néhány győzelme ahhoz, hogy újra vitatott legyen a Jobbparti-Ukrajna feletti hatalom joga. A lengyelek északról, az oroszok és balparti kozákok keletről zúdultak a török–tatár–kozák egyesült hadra. A véget nem érő hadakozás következtében teljesen elpusztultak a jobbparti ukrán települések, a Dorosenko-hívek is jobbnak látták a biztonságos Balparti-Ukrajnába való átköltözést, mint az egyre inkább illuzórikussá váló kozák szabadságért életüket áldozni. Az 1669-ben hatalma zenitjén álló Dorosenko 1676-ban alig ötezer kozákjával együtt Csigirinben megadta magát, letette a hetmani buzogányt a jobbparti kozákok hetmanja előtt, levelet esküdött az alig fél éve trónoló új cárnak, Alekszej cár fiának, Fjodornak, és november 1-jén feleségével, anyjával, testvéreivel átköltözött a jobbparti kozákság fővárosába, Baturinba.⁷¹

A Dorosenko elpártolása utáni hatalmi űrt a Porta sietett kitölteni. Az 1672-ben foglyul ejtett és a Jedikulában őrzött Gedeon szerzetesből (Jurij Hmelnickijből) egyik pillanatról a másikra fejedelmet csináltak. A nagyvezír a konstantinápolyi pátriárkától kicsikarta Jurij Hmelnickij fogadalma alóli feloldozását, majd utasította a szerdárt a hatalmi jelvények és a „Kisorosz Ukrajna fejedelmének” (knyaz malorosszijszkaj Ukrajni) szóló kinevezési okirat átadására. Tulajdonképpen egy török vazallusállam alapítása történt Sztambulban! A Dorosenkótól üresen hagyott országba egy szultán által kinevezett, hatalmába beiktatott és megerősített fejedelem került, akit haladéktalanul „országába kellett vinni”. Márpedig ez a Jobbparti-Ukrajnában bázisokat létesítő orosz és balparti kozákok kiverésével érhetők el. 1677-ben is, 1678-ban is a Csigirinnél koncentrált erőket rohamozták a törökök. Az első és második csigirini hadjáratként említett török támadás inkább elvi jelentőségű volt. Amennyiben Fjodor cáré lesz és marad a jobbparti Csigirin, úgy előbb-utóbb egész Ukrajna cári alattvalóságba kerül. Nem mondhat le a cár eredeti célkitűzéseiről, nem adhatja fel a jobb partot, mert ezzel azt demonstrálná, hogy nem tart igényt többet rá. Ráadásul a közmondás is azt tartotta: „Akié Csigirin, azé Kijev, akié Kijev, azé az egész Ukrajna.” Az 1677. évi török ostromot a közel 12 ezer védő és a 80 különböző kaliberű ágyú könnyedén elhárította, ám a második ostromra a tatárokat, moldvaiakat, havasalföldieket nem számítva 50 ezer török készülődött. Csigirin alparancsnoka, a skót származású Patrick Gordon naplójából azt is tudjuk, hogy a törökök félelmetes fegyverekkel vonultak fel. 4 óriáságyúval (mindegyiket 32 bivalypár vontatta), 6 óriá-

si, 120 pudos bombák vetésére alkalmas mozsárral, 9 30-40 pudos bombavető mozsárral rombolták a csigirini védműveket.⁷² A július 9-étől ostromolt Csigirin sorsa augusztus 11-én pecsételődött meg, amikor a török aknászok sikeresen lerobbantották az alsóvár falainak nagy részét. A megfogyatkozott védőcsereg, miután Patrik Gordon parancsára a védhetetlenné vált felsővárat a föld színével egyenlővé tette, átvágta magát az ostromlók gyűrűjén és a Dnyeperen túlra, a biztonságos vidékre húzódott.

A csigirini hadjáratok, a dühtől és bosszútól vezérelt pusztítások egyik félnek sem hozták meg a várva várt sikert, 1681 elején a Krími Kánság fővárosában, Bahcsiszerájban 20 éves fegyverszünettel zárták le a Jobbparti-Ukrajna totális pusztulását eredményező háborút. Jogilag a vitatott terület a Portához és Bahcsiszerájhoz került. Orosz–török államhatárnak a Dnyepert jelölték meg, de a Dnyeper és a Déli-Bug folyó között „senki földjének” nyilvánították. A felek tulajdonképpen egy több száz kilométeres lakatlan zónát alakítottak ki országaik elválasztására.⁷³

Ezen a három részre szakadt Ukrajna-képen „a világ teremtésétől számított” 7194. április 26-án/1686. május 6-án (új naptár szerint) keltezett orosz–lengyel ún. „örökbéke” (vecsnyj mir) semmit sem változtatott, de tükrözte a „kelet-európai harmincéves háború” örök idejű lezárásának szándékát, a nyugati és a keleti keresztény országok összefogási készségét, a Szent Ligához hasonlóan, a török- és tatárelenes összeurópai háború melletti elkötelezettséget.⁷⁴ Az Oszmán Birodalom erejének megroppantására csak bő tíz év múlva került sor. Oroszország Azov bevételével (1696), a Habsburg Birodalom a zentai győzelemmel (1697), a Rzeczospolita a podhajcei diadallal (1698) járult hozzá a kelet-európai hatalmi viszonyok átrajzolásához. A karlócai (1699) és a konstantinápolyi (1700) békék egyszer s mindenkorra véget vetettek az Oszmán Birodalom Duna-völgyi és ukrajnai expanzójának.⁷⁵

Jegyzetek

- ¹ A tanulmányban előforduló szimpla dátumokat a Julián-naptár szerint kell értelmezni. Ekkor a Julián- és a gregorián naptár közötti eltérés 10 nap.
- ² Vosszjoegyinyenyije Ukraini sz Rosszijej. Dokumenti i matyerali v trjoh tomah. III. k. Moszkva, 1953. 414. (A továbbiakban: Vosszjoegyinyenyije.)
- ³ Uo.
- ⁴ Uo.
- ⁵ Ua. 460–488.
- ⁶ Ua. 462–463.
- ⁷ Ua. 466., Akti, otmoszjascisjeszja k isztoriji Jugo-Zapadnoj Rossziji. X. k. Szankt-Petyerburg (SPB), 1878. 293. (Akti JUZR)
- ⁸ Vosszjoegyinyenyije III. k. 468–469. Egy 1659-re vonatkozó adat szerint 1 rubel = 52 g ezüsttel. – *St. Troebst: Handelskontrolle, „Derivation”, Eindämmung. Schwedische Moskaupolitik 1617–1661.* Wiesbaden, 1997. 463.
- ⁹ Lítopisz Szamovidca (Vidannja pidgotuvav Ja. I. Dzira). Druge vipravlene vidannja. Kijiv, 1971. 67.
- ¹⁰ *Kosztomarov Ny. I.: Bogdan Hmelnyickij (SPB., 1884. kiadása alapján) Moszkva, 1994. 640., 657.*
- ¹¹ Vosszjoegyinyenyije III. k. 535., Akti JUZR X. k. 291–306., 781–800., 800–838. Néhány ezred adatsortát szemléltetésképpen közöljük:
Belocerkovi ezred:	3048 kozáktiszt és közkozák, 3538 nem kozák
Kanyevi ezred:	3269 kozáktiszt és közkozák, 815 nem kozák
Korszunyi ezred:	57 kozáktiszt, 5048 közkozák, 1027 nem kozák
Mirgorodi ezred:	3129 kozáktiszt és közkozák, 1669 nem kozák
Nyezsini ezred:	11949 kozáktiszt és közkozák, 8617 nem kozák
Poltavai ezred:	85 kozáktiszt, 6380 közkozák, 6779 nem kozák
- Kljucsevszkij V. O.: Kursz russzkoj isztoriji. Csaszty III. (Moszkva, 1908., illetve Moszkva, 1957. kiadása alapján szerkesztette: Janyin V. L.) Moszkva, 1988. 108.*

- ¹² Akti JUZR XIV. k. SPB., 1889. 50.
- ¹³ Akti JUZR XI. k. Dobavlenyije. VI. SPB., 1879. 806.
- ¹⁴ Vosszojegyinyenyije III. k. 562–565., Dokumenti Bohdana Hmelnyickovo (1648–1657). Kijiv, 1961. 323–325., *Kosztomarov*: i. m. 646–651.
- ¹⁵ Vosszojegyinyenyije III. k. 562., *Kosztomarov*: i. m. 649.
- ¹⁶ Vosszojegyinyenyije III. k. 471.
- ¹⁷ A historiográfiában mind a mai napig éles, érzelmektől sem mentes viták – s nemcsak szakmai viták – dúlnak Ukrajna Oroszországhoz való csatlakozásáról. A nemzeti szempontú (lengyel, ukrán, orosz) megközelítések mellett az államjogi problémák megítélése ugyancsak heves vitákat szült. Betekintésül csupán néhány, általunk önkényesen kiválasztott munkára hivatkozunk:
Antonovics V.: Beszedi pro kozacki csaszi na Ukraini. Csernivci, 1912., *Dragomaniv M.*: Propacszij csasz. Ukrainci pid Moszkovszkim carsztvom (1654–1876) Lviv, 1909., *Kosztomarov*: i. m., *Grusevszkij (Hrusevszkij) M. Sz.*: Hmelnyickij i Hmelnyiccšina. In: Zapiszki Naukovoho Tov. im. Sevcsenka. (Zapiszki NTS) Lviv, 1904. 1–24., *Uő*: Isztorija Ukraini-Ruszi. IX/2. k. Kijiv, 1931., *Guszlisztij K. G.*: Nariszi z isztoriji Ukraini. vip. III. Kijiv, 1941., *Kripjakevics I. P.*: Sztudiji nad gyerzsavoju Bohdana Hmelnyickoho. In: Zapiszki NTS Lviv, 1925/1–2., 1926/3–4., 1927/5–6., 1931/7–8., *Uő*: Bogdan Hmelnyickij. Kijiv, 1954., *Golobuckij V. A.*: Zaporozsszkoje kazacsesztvo Kijev, 1957., legújabbán: *Szmolij V. A.* – *Sztyepankov V. Sz.*: Bogdan Hmelnyickij. Szocialno-politicsnij portret. Kijiv, 1993., „Doba Bohdana Hmelnyickovo” (Do 440-riccsja vid dnya narozsgyennja velikovo getmana) Kijiv, 1995.
Rudawski J.: Historia Polska od smierci Wladyslawa V az do pokoju oliwskiego. I–II. k. Petersburg–Mohylew, 1855., *Rawita-Gawroński Fr.*: Bohdan Chmielnicki I–II. k. Lwów, 1906., *Uő*: Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w. Warszawa, 1923., *Kubala L.*: Wojna moskiewska r. 1654–1655. Szkice historyczne. Ser. III. Kraków, 1910., *Konopczynski W.*: Dzieje Polski nowozytniej (1648–1795). Warszawa, 1936., *Czapliński Wl.*: O Polsce siedemnastowiecznej. Problemy i sprawy. Warszawa, 1966., Historia dyplomacji polskiej. II. k. 1572–1795. Warszawa, 1982., Polska XVII wieku. „Konfrontacje historyczne”. (Szerk.: *J. Tazbir*) Warszawa, 1974., *Kaczmarczyk J.*: Uгода w Perejaslawiu – Konieczność czy wybór? In: Studia Historyczne. Rok XXVII., 1984/3. 413–435., *Uő*: Bohdan Chmielnicki. Warszawa, 1988., *Wójcik Z.*: Jan Kazimierz Waza. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1997.
Kulis P. A. Otpagyenyije Malorossziji ot Polsi. II. k. Moszkva, 1888., *Rozenfeld I. B.*: Priszozjegyinyenyije Malorossziji k Rossziji (1654–1793): Petrograd, 1915., *Szolovjov M. Sz.*: Isztorija Rossziji sz drevnyejsih vremenj. V/10. k. Moszkva, 1961. (Az 1893., 1895., 1911. évi kiadások nyomán), *Kljucsevszkij*: i. m., Vosszojegyinyenyije Ukraini sz Rosszijej. Szbornik sztatyje. Moszkva, 1954., *Malcev A. N.*: Rosszija i Belorusszija v szeregyinye XVII veka. Moszkva, 1974., *Szanyin G. A.*: Otnosenija Rossziji i Ukraini sz Krimszkim hansztvom v szeregyinye XVII veka. Moszkva, 1987.
Varga B.: Ónáló Ukrajna? Orosz–szovjet és ukrán interpretációk a Hmelnyickij-felkelésről. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. t. XCI. Szeged, 1990. 17–43., *Gebei S.*: Ukrajna és Oroszország egyesülésének (1654) kérdéséhez. Századok 1985/1. 97–120.
Schumann H.: Der Hetmanstaat (1654–1764). In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 1. 1936. 499–548., *Fleischhacker H.*: Aleksej Michalovic und Bogdan Chmelnickij. In: Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. Band XI, Heft 1. Breslau, 1935., *Uő*: Die staats- und völkerrechtlichen Grundlagen der moskauischen Aussenpolitik (14–17. Jh.). Darmstadt, 1959., *Günther E.*: Der Vertrag von Perejaslav im Widerstreit der Meinungen. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. N.F. 2. 1954. 232–257., *Krupnyckij B.*: Geschichte der Ukraine. Leipzig, 1943., *Barl P.*: Der Kosakenstaat und das Osmanische Reich im 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Südost-Forschungen. München, 1974. 166–194., *Hösch E.*: Der türkisch-kosakische Vertrag von 1648. In: Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Band 27. (Hrsg.: *Torke H.-J.*) Berlin, 1980., Handbuch der Geschichte Russlands. Band II. 1613–1856. Von Randstaat zur Hegemonialmacht. (Hrsg.: *Kl. Zernack*) Stuttgart, 1981., *Zernack Kl.*: Polen und Russland. Zwei Wege in der europäischen Geschichte. Berlin, 1994.
O'Brien B.C.: Muscovy and the Ukraine. From the Pereiaslav Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654–1667. Berkeley–Los Angeles, 1963., *Braichevskij M. I.*: Annexation or Reunification. Critical notes on one conception. München, 1974., *Gajecy G.*: The Cossack Administration of the Hetmanate. Vol. 1–2. Cambridge/Mass. (Harvard Ukrainian Research Institute) 1978., *Halajchuk B.*: The Treaty of Perejaslav in the Light of International Law. In: Proceedings 1951/1., *Krupnytsky B.*: The Treaty of Perejaslav and the Political Orientation of Bohdan Khmelnytsky. In: Ukrainian Quarterly 1954/10., *Velshko Th. G.*: Ukrainian Autonomy, Khmelnytsky and Perejaslav. In: Ukrainian Quarterly 1979/1.
- ¹⁸ *Gebei S.*: Ukrajna és Oroszország egyesülésének (1654) kérdéséhez. Századok 1985/1. sz. 120.

- ¹⁹ *Fleischhacker H.*: Aleksej Michajlovic und Bogdan Chmelnickij. In: Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. Band XI. Heft 1. Breslau, 1935. 36–37., *Rozenfeld I. B.*: Priszozjegyninyenije Malorossziji k Rossziji (1654–1793) Petrograd, 1915. 71.
- ²⁰ Vityeszskaja sztarina IV/2. Vityeszsk, 1885. 29–30.
- ²¹ Belorusszija v epohu feodalizma. Dokumenti v trjoh tomah. II. k. Minszk, 1960. 67–68., *Malcev A. N.*: Rosszija i Belorusszija v szeregynije XVII veka. Minszk, 1974. 219.
- ²² *Szolvov. Sz. M.*: Isztorija Rossziji sz drevnyejsih vremjon. V/10. Moskva, 1961. 643.
- ²³ Litopisz Szamovidca. 69.
- ²⁴ *Velicsko Szamuil (Wieliczko Samuil)*: Letopisz szobityij v Juzozapadnoj Rossziji v XVII veke. Kijev, 1848. 223.
- ²⁵ *Temberski St.*: Annales 1647–1656. (Wyd.: W. Czermak) Kraków, 1897. 340., *Kubala L.*: Wojna szwecka w roku 1655 i 1656. Lwów, 1913. 15.
- ²⁶ *Kubala*: i. m. 30., *Wieliczko*: i. m. 223.
- ²⁷ *Kubala*: i. m. 70., *Wieliczko*: uo.
- ²⁸ *Kubala*: i. m. 87–88., *Rudawski*: i. m. 45–51., L. még: Wojna polsko-szwedzka, 1655–1660. (Redaktor naukowy: *Wimmer J.*) Warszawa, 1973., Rzeczpospolita w latach potopu. (Red.: *Muszyńska J.* – *Wijaczka J.*) Kielce, 1996.
- ²⁹ *Wieliczko*: i. m. 229., *Szilágyi S.*: Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok. I. k. Bp., 1890. 489–490.
- ³⁰ Pamjatnyiki diplomatycseszkizh sznosenyij drevnej Rossziji sz gyerzsavami inosztrannimi. III. k. SPB., 1854. 379–388., Polska w okresie drugiej wojny północnej. 1655–1660. T. I. Warszawa, 1957. 344.
- ³¹ *Forszten G. V.*: Sznosenyija Sveciji i Rossziji vo vtoroj polovinye XVII v. (1648–1700) In: Zszurnal Minyisztersztva Narodnovo Proszvescsenyija (ZsMNP) 1898. 2. sz. 234–236., *Astrom S. E.*: The Swedish Economy and Sweden's Role as a Great Power. In: Sweden's Age of Greatness. 1632–1718. Ed. by Roberts M. London, 1973. 62–97., L. még: *Roberts M.*: The Swedish Imperial Experience, 1560–1718. Cambridge, 1979., *Attman A.*: Swedish Aspiration and the Russian Market during the 17th Century. Göteborg, 1985., *Wittram R.*: Baltische Geschichte. Die Ostseelände: Livland, Estland, Kurland. München, 1954., *Zernack Kl.*: Schweden als europäische Grossmacht der frühen Neuzeit. In: Historische Zeitschrift 1981. Heft 2. 327–357.
- ³² *Forszten*: i. m. 254–256., 258.
- ³³ Dokumenti epohi Bogdana Hmelnyczkovo, 1656–1657 gg. Kijev, 1911. 28–29.
- ³⁴ Közli *Malcev*: i. m. 228–229.
- ³⁵ Handbuch der Geschichte Russlands. Band II/1. 1613–1856. Von Randstaat zur Hegemonialmacht. (Hrsg.: *Kl. Zernack*) Stuttgart, 1981. 134–136. (HGR)
- ³⁶ Közli *Troebst*: i. m. 431.
- ³⁷ Archiv JUZR III/6. Kijev, 1908. 127.
- ³⁸ Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy. 1648–1668. Tom I. 1648–1660. (Zebrała i opracowała: *Stefania Ochmann-Staniszevska*) Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1989. 146.
- ³⁹ *Rudawski J.*: i. m. 65–66., Dnevnyk generala *Patrika Gordona* vegyonnij im vo vremja jevo szvedzskoj i polszkoj szluzsb ot 1655 do 1661 goda i vo vremja jevo prebivanyija v Rossziji ot 1661 do 1699 goda. (Perevod sz nyemeckovo M. Szaltikovej) Moskva, 1892. 74–75.
- ⁴⁰ *Rudawski*: i. m. 133–135., *Gordon*: i. m. 84., *Pufendorf S.*: Sieben Bücher von denen Thaten Carl Gustavs Königs in Schweden. Drittes Buch. Nürnberg, 1697. 171–172.
- ⁴¹ Szobranije goszudarsztvennih gramot i dogovorov. Cszazty IV. Moskva, 1828. 12–14. (SGGD)
- ⁴² Akti JUZR III. k. 549., 551–552.
- ⁴³ Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. (MHHD) Szerk.: *Szilágyi Sándor*. XXIII. k. Bp., 1874. 488.
- ⁴⁴ MHHD XXIII. k. 534.
- ⁴⁵ MHHD XXIII. k. 531.
- ⁴⁶ Akti JUZR III. k. 567., 580–581., *Kosztomarov*: i. m. 725–729.
- ⁴⁷ MHHD XXIII. k. 538.
- ⁴⁸ MHHD XXIII. k. 539.
- ⁴⁹ Archiv JUZR III/6. k. 341.
- ⁵⁰ Akti JUZR IV. k. SPB., 1863. 35., 43–44.
- ⁵¹ Uo.
- ⁵² Archiv JUZR III/6. k. 341–342.
- ⁵³ Akti JUZR IV. k. 39.

- ⁵⁴ Ua. 94–103.
- ⁵⁵ Ua. 108–111.
- ⁵⁶ Ua. 191–192.
- ⁵⁷ Ua. 141–144., Volumina legum IV. k. Petersburg, 1859. 297–300. A gadjasci szerződés értékeléséhez: *Gawlik M.*: Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. In: *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1909. 78–125., *Lipinski Vj.*: Ukrajna na perelomi 1657–1659. Viden, 1920. (Reprint: New York, 1954.), *Rawita-Gawriński Fr.*: Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do konca XVIII wieku. Warszawa–Kraków–Lublin–Łódź–Poznań–Wilno–Zakopane, 1922. 120., *Pavliscew Ny. I.*: Polszkaja anarchija pri Jane Kazimire i vojna za Ukrainu. Tom 2. SPB., 1878. 242–246.
- ⁵⁸ *Geraszimcsuk V.*: Vigovszkij i Jurij Hmelnyickij. In: *Zapiszki NTS*. LIX. k. Lviv, 1904. 2–3., *Korenyec D.*: Znoszini getymana Vihovszkoho z Polscseju v roku 1657–1658. In: *Zapiszki NTS*. XXXVIII. k. Lviv, 1900. 15–20.
- ⁵⁹ Akti JUZR IV. k. 262–269., SZGGD. Csaszty IV. 1828. 49–62.
- ⁶⁰ Rosszjiszskij Goszudarsztvennij Archiv Drevnyih Aktov (RGADA) fond 79., opis� 5., gyelo 2., csaszty 4. Sznosenyija Rossziji sz Polsej. 182–196., *Theatrum Pacis, hoc est: Tractatum atque Instrumentorum praecipuorum, ab anno inde MDCXLVII. ad MDCLX. usque, in Europa initorum et conclusorum collectio*. Pars I. – Friedens-Schauplatz, Das ist: Alle die fürnemste Friedens-Instrumenta und Tractaten, so vom Jahr 1647 an/bis auf das 1660. in Europa aufgerichtet und beschlossen worden. Nürnberg, Anno MDCLXXXIV. (Latin–német nyelvű, bilingvis kiadás) 613–658., *Pufendorf S.*: i. m. Vierdtes (sic!) Buch. 720–734.
- ⁶¹ *Theatrum Pacis, Pars altera, ... ab anno inde MDCLX. Ad annum MDCLXXXV. Friedens-Schauplatz, ... Nürnberg, Anno MDCLXXXV.* 1–8.
- ⁶² *Kobzareva Je. I.*: Diplomacseszkaja borba Rossziji za vihod k Baltijszkomu morju v 1655–1661 godah. Moskva, 1998. 277–286., *Troebst*: i. m. 480–485.
- ⁶³ *Közli Forszten G. V.*: Sznosenyija Sveciji i Rossziji vo vtoroj polovinye XVII veka (1648–1700). In: *Zsurnal Minyisztersztva Narodnovo Proszvescsenyija 1898/5.* 68., 70. A gabona mérésére szolgáló csetverty mennyisége a 17. században változó: a 17. század elején = 4 pud, a század közepén = 6 pud, 1679-től a kincstári csetverty = 8 pud rozssal volt egyenlő. (*Kamenceva Je. I.*–*Usztyugov Ny. V.*: *Russzkaja metrologija Moskva, 1975.* 132.) 1 pud = 16,38 kg.
- ⁶⁴ *Kotosihin Gr.*: O Rossziji v carsztvovanyije Alekszeja Mihajlovicsa. SPB., 1840. 83., *Troebst*: i. m. 463., *Gebei S.*: A Romanov-uralom konszolidációjának néhány problémája. Századok 1980/1. 64–65. *Troebst*: i. m. 483.
- ⁶⁵ *Szofronyenko K. A.*: Malorosszjiszskij prikaz Russzkovo goszudarsztva vtoroj polovini XVII i nacsala XVIII veka. (Doktori disszertáció tézisei) Moskva, 1952. 7–9.
- ⁶⁶ RGADA fond 79., opis� 5., gyelo 7. Sznosenyija Rossziji sz Polsej. 74–82. (oroszul), 83–86. (lengyelül)
- ⁶⁷ *Wójcik Zb.*: Traktat andrusowski 1667 roku i jego geneza. Warszawa, 1959., *Bartl P.*: Der Kosakenstaat und das Osmanische Reich im 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: *Südost-Forschungen Bd. XXXIII*. München, 1974. 180.
- ⁶⁸ *Kosztomarov Ny. I.*: Isztoricseszskije monografiji i isszledovanyija. Knyiga sesztaja. Tom XV-ij. Ruina. Getmansztva Brjuhoveckovo, Mnogogresnyevo i Szamojlovicsa. SPB., 1905. 155–156., Akti JUZR IX. k. 174.
- ⁶⁹ *Grusevszkij M.*: Ocserki isztoriji ukrainszkogo naroda. Kijev, 1990. (Reprint: SPB., 1911. évi kiadás alapján) 220., *Theatrum Pacis 575–579.* – a bucsaci béke 4. pontja összefrást rendelt el Podóliában, mert csak az új, török hatóságok által kiadott adománylevelek alapján őrizhetik meg a helyben maradt lengyel nemesek a kiváltságaikat. Egyébként a nemes gyermekei is nemesek maradnak, a nemesi birtokokat nem kobozzák el. A 6. pont két hónapi gondolkodási időt adott arra, hogy a podóliai lakosok kiöltöznek-e vagy sem Podóliából, a török alattvalóságból. Az elköltözőknek a Porta bántatlanságot biztosított a határig. (Megjegyezzük, hogy a lengyel–török határ pontos kijelölése – a 3. pont szerint – egy később felállítandó, közös bizottság feladata volt.) *Volk-Karacsevszkij V. V.*: Borba Polsi sz kozacsesztvom vo vtoroj polovinye XVII i nacsale XVIII veka. SPB., 1899. 191–192.
- ⁷⁰ *Grusevszkij*: i. m. 221.
- ⁷¹ Ua. 224., *Kosztomarov*: Isztoricseszskije monografiji 270–271., 281., 283.
- ⁷² *Dnevnyik generala Patrika Gordona II.* csaszty. 143., 156–160.
- ⁷³ *Bartl*: i. m. 189., *Grusevszkij*: i. m. 225., *Kosztomarov*: Isztoricseszskije monografiji 326–327.,
- ⁷⁴ RGADA fond 79., opis� 5., gyelo 7. Sznosenyija Rossziji sz Polsej. 102–129. (oroszul), 161–182. (lengyelül).
- ⁷⁵ *Gebei S.*: A karlócai béke kelet-európai összefüggései. *Történelmi Szemle* 1999/1 –2. 1–29.

A BRIT ADMIRALITÁS ÉS AZ OLASZ-ETIÓP HÁBORÚ

Az olasz-etióp háború a harmincas évek nemzetközi életének egyik meghatározó eseménye, amelynek következményei hozzájárultak ahhoz, hogy Olaszország és Németország létrehozza a tengelyhatalmak szövetségét. A látszólag egyszerű gyarmati konfliktus alaposan megváltoztatta a nemzetközi erőviszonyokat, Mussolini eltávolodott a nyugati hatalmaktól és Hitlerhez közeledett. Anglia, mint a Népszövetség elveinek bajnoka, határozottan ellenezte az afrikai olasz expanziót, de a korlátozott szankciók támogatásán és a Királyi Haditengerészet demonstratív felvonultatásán kívül nem sokat tett Etiópia megmentéséért.

Felvetődik a kérdés, miért nem lépett fel határozottabban a világ legerősebb hajóhadával rendelkező szigetország Mussolinivel szemben. Milyen tényezők mérlegelése után döntött úgy a londoni kormány, hogy 1937 januárjában hallgatólagosan, majd 1938 áprilisában de jure elfogadja Etiópia annexióját? A válaszhoz szükséges megismerni a brit tengeri hatalom 1935-ös helyzetét, az Admiralitás politikáját vezérlő szempontokat, és a Brit Birodalom globális stratégiai problémáit.

Az 1922-es washingtoni flottaegyezmény sajátos erőegyensúlyt biztosított a korabeli két legnagyobb tengeri hatalom, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok között. London feladta a hagyományos „two-power-standard” elvét (mely szerint a Royal Navynek meg kell haladnia az utána következő két hatalom tengerészetének együttes erejét), és elismerte Washington paritását a csatahajók és a repülőgép-hordozók terén. A Brit Birodalom, az Egyesült Államok, Japán, Franciaország és Olaszország viszonylatában megteremtett 5,25: 5,25: 3,15: 1,75: 1,75 arányrendszer a harmincas évek végéig meghatározta a hadiflották erőviszonyait.¹ A washingtoni korlátozó intézkedéseket az 1930-as londoni konferencia kiterjesztette a cirkálókra, a rombolókra és a tengeralattjárókra is. Az új egyezményt azonban csak a három vezető tengeri hatalom írta alá, Franciaország és Olaszország nem tudott megegyezni. Párizs nem akarta elismerni Róma teljes egyenjogúságát. A hatalmas francia gyarmatbirodalom, valamint az Atlanti-óceán és a Földközi-tenger partjainak védelméhez érthetően nagyobb flottára volt szüksége, mint a lényegében egy tengeren érdekelt Olaszországnak. Mussolini természetesen nem fogadta el a kisebb flotta koncepcióját és a teljes paritást követelte.² Ez az ellentét vezetett a két latin hatalom tengerészeti versengéséhez az 1935-öt megelőző időszakban, amely mélyszéles aggodalommal töltötte el a brit Admiralitást.

Nagy-Britannia egészen a második világháborúig a világ legnagyobb, és legütőképesebb hadiflottájával rendelkezett. Bár az egyezmények szerint Amerika egyenlőséget élvezett, a valóságban Washington egészen a harmincas évek végéig nem használta ki a számára biztosított hajóépítési kereteket. Így a Royal Navy 1939 előtt nagyobb össztonnatartalom birtokában volt, mint az amerikai haditengerészet. Ez a minimális mennyiségi fölény mégsem nyugtatta meg az Admiralitás vezetőit, mivel a brit flottának a világ összes tengerén komoly kötelezettségei voltak. Anglia volt az egyetlen hatalom, amely a két világháború között valóban globális tengeri stratégiát követett, hiszen az európai vizeken végbemenő változások mellett figyelemmel kellett lennie az Atlanti-óceán túlszéljén bekövetkező eseményekre és nem feledkezhetett meg Japán növekvő távol-keleti hatalmáról sem. A Brit Birodalom szétszórt domínium-

mainak és gyarmatainak csak a tengeri haderő nyújthatott megfelelő védelmet egy esetleges támadás ellen. A brit felségterületek közvetlen védelme mellett a körülbelül 80 000 mérföld hosszúságú kereskedelmi hajózárvonalakat is felügyelni kellett, hiszen ezek nélkül az ellátási vonalak nélkül a szigetország külkereskedelme és gazdagsága összeomlott volna. A légierők erőteljesebb kifejlesztéséig az anyaország védelme is a Royal Navy vállára nehezedett.

E hatalmas feladattömeghez képest a brit tengernagyi hivatal egy erősen csökkent méretű és az elavuló hajók pótlásában a tengerészeti egyezmények révén korlátozott hajóhad birtokában volt.³ Anglia tengeri helyzetét belpolitikai problémák is nehezítették. A pacifista érzelmű hazai adófizetők nem szívesen áldoztak a haditengerészet céljaira. Az alsóház, valamint a pénzügyminisztérium (Treasury) évről évre kevesebb összeget juttatott a flottának. A washingtoni korlátozások és a pénzügyi források szűkössége egyenesen vezetett a Királyi Haditengerészet mennyiségi (személyzet, hajók száma) és minőségi (hajók elavulása, technikai lemaradás) gyengüléséhez.⁴ A fent említett negatívumok már a húszas években és a harmincas évek elején közismertek voltak az Admiralitás köreiben, de amíg a nemzetközi viszonyok békésnek tűntek, a brit politikai vezetés és a közvélemény egyszerűen nem vett róluk tudomást.

London tengeri stratégiája az angol–japán szövetség 1922-es felmondása után azon alapult, hogy a flotta elsődleges feladata a szigetország védelme; ezt a távolkeleti brit területek biztosítása követi. A két világháború között szinte megrögzött dogmává vált az admirálisok körében, hogy Britannia első számú ellenfele Japán. Az Egyesült Államokkal vívott háborút eleve kizárták a lehetőségek közül, egyrészt a nyelvi, kulturális és történelmi kapcsolatok, másrészt Washington nyomásztó gazdasági fölénye miatt, amely eleve lehetetlenné tette volna Anglia győzelmét. Az európai tengerészetek Londonban nem okoztak komolyabb fejfájást 1935 előtt. Németország az első világháborús vereséget követően mint tengeri hatalom hosszabb időre megszűnt létezni, Oroszország pedig belemerült a polgárháborúba, majd a sztálini gazdasági és politikai rendszer kiépítése vonta el az anyagi forrásokat a szovjet haditengerészettől. A talpon maradt két kontinentális hatalom, Franciaország és Olaszország flottája a világháború során ténylegesen meggyengült, majd a húszas években a korlátozott anyagi lehetőségek gátolták a gyorsabb ütemű fejlesztést.

Maradt tehát Japán, amely csak profitált a nagy világegyéből, és rövid idő alatt a harmadik legerősebb haditengerészetet építette ki.⁵ Az angol tengeri stratégia tervezői féltették a gazdag távolkeleti gyarmatokat (Hong-Kong, Malájföld, Brit-Borneó), és a két fehér lakosságú domíniumot, Ausztráliát és Új-Zélandot. E területek biztonságát csak a Royal Navy szavatolhatta. Politikai okokból lehetetlennek tűnt megfelelő méretű hajóraj állomásoztatása a keleti vizeken, mivel a brit közvélemény elfogadhatatlannak tartotta a flotta fő erejének távollétét az anyaország védelmének rovására. Másrésztől hiányzott a megfelelő tengerészeti bázis, amely képes befogadni a legnagyobb csatahajókat, és utánpótlást tud biztosítani a japánok ellen operáló flottának. Az utóbbi probléma megoldására kezdték el 1921 után kiépíteni Szingapúrt olyan támaszponttá, amely képes ellenállni a japán támadásnak, amíg a felmentő hajóhad megérkezik. Ettől kezdve a csatahajókból és repülőgép-hordozókból álló flotta szingapúri kiürítése lett a brit tengeri stratégia alapja.⁶ A szigetország biztonságán kívül minden mást e célnak rendeltek alá. Ezért állomásoztatták a második legnagyobb angol hajórajt a Földközi-tengeren, mivel ezeket az egységeket szemelték ki a távolkeleti akcióra. A Máltán gyülekező brit flotta helyzeténél fogva központi szerepet játszott, mivel

szükség esetén aránylag gyorsan át lehetett csoportosítani akár a honi flottához, akár a Távol-Keletre. Szingapúr felmentése szempontjából életbevágóan fontos volt, hogy Nagy-Britannia és a keleti vizek közötti legrövidebb útvonal, vagyis a Mediterráneumon és a Szezei-csatornán áthaladó birodalmi „artéria” forgalmát egyetlen hatalom se veszélyeztesse. A tengernagyok mindig ennek a stratégiai útvonalnak a biztonságát mérlegelték, amikor az Olaszországgal szemben követett politikát bírálták vagy helyeselték.⁷

Nagy-Britannia földközi-tengeri helyzete a két világháború között igen erős volt.⁸ A beltenger legerősebb tengeri hatalmaként szilárdan örködött Gibraltár és Szeze felett, uralva mind a nyugati, mind a keleti bejáratot. A központi medence stratégiaileg legfontosabb pontján, a szűk Szicíliai-szorosban Málta szigete védte a brit hajózást. Itt volt egyébként a földközi-tengeri flotta fő támaszpontja és a legnagyobb tengerentúli dokk. Egyiptom angol katonai megszállás alatt állt, de a Szezei-csatornát északról védő Palesztina és a keleti medencét uraló Ciprus is London pozícióját erősítette. Nem szabad megfeledkezni a Vörös-tengerről és az Ádeni-öbölről mint a szezei útvonal természetes, keleti meghosszabbításáról. E két tengeren Szudán, Brit Szomáliföld és Áden birtoklása révén érvényesült a brit befolyás.

A Földközi-tenger második hatalmának, Franciaországnak elsősorban a nyugati medencében voltak jelentős gyarmatai. Fennhatósága itt kiterjedt Algériára, Tunéziára, Marokkóra. Az afrikai Bizerta és Orán, valamint a legnagyobb francia hadikikötő, Toulon képezte Párizs mediterrán stratégiájának alapját. Keletebbre Szíria és Libanon, illetve a Vörös-tenger bejáratánál Dzsibuti jöhetett szóba a francia stratégiai tervezésben.⁹

Olaszország mint a leggyengébb mediterrán tengeri hatalom 1936-ban mindössze 417 000 tonna hajótérrel rendelkezett, míg Franciaország 502 000 tonnával, Anglia pedig 1 265 000 tonnával.¹⁰ A helyi erőviszonyok ennél sokkal kedvezőbbek voltak Róma számára, hiszen gyakorlatilag a teljes flottáját a Földközi-tengeren koncentrállhatta, míg a franciák jelentős erőket hagytak az atlanti parton, az angolok pedig a világ összes óceánján.¹¹ Az olasz hajógyártás az 1920-as évek óta korszerű, rendkívül gyors cirkálókat, rengeteg tenger-alattjárót és rombolót, majd 1934-től kezdődően két óriási csatahajót (Littorio, Vittorio Veneto) épített. Ez utóbbi egységek tervezésénél nem vették figyelembe a tengerészeti konferenciák korlátozásait, így a több mint 41 000 tonnás hadihajókkal szemben mindössze a Royal Navy Hood csatacirkálója, valamint a Nelson és a Rodney csatahajó vehette föl a versenyt.¹²

Itália fekvésénél fogva két részre osztotta a Mediterráneumot. Szicíliaival és Pantelleria szigetével sakkban tarthatta Máltát és lezárhatta a Szicíliai-szorosot. Afrikában Líbia birtoklása lehetővé tette, hogy mind Francia Észak-Afrikát, mind Egyiptomot veszélyeztesse. A brit birodalmi útvonal biztonsága számára további veszélyforrást jelentettek a Dodekanészosz-szigetek az Égei-tengeren, valamint Eritrea és Olasz Szomáliföld a Vörös-tenger bejáratánál. A nagy olasz tengerészeti támaszpontok többsége (Taranto, Brindisi, Tobruk, Lérosz, Masszava) úgy helyezkedett el, hogy könnyen megakadályozhatták a britek áthaladását a szűk tengerrészekben.¹³ Olaszország viszont hosszú tengerpartjával maga is sebezhető volt egy fölényben lévő hadiflottával szemben, ráadásul kereskedelmi szállítmányainak nagyobb része is a könnyen elvágható tengeri úton érkezett.¹⁴

Az olasz fenyegetéssel Londonban 1935-ig alig számoltak. Mussolini rendszere és Nagy-Britannia között felhőtlen viszony alakult ki, a két ország kapcsolatát nem terhelte komolyabb ellentét. Olaszország ugyan neheztelt, hogy az 1919-es gyarmati

osztokodásból lényegében kihagyták, de az angol külpolitika ügyesen adagolt területi engedményekkel igyekezett leszerelni Itália expanziós törekvéseit. 1919-ben Egyiptom nyugati sivatagjaiból, 1924-ben Kenyából (Jubaföld), végül 1934-ben Szudánból (Sarra-háromszög) adtak át Olaszországnak gyakorlatilag értéktelen területeket.¹⁵ Mussolini nem kívánt összetűzést az óriási tengerészeti fölényben lévő Angliával. Tudta, hogy Itália hosszú partvonala védtelen a brit földközi-tengeri flottával szemben, és egy esetleges háború teljes gazdasági összeomlást eredményezne a tengerentúli szállításoktól függő országban. Róma tehát elismerte London elsőbbségét a Mediterráneumban, ugyanakkor keményen fellépett az ilyen irányú francia törekvésekkel szemben. Ezt szolgálta Olaszország igyekezete, hogy a gazdaságilag sokkal erősebb Franciaország tengeri fegyverkezésével lépést tartson, és óriási anyagi áldozatok árán elérje a flottaparitást. A teljes egyenlőség biztosítása ugyan nem sikerült, de bizonyos hajóosztályokban az olaszok előnyre tettek szert. 1935. február 1-jén a három hatalom erőviszonyai így alakultak (zárójelben az építés alatti egységek):¹⁶

Hajóosztály	Nagy-Britannia	Franciaország	Olaszország
Csatahajó, csatacirkáló	15 (-)	9 (2)	4 (2)
Repülőgép-hordozó, anyahajó	8 (1)	2 (-)	1 (-)
Cirkáló	51 (13)	20 (6)	24 (6)
Romboló	161 (26)	70 (21)	94 (8)
Tengeralattjáró	51 (9)	96 (15)	59 (8)

Az olasz–francia tengeri fegyverkezési verseny komoly mértékben növelte a feszültséget a térségben. Mussolini alig burkolt területi aspirációi (Tunisz, Korzika, Nizza, Dzsibuti) szintén nehezítették a két latin ország megegyezését. Egy esetleges földközi-tengeri bonyodalom meggátolhatta a brit főerők szingapuri kiküldését és ezáltal Japán malmára hajthatta a vizet.¹⁷ Ezt elkerülendő a Whitehall igyekezett egyfajta közvetítő és békítő szerepet kialakítani Párizs és Róma között. E politikát az Admirális természetesen támogatta, hiszen minden egyes, a Mediterráneumban leköttött hajó a japánok ellen küldendő keleti flottát gyengítette.

Olaszország sokáig nem zavarta a birodalmi stratégia tervezőit. A mandzsúriai eseményeket követően felállított Védelmi Követelmények Albizottsága (Defence Requirements Sub-Committee) 1934. február 28-án keltezett jelentése úgy vélekedett, hogy Olaszország baráti állam, amely ellen nem szükséges védelmi előkészületeket tenni.¹⁸ A mediterrán térség bázisait elhanyagolták, Málta légvédelme katasztrófális állapotban volt. Az ebből származó veszélyeket már 1933-ban felismerte Sir William Fisher admirális, aki 1932 és 1936 között a földközi-tengeri hajóhad parancsnokaként szolgált. Az volt a véleménye, hogy alig 150 000 fontból (egy romboló árának a fele!) megfelelő légvédelmet lehet telepíteni a brit hajóhad központi horgonyzóhelye köré.¹⁹

Fisher nem véletlenül szentelt olyan sok figyelmet a légvédelemnek. A harmincas évek elején különös gyorsasággal növekedett az olasz légierő (Regia Aeronautica), amely Máltától alig 150 kilométeres távolságban rendelkezett jól kiépített repülőterekkel. A Szicília, Pantelleria és Líbia irányából várható légitámadások érthető aggodalmat keltettek a brit tengernagyokban. A korabeli szaksajtóban nagy teret kapott a hatalmas és költséges csatahajók, valamint az új fegyvernek számító repülőgépek közötti párharc várható kimenetele. Jellemző, hogy a Birodalmi Védelmi Tanács külön albizottságot állított fel a kérdés alapos tanulmányozására.²⁰ A tenger-

nagyok nem akartak megválni a nagyhatalmi státust jelképező 30–35 000 tonnás monstrumoktól, és tagadták a megfelelő védelemmel ellátott felszíni hajók sebezhetőségét a légitámadásokkal szemben. Utóbb, 1935–36-ban kiderült, hogy az Admirális politikáját mégis nagyban befolyásolja az olasz légierők közelsége. Az etióp válság során a Regia Aeronautica miatt Máltáról Alexandriába vonták vissza a hajóhadat, ami jelezte, hogy egyre inkább számolni kellett az új haderőnem létezésével.

A másik fenyegetés a gyorsan növekvő olasz tengeralattjáró-flotta képében jelentkezett. A Földközi-tenger szűk szorosai ideális vadászterepet biztosítottak Mussolini búvárhajóinak a védtelen brit kereskedelmi hajózással szemben. Nem meglepő, hogy már 1923-ban úgy határozott a brit vezérkar, hogy háború esetén a Mediterráneumból elterelik a hajóforgalmat a jóval hosszabb, de biztonságosabb fokföldi útvonalra.²¹

Az abesszíniai konfliktus kibontakozása nyomán az elhanyagolt Mediterráneum az Admirális érdeklődésének középpontjába került. A korábban csak a távol-keleti védelem összekötő útvonalaként, illetve a flotta gyakorlatozási terepeként használt tenger a Royal Navy hadihajóinak gyűjtőhelye lett. Ez a változás természetesen nem történt minden előzmény nélkül.

Az 1934 decemberében a Val-Val oázisnál bekövetkezett olasz–etióp összecsapás indította el azt a folyamatot, amely során végül Mussolini megtámadta és meghódította az ősi afrikai országot.²² A szokásos gyarmati határvillongásnak induló konfliktus egy darabig nem keltette fel a tengerügyi hivatal figyelmét. Az 1935 januárjában megkötött olasz–francia egyezmények látszólag biztosították a nyugalmat a mediterrán térségben.²³ A tipikusnak nevezhető gyarmati megegyezés azonban csak minimális területi, illetve koncessziós előnyökhöz jutatta Rómát, így hosszabb távon nem elégítette ki az új kelet-afrikai birodalom ábrándját követő Mussolinit.

1935 első felében az Admirális jobban lekötötte az egyre növekvő német veszély. Hitler márciusi bejelentése, miszerint újra bevezetik a hadkötelezettséget Németországban, a versailles-i béke nyilvánvaló megszegését jelentette. A tengerészeti vezérkar tisztában volt a ténnyel, hogy a németek a békeszerződés hadihajóépítési korlátozó intézkedéseit is megszegik, például a megengedettnél nagyobb vízkiszorítású hajókat építenek, vagy eleve tilalom alá eső tengeralattjárókat állítanak elő. Sir Ernle Chatfield, az Admirális első tengerészeti lordja (First Sea Lord, 1933–38) nem kívánta az 1914-et megelőző angol–német flottaversengés megismétlődését, ezért örömmel fogadta Hitler ajánlatát a német haditengerészet erejének önkéntes korlátozására.²⁴ Az 1935. június 18-án megkötött flottaegyezmény kimondta, hogy Németország a Royal Navy erejének 35 százalékáig, a tengeralattjárók esetében pedig akár 100 százalékáig építheti ki hajóhadát.²⁵

Az egyezmény sem tartalmát, sem időzítését tekintve nem volt szerencsés (alig három hónappal a stresai angol–olasz–francia találkozó után). Többek közt ezért is csak átmeneti megkönnyebbülést hozott a brit tengeri stratégia tervezőinek. Bár a közel háromszoros angol erőfölény Hitlerrel szemben megnyugtatónak látszott, a politikai károk súlyosnak tűntek. Az alsóházban és a lordok házában szenvedélyes vitát váltott ki a versailles-i béke megszegését jelentő megállapodás. Érthetően Franciaországban és Olaszországban sem fogadták lelkesedéssel. Az egyezmény értelmében Berlin papíron nagyobb hajóhadat tarthatott fenn, mint a washingtoni konferencia által a Royal Navy erejének egyharmadára korlátozott francia és olasz haditengerészet.²⁶

Az Északi-tengeren a német egyezmény révén rövid időre fellelegző Britannia hamarosan teljesen új kihívással találta szemben magát a Földközi-tengeren. Az egyre

mérgesedő olasz–etióp viszály hatására Róma fokozatosan növelte az Abesszíniával határos olasz gyarmatok, Eritrea és Szomalí föld helyőrségét.²⁷ Az év eleje óta tartó csapatszállítások hamar ráirányították a figyelmet Mussolini egyébként is csak mérsékelten álcázott szándékaira. A brit megfigyelők növekvő számú olasz hajó átkeléséről tudósítottak a Szezi-csatornánál. A csapatszállítás mértéke az Admiralitást is meglepte. 1935 februárja és novembere között több mint 250 000 olasz katona és munkás haladt át a Vörös-tengerre.²⁸ 1934-ben a csatorna összforgalmában Olaszország mindössze 6,6 százalékkal képviseltette magát. 1935-re ez az arány 18,5 százalékra növekedett.²⁹ Mussolini kelet-afrikai háborús előkészületeinek köszönhetően Itália Nagy-Britannia mögött Szezi második legfontosabb használójává vált. A tonnatartalmat tekintve a Lloyd Triestino hajózási vállalat megelőzte az addig első helyen álló British Tanker Companyt és a nagy múltú Peninsular and Oriental Companyt. 1935-ben az olasz forgalom növekedése a Szezi-csatorna történetében először eredményezte a brit részesedés 50 százalék alá esését.³⁰ Válaszul a fokozódó olasz előkészületekre, az első tengerészeti lord március 7-én bejelentette a földközi-tengeri flotta olyan mértékű növelését, hogy a Máltán állomásozó csatahajók száma megegyezzen a honi flottával.³¹

A nyár folyamán kialakuló feszültség ellenére Chatfield úgy döntött, hogy a földközi-tengeri flotta egységeinek részvételével tartják meg V. György trónra léptének huszonöt éves jubileumát. A hagyományos spitheadi flottafelvonulás miatt július közepére az Admiralitás szinte kiürítette a Mediterráneumot. Mindössze egy repülőgéphordozó, négy cirkáló és kilenc romboló maradt Máltán.³² Az afrikai viszály elmélyülésével viszont hamarosan ismét teljes létszámra egészítették ki a földközi-tengeri flottát. A brit egységek elhagyták a hazai kikötőket, hogy fenyegető jelenlétükkel elriasszák Mussolinit az abesszíniai kalandtól. A londoni kormány a Népszövetség alapelveinek védelmében felvonultatta a Royal Navy legkorszerűbb egységeit, és ilyen módon kívánt nyomást gyakorolni az egyre agresszívabb Olaszországra.

A tengernagyi hivatal értetlenül szemlélte a brit politikusok hirtelen lelkesedését a Népszövetség eszméi iránt. A globálisan és egyben racionálisan gondolkodó admirálisok úgy vélték, hogy Etiópia miatt nem érdemes szakítani a hagyományos olasz barátsággal. Angliának nem voltak igazi érdekei a tengertől elzárt afrikai országban. Az olasz annexió semmit sem változtatott volna a hatalmi status quón, sőt mint Chatfield írta 1935. szeptember 16-án: *„Úgy hiszem, (Abesszínia meghódítása) inkább a gyengeségüket fogja bizonyítani, mint az erejüket, és sokkal kétségbeesettebben fogják a barátságunkat keresni, mint ellenkezőleg. Valójában tragédia, hogy vezetőink belemertek ebbe a viszályba Olaszországgal, amely ország a jövőben a legjobb barátunk lehetne, ahogy a múltban is az volt a Földközi-tengeren betöltött központi helyzetének köszönhetően.*”³³

Etiópiában nem léteztek komolyabb brit befektetések. A Szudán és Egyiptom vízellátása kapcsán oly sokat emlegetett Tana-tó nem ért meg egy háborút.³⁴ Az Indiába és Szingapúrba vezető birodalmi útvonalat szintén nem fenyegette az olaszok terjeszkedése, hiszen ha Róma valóban el akarta volna vágni e kommunikációs vonalat, akkor ezt a korábban meghódított gyarmatairól is bármikor megtehetette. A brit tengeri stratégia szempontjából teljesen közömbösnek bizonyult, hogy Abesszínia olasz kézre kerül vagy sem. Az Admiralitást soha sem vezérelték a Népszövetség eszméi; ezekért nem akart feláldozni egyetlen hadihajót, egyetlen tengerészt sem, akikre nagy szükség lehetett a két igazi ellenféllel, Németországgal és Japánnal szemben.

Chatfield elkötelezett támogatója volt a flotta szingapúri kiküldésének. A legtöbb

brit politikussal ellentétben a stratégiai kérdéseket globális dimenzióban szemlélte. Tudta, hogy egy Olaszország elleni háború a Királyi Haditengerészet zömét lekötne, és a kínálózó alkalmat könnyen kiaknázhajta a sokkal komolyabb erőt képviselő Japán. Az első tengerészeti lord minden döntést annak függvényében kezelte, hogy az milyen változást okozhat az Északi-tengeren vagy a Távol-Keleten kialakult erőviszonyokban. Miközben Baldwin vagy Eden a háborút is megkockáztatta volna Etiópia függetlenségének fenntartásáért, Chatfield szemében Ausztrália, Új-Zéland és a keleti gyarmatok védelme egy pillanatra sem szorult háttérbe. A Whitehall politikusait lenyűgözte az olaszokkal szemben felvonultatott Royal Navy erőfölénye, miközben elfeledkeztek arról, hogy ezért gyakorlatilag ki kellett üríteni az Északi-tengert és a tengerentúli állomáshelyeket.

Az Admiraltást a Brit Birodalom távol-keleti érdekeltségeinek védelme visszatartotta a mediterrán háború támogatásától, noha a Királyi Haditengerészetben nem akadt olyan tiszt, aki egy ilyen háborúban kételkedett volna a gyors angol győzelemben. A földközi-tengeri flottában uralkodó általános meggyőződésről tájékoztat Cunningham admirális, aki az etióp krízis során ellentengernagyi rangban vezette az Alexandriában állomásozó rombolókat: *„Számunkra a földközi-tengeri flottánál nagyon egyszerű feladatnak tűnt megállítani (Mussolinét). A Szezei-csatorna egyszerű lezárásával elváltuk volna az Eritreában és máshol koncentrálnak hadseregeket az erősítésektől és az ellátmánytól. Igaz, egy ilyen drasztikus lépés háborúhoz vezethetett Olaszországgal, de a földközi-tengeri flotta magas morállal és hatékony-sággal bírt, és nem félt az olasz hajóhaddal történő összecsapás eredményétől.*”³⁵

Az tengernagyok egyáltalán nem lelkesedtek a kormányzat és a brit sajtó harcias kijelentéseiért. Számukra nyilvánvalónak tűnt, hogy a hosszú pénzügyi elhanyagoltság után lassan magára találó Royal Navy nem engedheti meg magának hajók elvesztését egy stratégiai szempontból haszontalan ország miatt. Éppen 1935-ben indult meg a flottaépítési program, de az új egységek csak valamikor 1938–39 körül állhattak hadrendbe.³⁶ Az új hadihajókhoz növekvő számban kellett toborozni a legénységet, az újonck kiképzéséhez azonban idő, és főleg nem háborús állapotok szükségeltettek. További teherként jelentkeztek a mozgósítással járó várható többletköltségek.

Nem meglepő, hogy amikor a brit kormány 1935 júliusában jelentést kért a vezérkartól, hogy milyen hatásai lehetnek az olaszokkal szemben bevezetett szankcióknak, Chatfield nagyon óvatosan reagált. Kérte a kabinetet, hogy bármilyen szankció bevezetése előtt a haderőnek megfelelő előkészületeket tehessenek. Ez a haditengerészet esetében mozgósítást és a tartalékosok behívását jelentette.³⁷

Augusztus folyamán az Admiraltáson tovább folyt a tervezgetés, és megindultak az előkészületek a honi flotta egységeinek máltai kiküldésére. Augusztus 6-án az egyesített vezérkar részletes javaslatokkal állt elő arra az esetre, ha a diplomáciai erőfeszítések kudarcba fulladnának. Korlátozott háborút képzeltek el, amelynek egyetlen célja Róma eltérítése Abesszínia meghódításától. Szükségesnek találták az olasz gyarmatokhoz vezető útvonalak, mindenekelőtt a Szezei-csatorna lezárását. A vezérkari terv kiemelt szerepet szánt Franciaországnak és más mediterrán hatalmaknak, mint például Görögországnak vagy Törökországnak. Nagy-Britannia működési körzetének a Földközi-tenger keleti medencéjét szemelték ki, míg Franciaország a nyugati medencét ellenőrizte volna, Gibraltar kivételével. A jövőbeni kollektív akciókban nagy jelentőséget tulajdonítottak a tiltott dugárut ellenőrző tengerészeti állomásoknak, hiszen ezek nélkül a későbbi szankciók hatástalanná válhattak. Ilyen állomások telepítését tervezték Ádenben, Szezeinél és az Égei-tenger kikötőiben. A tenger-

nagyok nem mulasztották el ismét megemlíteni, hogy egy várható háború súlyosan befolyásolhatja a Royal Navy erejét: „Az Olaszországgal vívott háború eredményeként a brit flotta ideiglenesen olyan mértékig meggyengülhet, hogy képtelenné válik teljesíteni a világszerte reá váró feladatokat.”³⁸

A szankciók ötletét a három haderőnem szempontjából rendkívül veszélyesnek tartották. Olyan jellegű döntést, ami bizonyosan háborúhoz vezethet (mint például a Szezi-csatorna lezárása), minden esetben csak a fegyveres erők megfelelő felkészülése után szabad meghozni. Ezt az előzetes felkészülési időt legalább két hónapra becsülte az egyesített vezérkar.³⁹

Mussolini szándékai felől már nem lehetett kétség, miután az augusztusban Párizsban tartott háromhatalmi tárgyalások kudarcba fulladtak.⁴⁰ A diplomáciai békítés kísérlete hiábavalónak tűnt, ezért a brit kormány katonai lépések megtételére szánta el magát. Utasították a Királyi Haditengerészetet, hogy a honi flotta egységeit küldje Máltára. Augusztus végén megindult a világ minden tájáról az erősítések áramlása a mediterrán térségbe. Még a távoli kínai, nyugat-indiai és ausztráliai állomáshelyekről is érkeztek cirkálók a földközi-tengeri flotta megerősítésére. Összesen két csatahajó (Barham, Queen Elizabeth), két csatacirkáló (Hood, Renown), két repülőgép-hordozó (Courageous, Glorious), tizenhárom cirkáló, negyvenhét romboló és nyolc tengeralattjáró érkezett a térségbe alig egy hónap alatt.⁴¹ A Royal Navy teljes tonnatartalmának mintegy felét összpontosították a Mediterráneumban és az Ádeni-öbölben. Ekkor vált igazán központi problémává Málta elégtelen védelme (mindössze 12 elavult légharító ágyú védte!). Ezért az Admirális úgy döntött, hogy a légítámadásnak kitett sziget helyett Alexandriában koncentrálja a megerősített hajóhadat.⁴²

Máltát gyakorlatilag kiürítették, a válság ideje alatt csak egy-két cirkáló és néhány romboló kereste fel a szigetet. A honi flottától érkező egységeket Gibraltárnál összpontosították, közöttük a két világháború közötti időszak legnagyobb hadihajóját, a Hood csatacirkálót. A több mint 42 000 tonnás óriás megjelenése a Földközi-tenger vizein nagyobb publicitást kapott, mint a brit flotta bármelyik hadmozdulata.

A Royal Navy zömét az olasz bombázók hatósugarán kívül, a keleti medencében koncentrálták. Alexandria lett a fő bázis, de a helyi létesítmények egyáltalán nem feleltek meg a flotta kívánalmainak.⁴³ A kikötő zsúfoltnak bizonyult, mivel Egyiptom teljes külkereskedelmi forgalmának 90 százaléka itt zajlott. A lőszerrel megrakott nagy csatahajók és cirkálók rendkívül közel horgonyoztak a gyúlékony gyapotot vagy olajat szállító teherhajókhoz. A kikötőt állandóan kotorni kellett, hogy az esetleg harci sérüléssel visszaérkező, és ezért mélyebb merülésű egységek is használhassák. Alexandria légvédelme hasonlóan siralmas állapotban volt, mint a máltai, ezért az Admirális az összes (!) Nagy-Britanniában tárolt légvédelmi lövedéket az egyiptomi városba küldte. További problémát jelentett a városban élő nagyszámú (1927-ben 24 000) olasz, akikről feltételezték, hogy jelentéseket küldenek Rómába a brit hajók minden mozdulatáról. A legtöbb gond a támaszpont megoldatlan közjogi helyzetéből adódott, mert a papíron független Egyiptom hivatalosan nem ismerte el a brit katonai jelenlétet.⁴⁴ Ez az állapot minden nagyobb méretű kikötői beruházást megakadályozott. Szerencsére az olasz agressziótól megrettent egyiptomiak nem viselkedtek túlzottan ellenségesen a várost előzőnlő angol tengerészekkel szemben, és nem került sor a korábban jellemző utcai összecsapásokra a helyiek és a brit fegyveres erők tagjai között.

Az említett negatívumok megkérdőjelezték Alexandria alkalmasságát a felduzzasztott földközi-tengeri flotta befogadására. Akkor hát miért döntött az Admirális a kikötőváros mellett? A válasz nagyon egyszerű: mivel a Mediterráneum keleti részén

egyszerűen nem volt jobb horgonyzóhely. Számos helyet mérlegeltek, közülük kettő többször is előkerült mint alternatív bázis. Az egyik ilyen lehetőség a palesztinai Haifa, amely remek természetes kikötővel rendelkezett, ráadásul az Irakból érkező kőolajvezeték végállomásaként is funkcionált. A megfelelő kőolajfinomító hiánya (csak 1940-re készült el) és az 1936 tavaszától kirobbanó arab–zsidó összecsapások miatt azonban elvetették a „Közel-Kelet Szingapúrjának” a tervét.

A másik alternatíva Ciprus volt. A többnyire görögök lakta sziget eszményi stratégiai helyzetével ellenőrizte a Szezi-csatorna északi bejáratát és gyakorlatilag uralta a levantei vizeket.⁴⁵ Sajnálatos módon Ciprus egyetlen jó természetes kikötőhellyel sem rendelkezett. Famaguszta vagy Limasszol tervbe vett kiépítése körülbelül 25 millió fontba került volna, nem is beszélve a tíz esztendőre tervezett kivitelezési időszakról. Hosszas tervezgetést követően, 1937 után a ciprusi bázis lekerült a napirendről.⁴⁶

Alexandria, mint a szükséghelyzetben legalkalmasabb kikötő, befogadta a térségben összpontosított brit flotta zömét. Bár a város nem esett kívül a Tobrukból és Rodoszról felszálló olasz bombázók hatósugarán, fekvésénél fogva ellenőrizhette a Szezi-csatorna északi bejáratát. A zsúfoltság enyhítésére számos egységet a szomszédos kikötőkben állomásoztattak, így Port-Szaidnál egy csatahajót, pár cirkálót és rombolót, míg Haifánál három cirkálót, rombolókat, valamint tengeralattjárókat.⁴⁷

Miután Olaszország tengerészeti erőket küldött a Vörös-tengerre, szükségesnek tűnt a helyi brit kötelék megerősítése. A masszavai olasz hajórajjal (két cirkáló, öt romboló, két tengeralattjáró) szemben Fisher elegendőnek tartotta egy gyengébb flotta (két cirkáló, négy romboló, valamint tengeralattjárók) felvonultatását. Az igen csekély brit tengeri jelenlét a tulajdonképpeni háborús övezetben azzal magyarázható, hogy az Admirális tudta nélkül egyetlen olasz hajó sem kelhetett át a Szezi-csatornán, ezért inkább a távolabbi, kelet-indiai és ausztráliai bázisokon állomásoztatták a hadihajókat.⁴⁸

Mialatt folyamatosan áramlott az erősítés a Földközi-tengerre, az Admirális új háborús tervvel állt elő. A szeptember 5-én elkészült irat tükrözte a brit tengeri hatalom lehetőségeit a kiszélesedő konfliktusban.⁴⁹ Eszerint amennyiben a szankciók háborúhoz vezetnek, nélkülözhetetlen Franciaország és Görögország együttműködése. Alexandria elégtelen kikötői kapacitása miatt szükséges egy előretolt tengerészeti bázis Görögország nyugati partvidékén. Az irat által csak X kikötőnek nevezett bázis valószínűleg azonos a Peloponnészosz délnyugati részén fekvő Navarinóval. Helyzeténél fogva ez a remek természetes kikötőhely kiváló lehetőséget kínált a Földközi-tenger középső medencéjében folytatandó hadműveletekhez, ráadásul könnyen fenyegethette az olasz flotta fő bázisát, Tarantót.

Az Admirális tehát Navarinónál kívánta megépíteni mozgó tengerészeti bázisát.⁵⁰ Ezt lehetővé tette, hogy már 1931-ben tervek dolgoztak ki egy 48 óra alatt elszállítható és a megfelelő helyszínen egy hónapon belül minden támadástól védett kikötővé alakítható támaszpontról. Az összeszerelhető mólókat, tengeralattjáró-biztos védőhálókat, dokkokat és egyéb felszereléseket szállító teherhajók augusztus végén indultak Máltára, majd szeptember 26-án érkeztek Alexandriába. Végül a mozgó bázist nem küldték el Navarinóba, hanem az egyiptomi város hiányos kikötői berendezéseinek kiegészítésére használták fel.⁵¹

A Mediterráneum keleti részén fekvő támaszpontok elégtelensége többször visszatérő eleme az Admirális jelentésének. Az olaszok jól kiépített bázisokkal rendelkeztek a Dodekanézosz-szigetcsoport egyikén, Léroszon, valamint a líbiai

Tobruknál. Tovább rontotta a helyzetet, hogy amíg a megfelelő erősítések meg nem érkeznek a Vörös-tengerre, a Masszavánál állomásozó olasz hadihajók könnyen elvághatják az Indiai-óceánról Egyiptomba tartó utánpótlást. A fent említett három olasz kikötő mind úgy helyezkedett el, hogy az innen operáló tengeralattjárók és repülőgépek fenyegethették a keletre tartó brit hajózást.

A felmerülő veszélyek és a brit felkészülés hiányosságai mellett a tengernagyi hivatal nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy Olaszország általános pozíciója alapvetően gyenge. Az olasz külkereskedelmi forgalom 76 százaléka zajlott tengeren át. Ebből 62 százalék Gibraltáron, 3 százalék Szuezen és 11 százalék a Dardanellákon át érkezett Itáliába. A brit tengeri hatalom abban a kivételes helyzetben volt, hogy könnyedén lezárhatta mindhárom tengerszorost, így Mussolini gazdasági mozgásterét minimálisra csökkenthette. A Szuezi-csatorna lezárása tűnt a legegyszerűbb megoldásnak, amennyiben a kívánt cél az etiópiai agresszió lehetetlenné tétele. Ez a vízi út jelentette az egyetlen ésszerű kapcsolatot az olasz kikötők és az Eritréában és Szomáliában összevont csapatok között. Lezárása esetén a Nápoly–Masszava távolság Afrika déli csücskének megkerülésével ötszörösére növekedett volna. Ilyen körülmények között a szegény, megfelelő tartalékokkal nem rendelkező Olaszország képtelen lett volna abesszíniai hadműveletek folytatására.

A tengerészet vezetői elismerték, hogy ez a lépés nagyon könnyen háborúhoz vezethet. Amennyiben elvágják a Kelet-Afrikában koncentrált csapatok utánpótlását, a várható katonai, de főleg belpolitikai kudarc miatt Mussolini kiszámíthatatlan lépésekre szánhatja el magát. Ezt nevezték „veszett kutya cselekedetnek” (mad dog act), amely nyilvánvaló célpontjának a megfelelő légvédelem nélküli földközi-tengeri flotta kínálkozott.⁵² Nem véletlen, hogy az Admirális ismételt kiemelte, bármilyen szankció bevezetése esetén bizonyos idő kell ahhoz, hogy a megfelelő erősítések megérkezzenek az érintett térségbe.

Szeptember folyamán az egyesített vezérkar megvitatta egy olyan háború lehetőségét, amelyben Angliának egyedül, szövetségesek nélkül kell helytállnia. Ebben az esetben a francia hajóhad szerepét a Mediterráneum nyugati medencéjében a honi flotta Gibraltárnál összevont egységei veszik át. A Földközi-tenger két bejáratánál koncentrált hajók keletről és nyugatról indítják meg a támadásukat, és valahol Málta környékén egyesülnek. A hadmozdulat támogatásához nélkülözhetetlen Navarino megszerzése, akár erőszakkal, a görög kormány ellenkezése ellenére is. Az egyedül vívott háború kimenetele sem lehetett kérdéses, a Royal Navy túlereje és az olasz kereskedelmi útvonalak lezárása viszonylag gyorsan térdre kényszeríthette Olaszországot. Az ilyen küzdelem azonban óhatatlanul a brit flotta nagyobb veszteségeivel és még hosszabb lekötésével járhat. Az Admirális ezért ismételt félelmeinek adott hangot, miszerint Japán kihasználhatja a kedvező alkalmat és lecsaphat a távolkeleti angol érdekeltségekre.⁵³

Még az etiópiai háború kitörését megelőzően a tengernagyk megvizsgálták a konfliktus várható hatásait a birodalom kereskedelmi hajózására. Az Admirális és a Kereskedelmi Minisztérium közös jelentése hangsúlyozta, hogy a mediterrán hajóforgalmat az ellenségeskedések kitörése nyomán azonnal el kell terelni a Jóreménység fokát megkerülő biztonságosabb útvonalra. A nyílt óceánokon ugyan nem kellett az olasz tengeralattjárók támadásaitól tartani, de elővigyázatosságból az első világháborúban már jól bevált konvojok kialakítására is javaslatot tettek. Ezzel körülbelül egy időben, szeptember 17-én a kabinet hozzájárult az erősítések kiküldéséhez és a katasztrofális légvédelmi munícióhiány enyhítéséhez. Védelmi és politikai okokból el-

vetették a honi flotta egészének gibraltári kihelyezését, sőt a mozgósítás szó pusztá használatát is kerülték. A békés megoldásba vetett hit reményében nem tartották szükségesnek a vezérkari tárgyalások megkezdését sem Franciaországgal.⁵⁴

Október 2-án Mussolini hivatalosan bejelentette, hogy mozgósítja a haditengerészetet. A valóságban július eleje óta folyt a mobilizáció és a tartalékosok behívása, így szeptember közepére az olasz flotta már harci készenlétségben állt. Október 3-án megindult a nyílt háború, és Eritreából, valamint Szomáli földről az agresszorok benyomultak Abesszíniába. A hadműveletek hosszasan elhúzódtak, és a gyengén felszerelt etióp hadsereg mintegy fél esztendőn át ellenállt az időközben közel 500 000 főre duzzasztott olasz expedíciós erőknek.⁵⁵

Az elhúzódó háború és Mussolini haderejének lassúsága meglepte a világ közvéleményét, bár a katonai szakértők számoltak ezzel, sőt a brit vezérkar jóval hosszabb küzdelemre számított. Úgy vélték, hogy az olasz csapatok nem tudják befogni a hadjáratot az 1936-os nyári, csapadékos időszak beköszöntése előtt.

Mint ismeretes, a konfliktus nyomán a Népszövetség elítélte Olaszországot mint agresszort, majd részleges szankciókat szavazott meg. A szavazás során Róma ellenszavazata mellett csak Magyarország, Ausztria és Albánia tartózkodott.⁵⁶ Az olajszankció meghozatalára azonban nem vállalkoztak Genfben. Ennek a kérdésnek a megtárgyalására külön szakértői bizottságot állítottak fel, amely csak 1936. február 12-én készült el a munkával. Az olajellátás megszűnése lehetetlen helyzetbe hozta volna az Afrikában küzdő olasz csapatokat, ilyen módon döntő szerepet játszhatott a háború kimenetelében. A jelentés rendkívül alaposan taglalta Itália lehetőségeit az említett korlátozás bevezetése esetén. Miután Mussolini az ország teljes üzemanyag-szükségletét külföldről szerezte be, így az olajforrások elzárása a gazdasági élet teljes összeomlásához vezethetett. Az alábbi táblázat tájékoztat az 1934-es olasz olajimport származás szerinti megoszlásáról.⁵⁷

Származási ország	Tonna	Százalék
Románia	974.000	33,2
Szovjetunió	814.000	27,8
Holland Nyugat-India	436.000	14,9
Irán	302.000	10,3
Egyesült Államok	186.000	6,4
Franciaország	104.000	3,5
Kolumbia	74.000	2,5
Holland Kelet-India	18.000	0,6
Más ország	25.000	0,8
Összesen	2.933.000	100,0

Az afrikai háború miatt Olaszország olajszükséglete meredeken emelkedett, annak ellenére, hogy a civil fogyasztást szigorúan korlátozták. A bizottság 1935 folyamán 3 809 000 tonnára becsülte Olaszország teljes üzemanyagigényét. A kereskedelmi partnerek földrajzi elhelyezkedése alapján a stratégiai fontosságú cikk behozatala szinte csak tengeri úton történhetett. A román és az orosz mezőkről érkező olaj szállítása ugyan megoldható lett volna vasúton, de ez rendkívül drágának ígérkezett. A Fekete-tenger környékéről érkező olaj tette ki az össz mennyiség több mint felét, így érhető a Dardanellák és a Boszporusz stratégiai jelentősége Róma számára. Az Admirális

szintén tisztában volt a tengerszorosok felbecsülhetetlen értékével, ezért igyekezett mind Törökországot, mind Görögországot megnyerni egy olaszellenes védelmi együttműködéshez.

Az olasz tankhajó-kapacitás a fogyasztás felének, körülbelül kétmillió tonna olajnak az évi szállítására volt képes.⁵⁸ A fennmaradó hányadot idegen lobogó alatt kellett az olasz kikötőkbe juttatni. Az esetleges olajszankciók legnagyobb akadályát az Egyesült Államok jelentette. Ez a hatalom nem tartozott a Népszövetséghez, így a Genfben hozott döntésekhez a legcsekélyebb formában sem kellett igazodnia. A világ legnagyobb olajtermelőjeként könnyedén megtorpedózhatta a nemzetközi közösség egységes fellépését az agresszorral szemben. Olaszország gyors ütemben halmozta fel a tengerentúli üzemanyagot: 1935 májusában 15 000 barrel, augusztusban 253 000 barrel, decemberben pedig 982 000 barrel kőolajat szállítottak az amerikai cégek.⁵⁹ Washington ráadásul tekintélyes tankerflottával rendelkezett, amelynek főleges kapacitása gyorsan pótolhatta a népszövetségi tagállamoknak a szankciók miatt kieső hajóit. Nem szabad elfelejteni, hogy ekkor sem Németország, sem Japán nem tagja már a Népszövetségnek, tehát közvetett úton nem volt akadály a Itália ellátásának.

A bizottsági jelentés világossá tette, hogy az olajszankciók bevezetése csak megnehezítené és megdrágítaná az üzemanyag eljutását az afrikai frontra, de a háború folytatását nem tenné lehetetlenné. Maradt hát az egyetlen hatékony eszköz, a Szezi-csatorna lezárása, amelyre az alsóházban már 1935 májusában javaslat született.⁶⁰ Mussolini még a hadműveletek megindulása előtti napon megerősítette, hogy ez a barátságtalan gesztus egyet jelentene a háborúval.⁶¹ A vízi út blokádja nem válhatott Anglia egyoldalú akciójává, mivel az 1888-as konstantinápolyi konvenció kimondta, hogy a csatornát sem békében, sem háborúban nem lehet egyetlen állam hadi- és kereskedelmi hajói elől sem lezárni.⁶² Az 1888-as megállapodás a vízi út védelmével Törökországot bízta meg, ez a jogkör az 1920-as sèvres-i béke után Angliára szállt.⁶³ London kezét tehát kötötte a nemzetközi megállapodás, de ez önmagában még nem elegendő magyarázat arra, miért nem hajtotta végre a csatorna lezárását. Valószínűleg bizonyos mértékben hatott Mussolini fenyegetőzése. A tengerészeti vezérkar szívesen hivatkozott a várható veszteségekre, ezért hevesen ellenezte a lépés megtételét. Másrészt a Csatorna Társaság részvényeinek többsége francia tulajdonban volt, és csak 44 százaléka felett gyakorolt ellenőrzési jogot a brit államkincstár. A társaság Párizsban bejegyzett magánvállalkozásként működött, üzletvezetésében a francia tőke játszott a vezető szerepet.⁶⁴ Mint minden profitorientált vállalkozás, a Csatorna Társaság sem akart lemondani az olasz hajók átkeléséből származó busás haszonról. 1935. február 1-je és október 2-a között az áthaladt 193 000 főnyi katonáért Róma több mint 750 000 fontnyi összeget fizetett ki átkelési illetékként a francia bankoknak.⁶⁵ A legfontosabb tényező, ami elriasztotta a brit kabinetet a döntő lépés megtételétől, szintén Párizsban keresendő. A francia kormány nem akarta végleges kenyértörésre vinni a dolgot Mussolinival, mert számítottak az olasz hadosztályok erejére a gyorsan erősödő Németországgal szemben. Laval számára az etióp viszály csak kellemetlen afférnak tűnt, amely eltereli a figyelmet a német veszélyről. Miután a francia kül-ügyminiszter elutasította a csatorna lezárásának lehetőségét, a londoni kormány október 18-án hivatalosan bejelentette, hogy Anglia sem folyamodik ehhez az eszközhöz. Ezzel a döntéssel gyakorlatilag Etiópia megmentésének minden esélye szertefoszlott. A krízis későbbi szakaszában már csak Mussolini esetleges kiszámíthatatlan, a brit flotta elleni „veszett kutya” akciója változtathatta volna meg az afrikai háború kimenetelét. Az Admirális természetesen nem hagyhatta figyelmen kívül ezt a lehetőséget sem, ezért az év fenn-

maradó részében további terveket dolgoztak ki a háború megvívására. Eközben az angol–francia vezérkari tárgyalások Párizs halogató taktikája miatt alig haladtak előre. A francia katonai vezetőség láthatóan nem kívánta lekötni magát egy mediterrán háborúban. Sokkal ígéretesebbnek bizonyultak a két tengerügyi hivatal megbeszélései. Az 1935 decemberében megnyíló londoni tengerészeti leszerelési konferencia miatt amúgy is számos francia admirális tartózkodott a brit fővárosban, így a közvetlen egyeztetésnek nem volt különösebb akadálya.

Az október 30-án tartott megbeszélés során a francia fél felajánlotta Bizerta és Toulon hadikikötőinek szabad használatát, amennyiben ténylegesen harcra kerül sor az olaszokkal. Ugyanakkor a franciák számos nehézséggel néztek szembe, és ezeknek nyomatékosan hangot adtak. Az 1935 januárjában megkötött olasz–francia egyezmény óta flottájuk nagy részét átcsoportosították a La Manche-ra, hogy válaszoljanak a német kihívásra. A közös francia–olasz határ miatt számukra elképzelhetetlen volt az az angol elgondolás, miszerint a háborút csak két fegyvernem, a tengerészet és a légierő vívja meg. Az alpesi hágók védelme a hadsereg átcsoportosítását kívánta volna, ez pedig szöges ellentétben állt a francia tábornokok németellenes, a Maginot-vonalra épített stratégiájával. A felmerülő problémák miatt arra kérték az Admiraltást, hogy hadihajóival fedezze az Észak-Afrika és Marseille között a gyarmati hadsereget szállító konvojokat. Chatfield természetesen megígérte a segítséget, mert így biztosíthatta, hogy Nagy-Britannia ne egyedül viselje a háború terhét.⁶⁶

A további tengerészeti tárgyalásokon kiderült, hogy a francia admiraltás teljes mértékben hajlandó együttműködni az angolokkal. Az újabb megbeszéléseken sikerült az alapvető stratégiai célkitűzéseket megjelölni. A franciák vállalták a nyugati medence tengerészeti felügyeletét a Gibraltár körüli zóna kivételével. Ez a terület és a keleti medence a brit flotta működési területe maradt. A Royal Navy használhatta Toulont mint javítóbázist, Bizertát pedig mint üzemanyag-felvevő állomást. Az ígéretes eredmények ellenére a párizsi kormány nem igazán lelkesedett a szorosabb, magasabb szinten folytatódó vezérkari egyeztetésért. A franciák nem kívántak bonyodalmat déli határaik mentén, és ebben a politikai vezetés mellett a szárazföldi és a légi vezérkar is egyetértett. A Laval–Hoare-féle béketerv 1935. decemberi kudarca után egyre kisebb meggyőződéssel tartott találkozók végül is nem hoztak eredményt.

Anglia nem csak a franciákra igyekezett támaszkodni a háborús tervezés során. Leg- alább ilyen komoly szerepet szánt a Földközi-tengerrel határos és a népszövetségi szankciókban aktív szerepet játszó államoknak. A brit kormány 1936 januárjában tájékozódott az érintett kormányoknál az együttműködés lehetőségeiről.⁶⁷ Előkészítő kapcsolatfelvételre már 1935 novemberében sor került, de a vezérkar csak decemberben jelentette meg a témához kapcsolódó memorandumát.⁶⁸ A pontosan nem részletezett tervek szerint a brit hadvezetés Jugoszlávia tengeri erőivel szövetségben az Isztriai-félsziget és az Otrantói-szoros ellen tervezett csapást mérni. Emellett az Olaszország elleni légitámadások lehetséges bázisaként is tekintett a délszláv királyságra. Az angol haditerv számára elsősorban Görögország jó kikötői és dokkolási lehetőségei jelentettek fontos tényezőt. A már említett X kikötő (Navarino) mellett Pireusz, Szalamisz, Szaloniki és Kréta (Szuda-öböl) jött számításba mint leendő brit tengerészeti bázis. A görög hadiflottára a Jón-tengeren és az Otrantói-szorosban várt feladat. Fontos szerepet szántak a görög repülőtereknek, ahonnan csapást lehetett mérni az olasz flotta anyaországi támaszpontjaira és utánpótlási vonalaira.

A tengerszorosokat őrző Ankarától isztambuli dokkolási és javítási lehetőségeket, valamint a Dodekanészosz-szigetek elleni légi és tengeri együttműködést kívánt az

Admiralitás. A helyzet elmérgesedése esetén nyilvánvalónak tűnt, hogy Törökország földrajzi fekvésénél fogva meggátolhatta Olaszország létfontosságú fekete-tengeri kőolaj-utánpótlását. Rodosz és Lérosz semlegesítésére Anatólia délnyugati részén több repülőter használata is felmerült. Románia esetében Galați és Constanța javítóműhelyei, és természetesen a román olaj jelentett prioritást a brit tervezésben. Csak Bulgária és Albánia segítségével nem számolt Chatfield, mert az előbbi ország revíziós politikája miatt szemben állt a szomszédaival, míg az utóbbiban olyan erős volt az olasz gazdasági és politikai befolyás, hogy gyakorlatilag Róma protektorátusának lehetett tekinteni. Tirana egyébként Magyarországgal és Ausztriával egyetemben nem csatlakozott a szankciókat megszavazó népszövetségi országokhoz.

Spanyolország, mint a nyugati mediterrán térség kulcsországa, szintén kiemelt szerepet kapott az Admiralitás terveiben. Ez az ország biztosította Gibraltár és az ott állomásozó hajóhad szárazföld felőli védelmét. A Baleárok leginkább a franciák számára képviseltek stratégiai értéket, mivel az Algír–Marseille utánpótlási vonal elvágására kiválóan alkalmas a fekvésük.⁶⁹ A brit tengernagyok igényt tartottak e szigetcsoporthoz, Dél-Spanyolország és Spanyol-Marokkó bázisainak használatára, valamint a két ország közötti tengerészeti együttműködésre.

Az említett országok közül az egyesített vezérkar Görögországot, Törökországot, Jugoszláviát és Spanyolországot tartotta stratégiaiilag a legfontosabbnak. Spanyolország kivételével mindegyik állam hajlandó volt a teljes és feltétel nélküli kooperációra. 1936 februárjában Ankarával, Athénnel és Belgráddal indultak meg a mélyrehatóbb vezérkari tárgyalások. Az Admiralitás azonban nem lehetett megelégedve a megbeszélések eredményével, mert a görög és a jugoszláv fél védelmi berendezései olyan siralmas állapotban voltak, hogy a két ország esetleges háborús részvétele csak a Royal Navyre róhatott újabb terheket. Sokkal gyümölcsözőbbnek tűntek a törökökkel folytatott megbeszélések, akik hozzájárultak egy tengerészeti ellenőrző állomás kiépítéséhez Isztambulnál. Törökország pozitív állásfoglalása a Népszövetség ügye mellett kellemes meglepetésként érte a brit vezetést, mivel a két ország viszonya 1920 óta meglehetősen fagyosnak tűnt. Törökország stratégiai fekvése mellett flottájának és hadseregének nagy mérete révén is kiemelkedett a Balkán államai közül.⁷⁰ Kemál Atatürk, akire korábban mint a brit hatalom legádázabb ellenfelére tekintettek, 1935 őszén 800 000 (!) katonát ajánlott fel Mussolini ellen. A váratlan török együttműködési készséget az olasz expanziótól való félelem motiválta.⁷¹ Ankara fő célkitűzése azonban ekkor még nem az angolokkal folytatandó együttműködés, hanem a tengerszorosok jogállásának a megváltoztatása volt. A török kormány e tárgyban írt jegyzéke, és az időközben bekövetkező nemzetközi változások végül a vezérkari tárgyalások megszakadásához vezettek.⁷²

1936 februárjában némi módosulás állt be a tengernagyi hivatal stratégiájában. A korábban támogatott navarinói elöretolt, mobil támaszpont tervét elvetették, és a rendelkezésre álló erőket Alexandria védelmére fordították. A csekély utánpótlást, a légvédelmi ágyúkat és a muníciót ezután Egyiptom megerősítésére használták fel. A hadsereg és a légierő különösen az Alexandriától nyugatra elterülő, Líbiával határos sivatagot erősítette meg.⁷³ Ezekre az óvintézkedésekre azért került sor, mert Mussolini 1935 szeptembere óta három gyalogoshadosztályt küldött Tripoliba és Tobrukba.⁷⁴ Az egyesített vezérkar nem kívánt további balkáni elkötelezettségeket vállalni, ezért az anyaországból érkező csekély erőket a brit stratégia szempontjából legfontosabb Egyiptomban összpontosították.

Időközben újabb problémát jelentett a Földközi-tengeren koncentrált brit hajókon,

hogy a legénység nem mehetett haza. A harci készültségben eltöltött hónapok után a legénység bízott a hagyományos és jól megérdemelt karácsonyi szabadságolásban. Tekintettel a nem enyhülő krízisre, Fisher admirális hajóhadát nem lehetett meggyengíteni. A tengerészek eltávozásának kérdése még az alsóházban is vitát váltott ki.⁷⁵ Az Admirális tervezetét dolgozta ki a honi flotta és a földközi-tengeri hajóraj egységeinek rotációjára, de végül csak a Gibraltárnál állomásozó hajók legénysége részesült abban a szerencsében, hogy otthon tölthette a decemberi ünnepeket.⁷⁶

Az események 1936. március 7-én váratlan fordulatot vettek, miután Hitler csapatai bevonultak a demilitarizált Rajna-vidékre. Az afrikai események egy csapásra háttérbe szorultak a világ híradásaiban. A teljesen új szituáció érhető aggodalommal töltötte el a brit tengeri stratégia tervezőit is. Németország fellépése egy új konfliktus lehetőségét hordozta magában, immár az angol partok előtt, az Északi-tengeren. Az egyesített vezérkar március 19-én átfogó jelentésben vázolta fel a megváltozott helyzetet. Most derült ki, hogy a Királyi Haditengerészet ereje nem elegendő két válsághelyzet egyidejű kezelésére. A brit flotta nagyobb része még mindig a mediterrán kikötőkben vesztegelt, mialatt a honi vizek gyakorlatilag üresen álltak, kitéve egy esetleges ellenséges támadásnak. A földközi-tengeri erők meggyengítése nélkül az anyaország körül csak nagyon kevés hadihajót lehetett azonnal harcképes állapotba helyezni. Ezekhez mindössze egy-egy csatacirkáló és cirkáló járulhatott, amelyeket Gibraltártól anélkül hívhattak vissza, hogy az Olaszországgal szemben felvonultatott erőket jelentősen meggyengítették volna.

Az olasz–etióp háború miatt Anglia partjai gyakorlatilag védelem nélkül maradtak. Az Északi-tengeren az adott helyzetben rendelkezésre álló hajók száma annyira lecsökkent, hogy a németekkel vívott háború esetén a Royal Navy nem védhette meg az anyaországot és az atlanti kommunikációs útvonalakat. Nagy-Britannia helyzete jelentősen javulhatott, amennyiben elrendelik a tartalékosok behívását. Egy ilyen mozgósítás azonban politikai következményekkel járt volna. Érdekes, hogy az Admirális még ezt az erőt is kevésnek találta Németországgal szemben. 1936 elején az Északi-tengeren fennálló erőviszonyokról a következő táblázat nyújt felvilágosítást:⁷⁷

Hajóosztály	Honi flotta	Honi flotta mozgósítással	Német flotta
Csatahajó	-	3	5
Repülőgép-hordozó	-	1	-
Cirkáló	1	11	6
Romboló	22	37	12
Tengeralattjáró	10	10	14

A német hajóépítési program ekkor még nagyon a kezdeteinél járt. Flottájuk ereje még messze járt a Royal Navy 35 százalékától. A brit tengernagyok azonban számítottak az első világháború eseményeinek megismétlődésére, és féltették a szigetország ellátásában létfontosságú tengeri utánpótlási vonalakat a német tengeralattjárók és repülőgépek támadásaitól. A jelentés végső mondanivalója, hogy angol–német háború esetén csak a Mediterráneumban koncentrált és lekötött egységek hazahívásával lehet Nagy-Britannia biztonságát megfelelően szavatolni. A vezérkar sürgette az Olaszországgal szembeni flottademonstráció mielőbbi megszüntetését, hogy a felszabaduló egységeket a fenyegetett hazai kikötőkbe rendeljék.⁷⁸

A Rajna-vidéki krízissel egy időben az Admirális visszahívta a földközi-tengeri

flotta parancsnokát, Fisher tengernagyot. Helyére Sir A. Dudley Pound került. A német veszély ellenére a kabinet nem járult hozzá az Alexandriánál állomásozó flotta visszavonásához, pedig április folyamán Chatfield két alkalommal is ezt indítványozta. Kérte az Admirális első lordját, Sir Bolton Eyres-Monsellt, hogy befolyását felhasználva győzze meg a külügyminisztérium vezetőit a mediterrán flottakoncentráció értelmetlen voltáról. Valóban aggasztónak tűnt, hogy a haditengerészet nagyobb részét már nyolc hónapja harci készségben állomásoztatták az anyaországtól több mint 5000 kilométerre. A legénység türelmetlenül várta a régóta áhított eltávozást, pedig a túlsúfolt levantei kikötőkben reménytelennek tűnt a normális kiképzés és gyakorlatozás. Chatfield szerint a honi flotta egységeit mielőbb a hazai bázisokra, a normális méretűre csökkentett földközi-tengeri flottát pedig Máltára kell irányítani.⁷⁹

Az Admirális javaslatait április 29-én elvetette a kormány, mert a Népszövetség májusi ülészaka előtt nem kívánt enyhíteni az Olaszországgal szemben követett politikán. Időközben május 5-én az olasz csapatok bevonultak Addisz-Ababába, és ezzel az etióp függetlenség ügye végleg megpecsételődött. Hailé Szelasszié Dzsibutiba menekült, majd az Enterprise brit cirkálón elhagyta Afrikát.⁸⁰ Mussolini győzelmével és a német veszély kieleződéssel egyre inkább talaját veszítette a szankciós politika. A franciák soha sem lelkesedtek a Rómát kirekesztő határozatokért, az olasz kormány pedig a szankciók azonnali feloldásától tette függővé a locarnói szerződésből (vagyis Németország nyugati határainak garantálásából) származó kötelezettségeinek teljesítését. A németektől rettegő Párizsra hatott ez a fenyegetés: 1936. július 15-én a szankciókat feloldották.

Eden már június 18-án bejelentette, hogy a szankciókat fel kell függeszteni. A feszültség csökkenésével lehetőség nyílt a mediterrán erőösszpontosítás megszüntetésére. A tengernagyi hivatal június 19-én azt táviratozta Pound admirálisnak, hogy az Alexandriánál és Ádennél állomásozó egységek hamarosan visszatérhetnek normális, „békebeli” állomáshelyeikre. Július elején valóban megszűnt a hatalmas brit flottakoncentráció a Mediterráneum keleti felében. Pound a hátramaradt hajókkal július 18-án megérkezett az ismét biztonságosnak tekintett Máltára. Ezzel az etióp válsághelyzet befejeződött a Királyi Haditengerészet számára.⁸¹ A krízis végeredménye azonban lesújtó volt az angol külpolitika szempontjából, mivel Nagy-Britannia sem Etiópia függetlenségét, sem Olaszország barátságát nem tudta biztosítani.

Az abesszíniai válság ugyanakkor élesen megvilágította Nagy-Britannia katonai erőtlenségét a Mediterráneumban. Ez leginkább a brit tengeri hatalom elégtelen erejében és a flotta felkészületlenségében nyilvánult meg. Az Admirális vezetői tisztában voltak azzal, hogy a Royal Navy 1935-ös állapota nem tesz lehetővé komoly áldozatokkal járó földközi-tengeri háborút. Az angol tengeri stratégia formálói ezért minden eszközzel igyekeztek meggátolni az összecsapást. Emiatt a külpolitika irányítóit is a tárgyalásos megoldások keresésére sarkallták, tekintet nélkül Anglia presztízsvesztésére. A Whitehall vezetői az egyre kellemetlenebbé váló olasz–angol feszültség és szembenállás megszüntetése érdekében szívesen hallgattak a tengernagyi hivatal aggodalmaskodó jelentéseire. Ilyen módon az Admirális fontos szerephez jutott az oly sokszor elítélt, ellentmondásos megbékéltetési politika kialakításában.

A majdnem egy esztendeig elhúzódó feszültség alapvetően módosította a brit tengeri stratégiát. Többé nem lehetett baráti hatalomként számolni Olaszországgal. Mussolini soha nem felejtette el London ellenséges fellépését az etiópiai kérdésben és a francia–angol blokkal szemben Hitler felé orientálódott. Ez a fejlemény rendkívül súlyosan érintette a globálisan gondolkodó tengerészeti vezérkart. 1935 után az Észa-

ki-tengeren Németország növekvő ereje, a Földközi-tengeren az olasz flotta, a Távol-Keleten pedig a tengerészeti egyezményeket figyelmen kívül hagyó, kiszámíthatatlan Japán jelentett potenciális veszélyforrást.

A Brit Birodalom flottaerői nem gondolhattak arra, hogy a siker reményében mérközzenek meg a világ három térségében egyszerre jelentkező kihívással. A brit haditengerészet 1936-os méretei már azt is kérdésessé tették, hogy elegendő hajót tud kiállítani a németekkel és a japánokkal vívott egyidejű háborúban. Papíron ez lehetségesnek tűnt, de a Royal Navy hajóállománya vérszesen előregedett, míg Berlin és Tokió lendületes építési programjai ingataggyá tették az egyébként is csekély fölényt. A világ két végén vívott párhuzamos hadműveletek veszélye megkövetelte, hogy az Északi-tenger és a szingapúri bázis közötti mintegy 15 000 kilométeres kommunikációs és utánpótlási vonalat semmilyen hatalom se fenyegethesse. Az abesszínai konfliktus éppen ennek a létfontosságú útvonalnak a biztonságát szüntette meg. Mussolini hatalmas tengeralattjáró-flottája és légierje a korábbiánál is komolyabb gondot okozhatott a Mediterráneum vagy a Vörös-tenger szűk szorosaiban. Tény azonban, hogy a korabeli katonai szakértők mindkét fegyvernemben túlbecsülték Itália valóságos lehetőségeit.⁸² A második világháború későbbi eseményei látványosan bebizonyították, hogy az olasz haderők impozáns számadatai mögött elavult haditechnika, alacsony hatékonyság és nem megfelelő harci szellem rejtőzik. Természetesen ez nem volt ilyen nyilvánvaló 1935-ben és 1936-ban, amikor a hosszú elhanyagoltság miatt a brit fegyveres erők is száználmas képet mutattak.

Olaszország ellenséges magatartása miatt a csatahajókból álló hajóhad szingapúri kiküldése rendkívüli módon megnehezült. Az 1931-es mandzsúriai krízis során 38 napra becsülték azt az időt, amíg a brit flotta Portsmouthból megérkezik a Távol-Keletre és felmenti a szingapúri bázist. 1937-re ezt az időt 70 napra, 1939-ben 90 napra, majd az európai háború kitörése előtt néhány nappal már 180 (!) napra emelték.⁸³ A feszült földközi-tengeri helyzet arra kényszerítette az Admiraltit, hogy alternatív, a Szezi-csatornát elkerülő útvonalat keressen. A Brit Birodalom földrajzi adottságaiból következők, hogy az Indiai-óceán elérése Afrika megkerülésével is megoldható. Anglia megfelelő támaszpontrendszerrel rendelkezett az afrikai partok mentén. A Birodalmi Védelmi Bizottság (Committee of Imperial Defence) már 1934 óta foglalkozott ezzel a lehetőséggel.⁸⁴ A hagyományos, Vasco da Gama által felderített fokföldi útvonal az etiópiai konfliktus során egyre több teret kapott a vezérkari tervezésben. Bár több mint 6000 kilométerrel megnövelte a London–Szingapúr távolságot, azonban kívül esett az olasz tengeralattjárók és repülőgépek hatósugarán. Az első világháború során a német búvárhajók miatt egyszer már ide tértették a brit hajózást, hogy elkerüljék a veszteségeket. Kézenfekvőnek tűnt, hogy egy olasz konfliktus esetén ismét Afrika déli csücskéhez vezényeljék a Mediterráneumot használó brit kereskedelmi hajókat. Az Admiraltis ezért tett intézkedéseket a Fokváros melletti Simonstown és a nyugat-afrikai Freetown tengeri bázisok korszerűsítésére, a légvédelem, valamint az olajtároló-kapacitás növelésére. A háborús kockázat növekedése miatt a brit hajók jelentős része választotta a hosszabb óceáni útvonalat, ezáltal a dél-afrikai kikötők forgalma 1936-ban több mint 27 százalékkal növekedett.⁸⁵

A Földközi-tenger veszélyességét számos kortárs katonai szakértő hangsúlyozta. Olaszország növekvő katonai ereje mellett a térség földrajzi viszonyai és a rohamos technológiai fejlődés valóban nem kedvezett a brit védelmi politikának. Liddel Hart, a neves angol katonai szakértő már 1925-ben így írt erről: „Amikor a tengeralattjáró-veszélyhez társul a légitámadások potenciális hatása a szűk tengerek hajózása ellen, a

britek számára itt lesz az idő, hogy ráébredjenek, ilyen háború esetén a Földközi-tenger alkalmatlanná válik az áthaladásra, és ezt a fontos artériát fel kell adni. Így a haditengerészeti és légi technológia fejlődésével a Szezi-csatorna stratégiai előnyeinek nagy része elveszik. Egy ilyen háborúban arra kényszerülünk, hogy lezárjuk a mediterrán útvonalat, és birodalmi kommunikációs vonalainkat a Jóreménység fokához tereljük."⁸⁶

A húszas-harmincas években kialakult úgynevezett „Cape”-iskola (a Jóreménység fokának megkerülését ajánló csoport) előnyben részesítette a hosszabb, de biztonságosabb útvonalat. Szerintük a mediterrán térséget teljes egészében fel kell adni a sokkal értékesebb távol-keleti pozíciók védelme érdekében. Az olasz fenyegetés csak erősítette e nézetet. Igyekeztek kibébiteni a Mediterráneumnak nemcsak a stratégiai, hanem a gazdasági jelentőségét is. Az egyiptomi gyapot, a Csatorna Társaságban birtokolt részvényrészesedés, a görög államadósság és a spanyol bányászati koncessziók nem képviseltek olyan értéket, amiért érdemes feláldozni a távol-keleti érdekeltiségeket. Kimutatták, hogy a stratégiailag oly fontos kőolajnak mindössze 20 százaléka érkezik a Szezi-csatornán át, és ez a forgalom könnyen elterelhető Fokváros irányába.⁸⁷ Nagy-Britannia 1937-es élelmiszer- és nyersanyagimportjának mindössze 11 százalékát szolgáltatták a mediterrán országok, ráadásul főleg olyan termékeket, amelyek nem számítottak alapvető és nélkülözhetetlen cikkeknek (gyümölcs, dohány, olívaolaj).⁸⁸

Az Admirális nem osztotta a „Cape”-iskola elképzeléseit. Chatfield ugyan ellenzte a flotta tartós lekötését a beltengeren, de ugyanakkor előre látta a teljes brit kivonulás politikai és stratégiai következményeit is. Egy ilyen lépés során az Angliával baráti kapcsolatban álló összes balkáni ország, valamint Egyiptom könnyedén Mussolini uralma alá kerülhet, és ez a közel-keleti brit pozíciók összeomlásához vezethet. Ha Olaszország eléri Ádent és a Perzsa-öblöt, innen már nehézség nélkül elvághatja az Indiai-óceán hajózási útvonalait. Mindez megtévezve a japán és a német haditengerészet egyidejű támadásával könnyen előidézhetette a brit tengeri hatalom teljes megsemmisülését.

Anglia tehát nem adhatta fel több mint két évszázados küzdelem során kiépített mediterrán támaszpontjait. Az elég hűvössé vált angol–olasz kapcsolatok dacára a flotta továbbra is Máltán állomásozott, hogy szükség esetén bármikor bevethessék. A földközi-tengeri flotta továbbra is a Brit Birodalom tengeri erejének centrumaként funkcionált, készen állva mind az északi-tengeri, mind a távol-keleti küzdelemre. Ez a központi szerepkör azonban csak Olaszország barátsága vagy legalább jóindulatú semlegessége esetén működött. A tengerészeti vezérkar megújuló erőfeszítéseket tett, hogy a potenciális ellenségek számát csökkentse. Így válik érthetővé, miért bátorította az Admirális a brit kormányzatot a Mussolini irányában kifejtett úgynevezett mediterrán megbékéltetési politika követésére.

A legkönnyebben megbékíthető hatalomnak Olaszország tűnt. Kiiktatása az ellenfelek sorából egy sikeres távol-keleti vagy német háború előfeltételének látszott. A brit külpolitika 1936 és 1939 között Róma felé tett engedményei részben az Admirális sürgetésére valósultak meg. Chatfield, az első tengerészeti lord nem akarta mindenáron elkerülni a mediterrán háborút, de látta a Royal Navy pillanatnyi készületlenségét és gyengeségét. Az etiópiai háború nyomán meginduló brit építési programok csak 1940 után hozták meg az első eredményeiket.⁸⁹ Az új hadihajók megjelenéséig azonban szükség volt az időnyerésre, tehát Mussolini megbékítésére. E felfogás fényében érthető meg az 1937. januári angol–olasz jegyzékváltás („gentlemen's agreement”) és

az 1938. áprilisi római megállapodás.⁹⁰

Az 1935–36-os válság során felmerült hiányosságok rávilágítottak a Brit Birodalom védelmi erőinek készületlenségére egy háborús helyzetben.⁹¹ Mussolini akciója viszont megkönnyítette a három brit haderőnem számára oly fontos pénzügyi források parlamenti megszavaztatását. Az 1936-os esztendőben, kiegészítő költségvetés keretében, a haditengerészet számára összesen 4500 új tengerész felvételét irányozták elő, és 17,25 millió fontot engedélyezett az alsóház.⁹² Emellett a Royal Navyre szánt rendes kiadásokat az 1935–36-os közel 61 millióról már a következő évben mintegy 81 millió fontra növelték. A szárazföldi és a légi vezérkar is jelentősen emelt támogatást kapott.⁹³ Az első világháború óta az első komolyabb védelmi költségvetésnövekedést tartalmazó Fehér Könyvet 1935 márciusában még kemény parlamenti küzdelemben és a közvélemény ellenkezése közepette fogadták el. Az abesszíniai háborút követően a londoni törvényhozás gyakorlatilag minden vita nélkül elfogadta a lassan a csillagos éjig emelkedő tengerészeti költségvetéseket. Csak összehasonlításként az 1932–33-as 50 millióról 1938–39-re 134 millió fontra nőtt a brit haditengerészetre fordított pénzügyi alap, miközben a flotta teljes létszáma 89 667 főről 118 167 főre emelkedett.⁹⁴ Végeredményben az etiópiai háború felrázta a túlzott katonai kiadásoktól irtózó, alapvetően pacifista angol közvéleményt. Szabad út nyílt az újrafegyverkezéshez.

Az Admiralitás gondjait közben szaporította az 1936 májusától meginduló palesztinai arab felkelés, amely a haifai tengerészeti bázis és a Szezei-csatorna biztonságát fenyegette. Az 1936 nyarán kirobbanó spanyol polgárháború és az ibériai olasz-német intervenció pedig veszélyeztette a gibraltári támaszpontot a Mediterráneum nyugati végében. Az arab világnak szóló olasz propaganda (Radio Bari) is azt szolgálta, hogy aláássa Anglia pozícióját a Közel-Keleten.⁹⁵

Az etióp háborúból eredeztethető számos probléma mellett egy fejlemény előnyösen befolyásolta Britannia helyzetét. Az olasz agressziótól megrettent egyiptomi nacionalisták hajlandónak mutatkoztak engedményekre, így 1936. augusztus 26-án létrejött az angol–egyiptomi szerződés.⁹⁶ Az olaszok által terjesztett arab nyelvű brit-ellenes propaganda és a jelentékeny, mintegy 60 000 fős egyiptomi olasz kisebbség ellenére Kairó 1882 óta első ízben ismerte el hivatalosan a brit csapatok jelenlétét, és gyakorlatilag szövetségi viszonyt alakított ki a korábban oly ellenszenves Angliával. A szerződés biztosította Alexandria kikötőjének használatát nyolc évre, a Szezei-csatorna mentén kialakított különleges övezetét (Canal Zone) pedig húsz esztendőre. Ezentúl a brit jelenlétet veszélyhelyzet esetén gyakorlatilag korlátlan mértékben növelhették. Egyiptom ilyen módon Nagy-Britannia legfontosabb közel-keleti szövetségesevé és a földközi-tengeri flotta biztonságos bázisává lett.⁹⁷ Az egyezmény jelentőségét a második világháború eseményei nagyszerűen igazolták.

Az abesszíniai háború látszólag Olaszország teljes katonai és politikai győzelmét eredményezte. Nagy-Britannia nem merete vállalni egy katonai összecsapás kockázatát a népszövetségi eszmékért, és 1938 áprilisában elismerte az annexiót. Róma barátságának elvesztésével a Brit Birodalom stratégiai helyzete a három diktatórikus és agresszív nagyhatalom egyidejű terjeszkedési elképzeléseivel szemben kritikussá vált. Ezeket az egymással szorosan összefonódó védelmi problémákat igyekezett megoldani az Admiralitás a megbékéltetési politika támogatásával.

A látszólag győztes Olaszország hosszabb távon valójában inkább meggyengülve került ki a konfliktusból. Itália gazdasága kis híján belerokkant az afrikai kalandba. Az aranykészletek elfogytak, a hadműveletek kiürítették az államkincstárt. Anglia ellenséges magatartása és a spanyol polgárháború miatt a katonai kiadásokat 1936 után is

magasan kellett tartani. Etiópia teljes pacifikálása hatalmas terhet rótt az amúgy is gyenge gazdaságú országra. Addisz–Abeba elfoglalását követően óriási gyarmati hadsereget tartottak az új gyarmaton, mert az etióp lakosság hosszú évekig tartó gerillaháborút folytatott a megszállók ellen. A kelet-afrikai területeket a Szuezi-csatornán át kellett ellátni, 1936-ban 400 000 katona és 200 000 munkás, 1937-ben pedig 300 000 katona használta a vízi utat.⁹⁸ Olaszország függése a brit ellenőrzés alatti csatornától rendkívül sebezhetővé tette Mussolini stratégiai helyzetét. Az angol földközi-tengeri flotta bármikor elvághatta az afrikai olasz utánpótlási útvonalakat, és kapitulációra kényszeríthette az Abesszíniában állomásozó negyedmilliós hadsereget. Ez az esemény 1941-ben be is következett. A hihetetlenül elmaradott Etiópia gazdasági felvirágoztatásához rengeteg pénzre, nyugodt belső és nemzetközi viszonyokra lett volna szükség, a harmincas évek második felében azonban ezek egyike sem adatott meg az „Imperium Romanumot” építő Mussolininek. Eden találó szavaival: az Olaszországot sújtó összes szankció közül a legsúlyosabb maga Abesszínia volt.⁹⁹

Németország volt az egyetlen hatalom, amely valóban hasznot húzott a válságból. A háború miatt Róma elvesztette befolyásának jelentős részét a közép-európai és a balkáni térségben, ahol a német gazdasági és politikai expanzió gyorsan átvette az olaszok helyét.¹⁰⁰ Berlin megszálta a Rajna-vidéket, és sikeresen kítört a diplomáciai elszigeteltségből. Hitler az etiópiai konfliktust kihasználva megteremtette a tengelyhatalmak szövetségét; ilyen értelemben megtette a legfontosabb lépést az új világháborúhoz. Hiábavalónak bizonyult a brit diplomácia és az Admiralitás minden további igyekezete, hogy Mussolinit leválasszák Németországról, és ezáltal csökkentsék a potenciális ellenfelek számát. A mediterrán megbékéltetési politika teljes kudarca 1940-re vált bizonyossá, amikor Franciaország összeomlása után Róma hadat üzent Angliának.

Jegyzetek

- ¹ A washingtoni rendezésről és a tengerészetek további fejlődéséről: *Command Papers 2036 Treaty between the British Empire, France, Italy, Japan and the United States of America for Limitation of Naval Armaments. Treaty Series No.5.*; *Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések, 1918–1945.* Budapest, 1983. 194–207.; *Hall, Christopher: Britain, America and Arms Control, 1921–1937.* London, 1987.; *Roskill, Stephen: Naval Policy Between the Wars. The Period of Anglo-American Antagonism, 1919–1929.* London, 1968.; *Edwards, Kenneth: Uneasy Oceans.* London, 1939.; *Potter, Elmar B.–Nimitz, Chester W.: Seemacht. Eine Seekriegsgeschichte von der Antike bis zur Gegenwart.* München, 1972.
- ² Olasz–francia viszonyról: *Gayda, Virginio: Az olasz–francia ellentét.* Budapest, 1939.
- ³ Nagy-Britannia hadihajóinak tonnatartalma 1914-ben 2 714 000 tonna, míg 1936-ban már csak 1 265 000 tonna volt. *Erdős László: A brit államszövetség fegyveres hatalma.* Magyar Szemle, 1937. XXX. évfolyam, augusztus.
- ⁴ *Paul Kennedy: The Rise and Fall of British Sea Mastery.* London, 1976. 267–298.
- ⁵ A japán–brit kapcsolatokról: *Marder, Arthur J.: Old Friends, New Enemies: The Royal Navy and the Imperial Japanese Navy. Strategic Illusions, 1936–1941.* Oxford, 1981.; *Kennedy, Malcolm D.: The Estrangement of Great Britain and Japan, 1917–1935.* Berkeley–Los Angeles, 1969.
- ⁶ Szingapúr kérdéséről bővebben: *Command Papers 2083, The Singapore Base. Correspondence with the Dominions and India. 1924.*; *Woodburn, Kirby S.: Singapore, the Chain of Disaster.* London, 1971.; *Grenfell, Russell: Main Fleet to Singapore.* Oxford, 1951.; *Neidpath, James: The Singapore Naval Base and the Defence of Britain's Eastern Empire, 1919–1941.* Oxford, 1981.; *McIntyre: The Rise and Fall of the Singapore Naval Base, 1919–1942.* London, 1972.; *Higham, Robin: Armed Forces in Peacetime Britain, 1918–1939.* London, 1962.; *Lowe, Peter: Britain in the Far East.* London, 1981.; *Kennedy, Malcolm D.: The Estrangement of Great Britain and Japan, 1917–1935.* Berkeley, 1969.; *Louis, Roger:*

- British Strategy in the Far East, 1919–1939. Oxford, 1971.
- ⁷ *Morewood, Steven*: Anglo-Italian Rivalry in the Mediterranean and the Middle East, 1935–1940. In: Paths to War. New Essays on the Origins of the Second World War. Edited by Boyce, Robert-Robertson, Esmonde M. London, 1989.
- ⁸ Nagy-Britannia mediterráneumi helyzetéről a legjobb korabeli összefoglalás: *Slocombe, George*: The Dangerous Sea. The Mediterranean and its Future. London, 1936.
- ⁹ *Edwards*: i. m. 164–168. és 219–231.
- ¹⁰ *Erdős László*: A Brit Államszövetség fegyveres hatalma. Magyar Szemle, 1937. XXX. kötet, augusztus.
- ¹¹ Italien. Überblick über die Marine und ihre Aufgaben. Juni 1929. Bundesarchiv-Militärarchiv (BAMA), Freiburg, RM 6/22.
- ¹² Az olasz hadihajókról: *Fraccaroli, Aldo*: Italian Warships of World War II. London, 1968.; *Breyer, Siegfried*: Schlachtschiffe und Schlachtkreuzer, 1905–1970. München, 1970. 393–412.
- ¹³ *Edwards*: i. m. 156–164.
- ¹⁴ Seemachtsfragen im Mittelmeer. Dezember 1932. Bundesarchiv-Militärarchiv (BAMA), Freiburg, RM 6/22.
- ¹⁵ *Kürthy Sándor*: Az olasz gyarmatpolitika új útjai. Külügyi Szemle, 1935. XII. évfolyam, 3. szám.; *Papp Etele*: Az európai államok afrikai gyarmatpolitikája. Külügyi Szemle, 1935. XII. évfolyam, 4. szám.
- ¹⁶ Forrás: Command Papers 4817. Fleets, the British Commonwealth of Nations and Foreign Countries, February 1935.
- ¹⁷ Japán 1931-es mandzúriai akciója miatt tervezetés indult meg az egyesített vezérkarban egy távolkeleti háború megvívására, emellett felgyorsították a szingapúri bázis kiépítését.
- ¹⁸ *Gibbs, N. H.*: Grand Strategy. Volume I, Rearmament Policy. London, 1976. 93.
- ¹⁹ *Roskill, Stephen*: Naval Policy Between the Wars. II: The Period of Reluctant Rearmament, 1930–1939. London, 1976. 248.
- ²⁰ Command Papers 5301. Report of the Sub-Committee of the Committee of Imperial Defence On the Vulnerability of Capital Ships to Air Attack. November 1936.
- ²¹ *Pratt, Lawrence R.*: East of Malta, West of Suez. Britain's Mediterranean Crisis, 1936–1939. Cambridge, 1975. 11.
- ²² Az olasz–etióp konfliktusról: *Ormos Mária*: Háború Etiópia földjén. Budapest, 1970.; *Uő*: Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936. Budapest, 1969. 350–393.; *Melocco János*: Mi van és mi lehet Abesszíniában. Budapest, 1935.; *Halász Sándor*: Abesszília a világpolitika ütközőpontjában. Brassó, 1935.; *Hollós István*: Abesszília, Olaszország, szankciók. Budapest, 1935.; *Németh Lajos*: Az abesszíniai bonyodalom. Magyar Szemle, 1935. XXIII. kötet, április.; *Bocca, Angelo del*: The Ethiopian War, 1935–1941. Milano, 1965.
- ²³ *Halmosy*: i. m. 359–362.; *Kürthy*: i. m. 143–150.
- ²⁴ A kérdésről részletesen: *Haraszi Éva*: Szerződéssegzők. Az angol–német flottaegyezmény. Budapest, 1972.
- ²⁵ *Halmosy*: i. m. 375–379.
- ²⁶ Parliamentary Debates, Commons. Navy Estimates, Admiralty Office, 22 July 1935. 1499–1562.; Parliamentary Debates, House of Lords. Naval and Military Situation, 26 June 1935.
- ²⁷ Abyssinia and Italy. Information Department Papers, No. 16. London 1935. 25–26.
- ²⁸ Parliamentary Debates, Commons. 19 December 1935.; *Farnie D. A.*: East and West of Suez. The Suez Canal in History, 1854–1956. Oxford, 1969. 600.
- ²⁹ *Kokas Lajos*: A Suez-csatorna a nemzetközi jogban. Külügyi Szemle, 1936. XIII. évfolyam, 3. szám.
- ³⁰ *Farnie*: i. m. 609.
- ³¹ Command Papers 4823. Statement of the First Lord of the Admiralty Explanatory of the Navy Estimates, 1935.
- ³² *Edwards, Kenneth*: The Grey Diplomats. London, 1938. 130–131.
- ³³ *Pratt*: i. m. 23.
- ³⁴ Az etiópai brit érdekekről: *Melocco*: i. m.: 8–12.
- ³⁵ *Cunningham, A. B. C.*: A Sailor's Odyssey. New York, 1951. 173.
- ³⁶ A brit hajóépítési programokról bővebben: Command Papers 4823. Statement of the First Lord of the Admiralty Explanatory of the Navy Estimates, 1935.; *Acworth, Bernard*: Britain in Danger. An Examination of Our New Navy. London, 1937.; *Breyer*: i. m. 200–207.
- ³⁷ *Roskill*: i. m. 252.
- ³⁸ *Gibbs*: i. m. 190.
- ³⁹ *Pratt*: i. m. 252.
- ⁴⁰ A válság részletes politikai előtörténetéről: Command Papers 5044. Documents Relating to the Dispute Between Ethiopia and Italy, 1935. 2–32. A konfliktus hazai visszhangjáról újságkivágások az 1935

- májusa és szeptembere közötti eseményekről: Olasz–abesszin konfliktus. 177. csomó, 1. dosszié, XI. 45. Magyar Országos Levéltár.
- 41 *Edwards*; i. m. 145–157.
- 42 Az etiópiai konfliktus során a brit és az olasz hadihajók megközelítőleges elhelyezkedéséről részletebben: *Hardy Kálmán*: A Földközi-tenger időszerű kérdései. Magyar Szemle, 1935. XXV. kötet, december; Command Papers 5015. Statement of the First Lord of the Admiralty Explanatory of the Navy Estimates, 1936.; *Cunningham*; i. m. 174–175.
- 43 *Playfair, I. S. O.*: The Mediterranean and the Middle East. Vol I. London, 1954. 35–36.
- 44 Az egyiptomi–angol kapcsolatokról: *Marlowe, John*: Anglo-Egyptian Relations, 1800–1956. London, 1965. 251–300.
- 45 Ciprus kiemelkedő stratégiai szerepéről: *Icarus*: A brit birodalom biztonsága és az angol légiflotta. Magyar Külpolitika, 1936. XVII. évfolyam, 9–10. szám; *Slocombe*; i. m. 248–249.
- 46 *Pratt*; i. m. 46.
- 47 *Edwards*; i. m. 177–179.
- 48 *Roskill*; i. m. 253–254.
- 49 *Gibbs*; i. m. 192–194.
- 50 Mobile Naval Base Organisation.
- 51 *Roskill*; i. m. 258–259. A mozgó bázis egyetlen, sikeresnek nem mondható harci felhasználása 1941-ben történt, amikor a Szuda-öbölbe telepítették. A *krétai* csata során a támaszpont megsemmisült.
- 52 *Roskill*; i. m. 263.
- 53 *Gibbs*; i. m. 196–197.
- 54 *Gibbs*; i. m. 197.
- 55 A háború katonai eseményeiről: *Badoglio, Pietro*: Az etiópiai háború. Budapest, 1937.; *Federico Baistrocchi*: Az olasz hadsereg Kelet-Afrikában. Az olasz hadsereg. Forum, Magyar–Olasz Szemle kiadása, Budapest, 1940. 66–78.; *Aimone-Cat, Mario*: A légierők szerepe a birodalom megalapításában. Az olasz légihaderő. Forum, Magyar–Olasz Szemle kiadása, Budapest, 1940. 46–59.; *Németh Lajos*: A kelet-afrikai háború eddigi katonai mérlege. Magyar Szemle, 1936. XXVI. kötet, január.; *Julier Ferenc*: A legjobb hadi tapasztalatok. Magyar Szemle, 1937. XXIX. kötet, február.; *Németh József*: Az olasz–abesszin háború. Magyar Katonai Szemle, 1936. 8. szám.
- 56 A kérdés genfi kezeléséről a háború kitörése után: Command Papers 5044. Documents Relating to the Dispute between Ethiopia and Italy, 1935. 32–67.
- 57 Command Papers 5094. Dispute between Ethiopia and Italy. Report of the Committee of Experts regarding Petroleum and its Derivatives, By-products and Residues. Geneva, February 12, 1936. 15.
- 58 A teljes olasz tankerkapacitás 356 000 tonnára rúgott, ebből azonban csak mintegy 270 000 tonnányi hajótér volt alkalmas az Atlanti-óceán átszelésére és az amerikai olaj szállítására.
- 59 *Ormos Mária*: Háború Etiópia földjén. Budapest, 1970. 150.
- 60 Parliamentary Debates, Commons. 15 May 1935. (A lezárás lehetőségét az akkori külügyminiszter, Sir John Simon határozottan elutasította.)
- 61 *Farnie*; i. m. 599.
- 62 *Kokas*; i. m. 279–280.
- 63 A konstantinápolyi konvenciót egyébként Anglia két ízben nem tartotta be. Először az 1898-as spanyol–amerikai háború folyamán hetekig meggátolta a Fülöp-szigetekre tartó spanyol hajóhad átkelését. Másodsor az első világháború során, amikor a szuezi és a port-szaidi kikötőbe befutott német és osztrák hajókat lefoglalta, majd erődítményeket és más katonai létesítményeket telepített a csatorna két partjára.
- 64 A Szezi-csatornáról a legjobb korabeli leírás: *Wilson, Arnold T.*: The Suez Canal. Its Past, Present and Future. Oxford, 1939.
- 65 *Farnie*; i. m. 599.
- 66 *Gibbs*; i. m. 206–207.
- 67 Command Papers 5072. Dispute between Ethiopia and Italy. Correspondence in connexion with the Application of Article 16 of the Covenant of the League of Nations, January 1936.
- 68 *Gibbs*; i. m. 210–211.
- 69 *Edwards, Kenneth*: Uneasy Oceans. London, 1939. 225–226.
- 70 Törökország és a tengerszorosok helyzetéről *Slocombe*; i. m. 132–142.; *Pratt*; i. m. 138–144.; *Halmosy*; i. m. 386–400.
- 71 *Edwards, Kenneth*: The Grey Diplomats. London, 1938. 157.
- 72 Miután 1936. július 15-én eltörölték a szankciókat, az említett földközi-tengeri államok felmondták a korábban olasz támadás esetére Nagy-Britanniával kötött egyezményeiket. Utoljára, július 31-én Törökország jelentette be a kétoldalú kötelezettségek megszűnését. Egyébként ezzel közel egy időben a török diplomácia elérte, hogy a montreux-i konferencián Ankara szándékainak megfelelően ismét remili-

- tarizálták a Boszporuszt és a Dardanellákat.
- ⁷³ *Playfair*: i. m. 3–4.
- ⁷⁴ *Farnie*: i. m. 598.
- ⁷⁵ Parliamentary Debates, Commons 20 December, 1935. (Lord Stanley szerint a honi flotta állományából 11 000 fő kapott karácsonyi eltávozást.)
- ⁷⁶ *Roskill*: i. m. 265–266.
- ⁷⁷ Forrás: Command Papers 5038. Fleets of the British Commonwealth of Nations and Foreign Countries, 1936.; *Gibbs*: i. m. 247–248. Megjegyzés: a német flotta öt csatahajójából három nagyon régi építésű, kettő pedig úgynevezett „sebcsatahajó” (német forrás szerint páncélos hajó), vagyis viszonylag kis vízkiszorítású (11 700 tonna), de nagy tűzerejű (6-280 mm) gyors hadihajó.
- ⁷⁸ *Gibbs*: i. m. 249.
- ⁷⁹ *Roskill*: i. m. 268–269.
- ⁸⁰ Command Papers 5385. Statement of the First Lord of the Admiralty Explanatory of the Navy Estimates, 1937. Parliamentary Debates, Commons. 4 May 1936. (Eden tájékoztatta az alsóházat a császár elszállításáról Dzsibutiból Palesztinába.)
- ⁸¹ *Roskill*: i. m. 269.
- ⁸² *Morewood*: i. m. 185–186.
- ⁸³ *Woodburn, Kirby S.*: Singapore, the Chain of Disaster. London, 1971. 35.
- ⁸⁴ *Slocombe*: i. m. 275.
- ⁸⁵ *Farnie*: i. m. 608.
- ⁸⁶ *Pratt*: i. m. 10–11.
- ⁸⁷ A Szezei-csatorna gazdasági jelentőségéről a brit gazdaság szempontjából: *Whiting, Richard C.*: The Suez Canal and the British Economy. In: Imperialism and Nationalism in the Middle East. The Anglo-Egyptian Experience, 1882–1982. Edited by Wilson, Keith M. London, 1983. 76–95.
- ⁸⁸ *Pratt*: i. m. 13.
- ⁸⁹ Az 1936-os program 2 csatahajót, 2 repülőgép-hordozót, 7 cirkálót, 18 rombolót, 8 tengeralattjárót, míg az 1937-es 3 csatahajót, 2 repülőgép-hordozót, 7 cirkálót, 16 rombolót és 7 tengeralattjárót tartalmazott. A brit tengeri fegyverkezésről és a flotta modernizációjáról bővebben: Command Papers 5015, 5374, 5680 és 5944. (Statement of the First Lord of the Admiralty); *Lenton, H. T.–Colledge, J. J.*: Warships of World War II. London, 1973.; *Raven, Alan–Roberts, John*: British Battleships of World War Two. The Development and Technical History of the Royal Navy's Battleships and Battlecruisers from 1911 to 1946. Edinburgh, 1976.; *Padfield, Peter*: The Battleship Era. London, 1972.; *Ireland, Bernard*: Cruisers. London, 1981.; *Beaver, Paul*: The British Aircraft Carrier. London, 1987.; *Hezlet, Arthur*: Aircraft and Sea Power. London, 1970.
- ⁹⁰ *Halmosy*: i. m. 412–415. és 427–436.
- ⁹¹ Parliamentary Debates, Commons. 9 July 1936. (Samuel Hoare, az Admiralitás első lordja szerint a Royal Navy 15 csatahajójából és csatacirkálójából mindössze 8 vethető be azonnal, a többi nagyjavítás vagy átalakítás alatt áll.)
- ⁹² Command Papers 5031. Supplementary Estimates, Accounts and Papers, 1935–36 Session, volume XVII. 12 February 1936 (3500 fő és 4,85 millió font). 28 April 1936 (2036 fő és 10,3 millió font). 7 July 1936 (1,1 millió font).
- ⁹³ Nagy-Britannia katonapolitikai helyzete az 1935. évben és 1936 elején. Álgya Pap Zoltán londoni katonai attasé titkos jelentése. 91/58 K. a. 1936. Hadtörténeti Levéltár, Budapest.
- ⁹⁴ *Roskill, Stephen*: Naval Policy Between the Wars. I: The Period of Anglo-American Antagonism, 1919–1929. Appendix D, British Navy Estimates and Actual Expenditure, 1919–1939. London, 1968. 586–587.
- ⁹⁵ *Morewood*: i. m. 187–188.
- ⁹⁶ Command Papers 5360. Treaty of Alliance between His Majesty, in respect of the United Kingdom, and His Majesty the King of Egypt. London, August 26, 1936.
- ⁹⁷ *Marlowe*: i. m. 300–310.
- ⁹⁸ *Farnie*: i. m. 609.
- ⁹⁹ *Pratt*: i. m. 29.
- ¹⁰⁰ *Ormos Mária*: Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936. Budapest, 1936. 393.

LEOPOLD LÁSZLÓ

A MEDVE ÖLELÉSE

AZ 1939–40-ES SZOVJET–FINN HÁBORÚ DIPLOMÁCIAI ELŐZMÉNYEI

Az 1919–20-as Párizs környéki békediktátumokkal és az 1921-es rigai békével megvalósulni látszó, Németország tartós meggyengítésére és Szovjet-Oroszország elszigetelésére épített clemenceau-i álom, a vetélytárs nélküli kontinentális francia hegemónia reménye az 1930-as évekre szertefoszlott. Az 1929-ben útjára bocsátott, amerikai dollárra épülő európai rekonstrukciós program – a Young-terv – már későn érkezett. A kihirdetésétől számított néhány hónapon belül kirobbanó világgazdasági válság hatására a hatékony kríziskezelésre olykor már korábban is képtelennek mutakozó európai polgári demokratikus rendszerek gazdaságának egyensúlyban tartása lehetetlenné vált. Az elszegényedő, a demokráciából kiábrándult tömegek politikai gondolkodása radikalizálódott, és a jobb- vagy baloldali szélsőségek irányába tolodott el. A nemzetközi politikában 1933 után e két szélsőséget *Németország* és a *Szovjetunió* testesítette meg.

A gazdasági válság elleni küzdelmet a versailles-washingtoni békerendszer következményeinek felszámolásával összekötő, új arculatú német kormányzat revansvágyának Franciaország és Nagy-Britannia két módon kísérelt meg gátat szabni. Egyfelől a békeszerződés kiszámított felülvizsgálatával, másfelől a nemzetközi politika játszmaiba mindinkább bevont Szovjetunióval történő együttműködéssel. Mindkét, a rövid távú nagyhatalmi politizálás belső ellentmondásait magában hordozó, a párizsi békemű logikájából is fakadó megoldás bizonytalanságokkal volt terhes: az idő múltával mind erősebben feltételezte a két hatalmi pólussal határos, illetve a köztük fekvő kisebb-nagyobb államok feláldozását.

Az első világháborút lezáró békeszerződések által sújtott, bal- és jobboldali diktatúrákba forduló, gazdasági és politikai elszigeteltségükből a népszövetségi status quo politika szétfeszítésével kitörni igyekvő európai országok növekvő aktivitását gyorsan pergő események jelezték: az 1938. márciusi Anschluss; az 1938. szeptemberi müncheni konferencia, majd októberben a Szudéta-vidék német bekebelezése; öt hónapra rá Csehszlovákia feldarabolása; 1939 áprilisában az Albánia elleni olasz agresszió; az 1939. augusztusi szovjet–német érdekszféra-megállapodás; szeptemberben a Lengyelország elleni német, majd szovjet támadás, végül 1939. november 30-án a *Szovjetunió Finnország elleni támadása*.

Oroszország ébredése

A Molotov–Ribbentrop paktum titkos záradékának több pontját 1939 őszén a szovjet diplomácia a gyakorlatba is át tudta ültetni. Sikerei jelezték, hogy az első világháborúba belerokkant, a bolsevik hatalomátvétel után polgárháborús katasztrófát átélt, külpolitikailag sokáig elszigetelt, Breszt-Litovszkban (1918) és Rigában is (1921) megaláztott, sokáig páriaként kezelt Szovjet-Oroszország új erőre kapott, s immár képes a cári Oroszországtól elcsatolt területek erőszakos visszaszerzésére. Kelet-Lengyelország

megszállásával, a balti államok (egyelőre közvetett) befolyásolására irányuló lépéseivel, majd Finnország megtámadásával Moszkva felelevenítette a nyugati irányú orosz expanzió régi tradícióját. Érdemes azonban kiemelni e tradíció kettős, *egyszerre agresszív és defenzív természetét*.

A Nyugattal szembeni bizalmatlanság és a Nyugat általi fenyegetettség tudata már régesrég, a német lovagrendekkel, a svédekkel, a litvánokkal vagy éppen a lengyelekkel folytatott évszázados csatározások folyamán beleivódott az orosz mentalitásba. Napóleon 1812-es, egészen Moszkváig hatoló előrenyomulása végső sikertelensége dacára is mély, nehezen gyógyuló sebet ejtett az orosz lelkületen. A vesztes krími háború, az 1904-es távol-keleti vereség, a tragédiába torkolló első világháború, valamint a nyugaton elszenvedett érzékeny területi veszteségek keltette sokk elmélyítette a tekintélyében alaposan megtépázott orosz birodalom kisebbségi érzését. Ezt a bolsevik állammal szemben nagyjából egységesen fellépő Nyugat által rákényszerített másfél évtizedes (igaz, nem hermetikus) diplomáciai elszigeteltség csak tovább súlyosbította. Szovjet-Oroszország elszigeteltségből való kitörésének útja ennél fogva párhuzamosan haladt a Nyugattal szembeni védekezés hagyományos orosz alapelvei érvényesítésének, vagyis az *elszigetelődést megakadályozó meleg tengeri kijáratok*, valamint a Nyugattól való közvetlen fenyegetettséget közvetettre változtató *ütközőállamok* erőszakos megszerzésének útjával.

A balti-tengeri orosz védelmi stratégia

Oroszország biztonságpolitikai rendszerében a balti térség hagyományosan nagy súllyal szerepelt. Balti-tengeri kijárat nélkül, I. Péterig az ország bedugaszolt orrú óriáshoz hasonlított. Oroszország balti törekvéseinek több évszázados kontinuitását jelzik már a cárnak, illetve stockholmi követének az északi háború 1710-es éveinek sikereit, köztük Karélia és Viborg (Viipuri) megszerzését kommentáló megjegyzései is. Eszerint e területek elfoglalását Szentpétervár fekvése tette szükségessé, hiszen – mint mondták – a város biztonsága a finn határ közelsége miatt csak akkor garantálható, ha az orosz hatalom kiterjedése eléri a Botteni-öböl partját, „Oroszország és Svédország természetes határát”.¹ A fordulatokban bővelkedő északi háborút 1721 augusztusában lezáró nystadti béke a cár legmerészebb álmait is meghaladó eredményt hozott. Oroszország megszerezte Livóniát, Észtországot, Karéliát és Ingermanlandot. A már 1714-ben elfoglalt Finnországot azonban a cár nagyvonalú gesztussal² Svédország kezében hagyta. A terület csak 1809-ben, a frederikshavni békeszerződés után került – Finn Nagyhercegség néven – orosz fennhatóság alá. Az októberi forradalom után azonban alapjaiban rendeztek meg Oroszország balti-tengeri pozícióit, melyek – mint láttuk – az I. Péter óta megfogalmazott módon Oroszország északnyugati meleg tengeri kijáratának és európai kapujának (Szentpétervár/Petrográd/ Leningrád) védelmét biztosították. 1917 decemberében a Népbiztosok Tanácsa elismerte Finnország függetlenségét, sőt 1920 októberében az északi Petsamo (Pecsenga) feletti ellenőrzést is Finnországnak engedte át.

Szentpétervár nyugati irányú védelme a Finn-öböl védekezésre kiválóan alkalmas szűk keresztmetszetén – különösen a város közvetlen előterében elterülő, viszonylag sekély, szigeterődők védelmezte „Markiz-tócsán” – alapult. Az első világháborút közvetlenül megelőző évek cári védelmi tervében az első lépcsőt egy, a Dagö (v. *Hiumaa*) és Osel (v. *Saaremaa*) szigetétől az Aaland-szigetekig húzódó képzeletbeli

vonala mentén őrzőhajó, cirkálókból álló hajóraj látta el. A következő védelmi vonal három, egymás mögött lépcsősen elhelyezett aknazárból állt, melyek közt a hajózási réseket torpedórombolók és tengeralattjárók vigyázták. Az aknamezők közti átjárók megközelítési útvonalait és az aknamezőket ezenkívül a haditengerészet ágyú- és a partvédelmi tüzérség tüzei is védték. A legjelentősebb tüzerőt a Finn-öböl mindkét partja mentén, valamint a Suursaari és Tytärsaari szigetén elhelyezett nagy lőtávolságú nehéz partvédelmi tüzérség biztosíthatta. 1917 óta azonban a Szovjetunió már csak Kelet-Karéliát birtokolta; nem tartotta ellenőrzés alatt sem a Finn-öböl partjait, sem stratégiai elhelyezkedésű szigeteit. Az északi part Finnországhoz, a déli Észtországhoz tartozott, a Finn-öböl közepének szigetei pedig – igaz, azzal a megkötéssel, hogy nem lehet őket katonailag megerősíteni – az 1920-as dorpatói békeszerződéssel szintén Finnországhoz kerültek.

Az érzékeny stratégiai veszteséget elkönyvelni kénytelen Szovjetunió és a kelet-karéliai finn lakosság sorsa miatt aggódó Finnország sokáig feszült, sőt néha ellenséges viszonyban állt egymással. A két ország rendezetlen kapcsolatait az 1932-ben szovjet kezdeményezésére megkötött, s 1934-ben újabb tíz évre meghosszabbított szovjet–finn megnevezési szerződés mozdította ki a holtpontról.³ A Szovjetunió-nak a Népszövetségbe való 1934-es felvétele szintén növelte annak az esélyeit, hogy a két ország közt felmerülő vitás kérdéseket békés mederben lehet tartani.

Az 1939-ben önálló állami létének mindössze második évtizedét élő Finnország természetesen sem politikai, sem katonai téren nem jelentett számottevő veszélyt a Szovjetunióra. A vele kapcsolatos kockázati tényező mindössze az volt, hogy határai csupán kb. 30 km-re északnyugatra húzódtak Leningrádtól, a Szovjetunió második legfontosabb városától, és nem egészen 80 km-re a fontos, észak–déli irányú murmanszki vasúttól. Moszkva nem is attól tartott, hogy Finnország elcsatolja Leningrádot, hanem attól, hogy valamely erős nyugati állam – adott esetben Németország – felvonulási területként akarja ellene felhasználni a Finn-öblöt, vagy a finn szárazföldet. A szovjet–finn kapcsolatok további alakulását ezért döntő mértékben az európai hatalmi viszonyok változásai befolyásolták. E változások háttérben a Hitler hatalomra kerülése utáni Németország rohamos tempóban regenerálódó gazdasági és katonai potenciálja, közvetlenül pedig 1939 márciusa után Lengyelország felé irányuló expanzív követelés-csomagja játszotta a legjelentősebb szerepet.

A Berlinnel szemben sokáig tanúsított engedékeny nyugati politika egyre jobban nyugtalanította Moszkvát. Egy Németország indította nagy erejű támadás elhárítására sem a Szovjetunió akkori határai, sem az azokat garantáló szerződések nem nyújtottak megfelelő védelmet. A szovjet diplomácia ezért az 1930-as évek első harmadától olyan széles körű, európai együttműködésen alapuló németellenes biztonsági rendszer létrehozására törekedett, melynek sűrűn szőtt hálójá útját állta volna Németország keleti irányú terjeszkedésének. Moszkva célkitűzései ily módon találtak London és Párizs azon szándékával, hogy a Németországgal szemben esélytelen kis-antantállamok helyett jóval szilárdabb biztonsági garanciát jelentő, megfelelő erejű keleti szövetséggel tartsák sakkban a berlini vezetést. A felbomlóban lévő európai rendezés súlyos ellentmondásaitól szorongatott Nyugatnak tehát, céljai érdekében, ki kellett emelnie Oroszországot elszigeteltségéből, és vissza kellett helyeznie őt a nemzetközi nagypolitika színpadára. A szovjet külügyi vezetés igyekezett is élni a kedvező fordulat révén megnövekedett mozgásterének előnyeivel. Az európai politikai börzén iránta jelentősen megnövekedett keresletet kihasználva olyan új biztonsági tendert írt

ki, melyre csupán a legmagasabbra felszámolt árat megfizetni kész fél pályázhatott eséllyel...

A Szovjetunió egy évvel München után, a 30-as évek elképzelt biztonsági konstrukcióinak összeomlásával, az angol–francia–szovjet tárgyalások kudarca nyomán már csak a Lengyelország legalább egy része és a Baltikum fölötti befolyás megszerzése révén látta garantálva biztonságát. Mivel ezt a megoldást egyedül Berlin tartotta céljaival összeegyeztethetőnek, Moszkva – rövid töprengést követően – aláírta a felajánlott meg nem támadási szerződést Németországgal. A szerződés titkos záradéka – láthatóvá téve ezzel a szovjet külpolitika tényleges törekvéseit – elismerte a Szovjetunió befolyását Besszarábia, a Narew–Visztula–San folyók vonaláig Kelet-Lengyelország, valamint Lettország, Észtország és Finnország felett.

A medve árnyékában

A Szovjetunió és a Nyugat közti párbeszéd újrakezdésétől Helsinki a nemzetközi feszültség enyhülését és a semleges Finnország pozícióinak javulását várta. Mégis, ha a kelet-nyugati közeledést annak Finnországra gyakorolt tényleges hatása szempontjából vizsgáljuk, látható, hogy ez, a várakozásokkal ellentétben, nemhogy megszilárdította volna, hanem – épp ellenkezőleg – aláasta az északi ország biztonságát. Azzal ugyanis, hogy a szovjet külpolitikuskok előtt megnyíltak Európa kapui, s így Moszkva alkupoziói jelentősen megszilárdultak, a sztálini vezetésnek módja nyílt arra, hogy lépésről lépésre szűkítse Finnország külpolitikai mozgásterét. A Molotov–Ribbentrop paktum titkos záradékába foglalt pontok teljes megvalósulásáig azonban a finn külpolitika látott esélyt a Szovjetunióval való modus vivendi megteremtésére. Helsinki arra törekedett, hogy miközben a biztonsági hálóját szövögető Moszkva viselkedése mindinkább egy kellemetlen, követelőző szomszédéhoz vált hasonlatossá, úgy térjen ki e szomszéd „baráti” ölelései elől, hogy a szovjet–finn viszony alakulása ne hátráltassa a Nyugat és a Szovjetunió közt nehezen kibontakozó párbeszédet.

Az 1938. márciusi Anschlusst követő feszült nemzetközi légkörben, a finn közvélemény és fontos kormánykörök előtt is rejtve maradt szovjet diplomáciai offenzívával szembenézni kénytelen, keleti szomszédjánál demográfiai, gazdasági és katonai tekintetben is több súlycsoporttal gyengébb Finnország erős szövetségesek híján mindössze diplomatái ügyességére és skandináv kapcsolataira támaszkodhatott. A finn diplomácia fő célkitűzései ennél fogva szovjet viszonylatban a következők voltak:

1) *eloszlatni a szovjet aggodalmakat*, melyek szerint Finnország a Szovjetunió elleni esetleges német agresszió felvonulási területévé válhat, s ezzel elejét venni a cári idők orosz biztonsági zónájának feltámasztását célzó szovjet követeléseknek;

2) *a finn semlegesség fenntartása*;

3) *a nordikus kooperációban való aktív részvétellel minimális célként Finnország skandináv orientációjának erősítése*, és az országot a Szovjetunióhoz fűző szálak lazítása;

4) *maximális célként pedig – mintegy az előbbieket alátámasztandó – egy Finnország keleti határait is garantáló finn–svéd védelmi szövetség létrehozása*. Ennek kiindulópontjául a Botteni-öböl hajóforgalmának ellenőrzésében kulcsszerepet játszó Aaland-szigetek közös finn–svéd megerősítését szánták.

1938 áprilisában Moszkva tárgyalásokat kezdeményezett Finnországgal, hogy a megnövekedett német veszélyre való tekintettel stratégiaiilag kedvezőbb pozíciókat

csikarhasson ki magának a Finn-öböl térségében. A tárgyalások felvételére, a legnagyobb titoktartás mellett, a helsinki szovjet nagykövetség másodtitkára (s az NKVD tisztje), Borisz Jarcev személyén keresztül került sor. Jarcev, akit alacsony rangja ellenére Rudolf Holsti külügyminiszter és Aimo Cajander miniszterelnök is fogadott, szovjet gazdasági és katonai segítséget ajánlott Helsinkinek egy Leningrádot finn területen keresztül fenyegető német támadás elhárítására. A bizalmas szovjet tapogatózást mély titoktartás övezte. A kormány nevében tárgyaló két finn politikus, a dokumentumok tanúsága szerint, sem a parlamentet, sem a Finn Védelmi Tanácsot, sem annak elnökét, Gustav Mannerheim marsallt, de még a teljes finn kormányt sem tájékoztatta. Moszkvába azonban hamarosan válasz érkezett, melyben a „beavatottak” arról biztosították a szovjet vezetést, hogy Finnország nem enged át területén semmilyen idegen katonai erőt, s bízik abban, hogy ilyen garanciával a Szovjetunió továbbra is tiszteletben tartja az ország szuverenitását. Helsinki udvarias hangvételű, ám rövid üzenetével valójában elejét kívánta venni minden további, hasonló irányú szovjet kezdeményezésnek. A hivatalos formába öntött finn választ azonban – Helsinki szándékaival épp ellentétesen – Moszkvában egy új szovjet–finn párbeszéd kiindulópontjának tekintették. Az 1932-es szovjet–finn megemntámadási szerződésben foglaltaknál jóval messzebbre tekintő újabb és újabb szovjet javaslatok alapvetése az az erősödő meggyőződés volt, hogy Németország Finnországon keresztül fogja megtámadni a Szovjetuniót. Moszkva ennél fogva jogot formált arra, hogy a Finn-öböl bizonyos szigeteinek megerősítésével javítson hátrányos helyzetén.

A tárgyalások következő, 1938. augusztusi fordulóján Jarcev Vainö Tanner finn pénzügyminiszternek terjesztette elő öt pontból álló legújabb tervezetét. E szerint:

1) A Szovjetunió garantálná Finnország integritását és szükség esetén fegyveres segítséget nyújtana Finnország védelméhez.

2) Finnország vállalná, hogy minden területe ellen irányuló német támadás ellen fellépne, s mintegy viszonzásul, a Szovjetunió katonai segítséget nyújtana a finn védelmi erők megerősítésére.

3) Moszkva beleegyezne az Aaland-szigetek katonai megerősítésébe, azzal a feltétellel, hogy a szigeteket a Szovjetunió is használhatná.

4) A Szovjetunió katonailag megerősíthetné a Finn-öböl keleti részén elterülő, 1920 óta Finnországhoz tartozó Hogland (Suursaari) szigetét.

5) A Szovjetunió felajánlja egy Finnországgal kötendő kereskedelmi egyezmény lehetőségét.⁴

Az Aaland-szigetek Svédországgal közös katonai megerősítését fontolgató, s azt egy későbbi, szélesebb körű finn–svéd katonai együttműködés kiindulópontjának tekintő finn kormány érdeklődését Moszkva javaslata annál is inkább felkelthette, mivel Svédország a terv megvalósításához a Szovjetunió beleegyezésének megszerzését is kívánatosnak tartotta. A szovjet javaslat értékelésénél azonban sokkal többet nyomott a latban az a körülmény, hogy Moszkva kikötötte a szigetek szovjet használati jogát. Ennek elfogadása pedig egy esetleges katonai konfliktusban nemcsak Helsinki semlegességi politikájának teljes feladását jelentette volna, hanem Finnország mozgásszabadságát és szuverenitását is súlyosan korlátozta volna. A szovjet javaslat komoly üzenetet hordozott. Félreérthetlenné tette, hogy Moszkva a finnek által a cári időkből már jól ismert balti-tengeri orosz védelmi terv, s vele a *balti-tengeri orosz befolyás helyreállítására törekszik*.

Az ismételt udvarias finn visszautasítás hatására, soron következő javaslatai megfogalmazásakor Moszkva más húrokat kezdett pengetni. Kevéssel a Csehszlovákia

sorsát megpecsételő müncheni konferencia után, 1938 októberében újfent Jarceven keresztül Helsinkibe juttatott mérsékeltebb szovjet tervezet lehetővé tette volna Finnország számára, hogy saját maga erősítse meg Hogland (Suursaari) szigetét, és „csak” háború esetén engedélyezte volna azok szovjet igénybevételét. Bár a Szovjetunió eme újabb „gesztusát” a finn diplomácia még elháríthatta, a Moszkva által nyilvánvalóan a két ország közti párbeszéd fenntartása céljából javasolt szovjet–finn kereskedelmi tárgyalások elől már nem térhetett ki.

A megállapodás értelmében 1938. december 8-án Moszkvában megkezdődtek a kereskedelmi tárgyalások. A finn delegációt a szovjet kormány képviselőjében ezúttal Anasztasz Mikojan, a Szovjetunió Kommunista Pártja Politikai Bizottságának tagja – a tárgyalások meghirdetett céljához aligha illeszkedve – próbálta meggyőzni arról, hogy Finnország egyébként dicséretesnek mondott skandináv orientációjú semlegessége nem jelent megfelelő garanciát egy keleti irányban terjeszkedni kívánó harmadik hatalom feltartóztatására.⁵ Mikojan ezért a Finn-öböl jelentősebb szigeteinek szovjet kézbe adását javasolta finn tárgyalópartnereinek, akik azonban – egy cseppet sem meglepő módon – ismét visszautasították a szovjet kezdeményezést.

Fokozódó szovjet nyomás

Mivel 1938-ban és 1939 elején sem történt semmi, mely Moszkvát Hitler szovjet-ellenes terveinek ellenkezőjéről győzte volna meg, 1939 márciusában a sztálini vezetés újabb diplomáciai offenzívát indított, hogy jobb belátásra bírja a makacs finneket. A Szovjetunió tudatos, egyre növekvő erejű nyomásgyakorlását jelzi, hogy Jarceven kívül ezúttal szorítóba állt a tárgyalásokra Helsinkibe rendelt, minden fajsúlyos finn politikust jól ismerő Borisz Stejn római – 1934–35 közt helsinki – szovjet nagykövet, sőt maga *Makszim Litvinov* szovjet külügyi népbiztos is. A diplomáciai érintkezés magasabb szintre emelésével Moszkva jelezni kívánta: immár nélkülözhetetlennek tekinti a szovjet–finn párbeszéd fenntartását.

A tárgyalásokat ezúttal is Jarcev kezdeményezte, aki 1939. március 3-án nyújtotta át Eljas Erkko újonnan kinevezett finn külügyminiszternek a mindössze négy pontból álló és a finnek számára a lehető legkönnyebben emészthető módon megfogalmazott, valószínűleg pusztán az újbóli tárgyalások felvételét előmozdítani kívánó tervezetét. Ennek első pontja szerint Finnország garanciát vállalna arra, hogy megvédi területét Németországtól; a második pont kimondta az Aaland-szigetek német partraszállás elleni katonai megerősítését; a harmadik pont előírta Holland Finnország általi megerősítését; a negyedik pedig a finn védelmi képesség erősítésére szovjet hadfelszerelés vásárlását ajánlotta fel Helsinkinek számára. Az első két pont valóban nem sértette Finnország érdekeit, hiszen Helsinkinek már több ízben is kifejezésre juttatta, hogy minden ellenséges hatalommal szemben kész határainak megvédelmezésére, az Aaland-szigetek Svédországgal közös remilitarizálása pedig Finnország határozott törekvése volt. Annak értékéből azonban, hogy Moszkva ezúttal nem emelt kifogást az Aaland-terv svéd–finn elképzelés szerinti megvalósítása ellen, sokat levont, hogy a Finnország védelme szempontjából nem, Leningrád védelme szempontjából viszont valóban stratégiai jelentőségű, ám a dorpatói szerződéssel demilitarizált Suursaari (Hogland) újrafelfegyverzésével Finnország tulajdonképpen *a Szovjetunió érdekének védelmében szegett volna meg egy érvényes nemzetközi szerződést*. Ha ezt a lépést Helsinkinek megtette volna, s azt szovjet hadfelszerelés vásárlásával még meg is toldotta

volna, nemcsak további szovjet követelések egész lavináját zúdíthatta volna saját nyakába, hanem semlegességének komolyságát is megkérdőjelezte volna.

A szovjet kezdeményezésre adott válaszukban a finnek megismételték: területüket minden agresszorral szemben megvédik; Suursaarit a dorpatyi szerződés értelmében továbbra is demilitarizáltnak tekintik; a finn hadsereg fegyverbeszerzésének tekintetében pedig fenntartják maguknak a teljes cselekvési szabadságot. A rövid, határozott hangvételű visszautasítást tartalmazó távirat kézhezvétele után azonban Moszkva – a finneknek jóformán még lélegzetvételnél is időt sem hagyva – már másnap új, a korábbiaknál is jóval radikálisabb követelésekkel állt elő. Az új szovjet elképzeléseket maga Litvinov ismertette Aarno Yrjö-Koskinen moszkvai finn nagykövettel. A rendkívüli gyorsasággal előterjesztett, ám már nyilvánvalóan hosszú ideje fontolgatott javaslatcsomag két teljesen új elemet tartalmazott.

1) A Szovjetunió harminc évre kölcsönbérletbe kívánt venni négy, a Finn-öböl keleti medencéjében fekvő, s Dorpatban Finnországnak ítélt, ám Leningrád sikeres nyugati irányú védelméhez nélkülözhetetlennek tartott szigetet: Suursaarit, Tytärsaarit, Lavansaarit és Seiskarit.

2) Viszonzásképpen a Szovjetunió hajlandó lett volna Finnországnak átengedni a Karél-Finn Autonóm Szovjet Köztársaság területén fekvő kelet-karéliai Porijärvi és Repolai járást, melyek Dorpatban a helyi lakosság megkérdezése nélkül és a finn kormány erőfeszítése ellenére szovjet fennhatóság alá kerültek. A Szovjetunió ezen kívül vállalta, hogy *nem erősíti meg* a harminc évre bérbe venni szándékozott szigeteket, s *beleegyezett, hogy Finnország remilitarizálja az Aaland-szigeteket.* Moszkva emellett újra kereskedelmi megállapodás megkötését is felajánlotta.

A kétségtelenül jó tárgyalási alapnak tűnő szovjet javaslatot Helsinkiben komolyan megfontolás tárgyává tették. Ezt jelzi az is, hogy a megbeszélések április elejéig húzódó újabb fordulójába először vonták be a teljes finn kabinetet, s a Védelmi Tanács elnökét, Mannerheim marsallt. A megbeszéléseken Mannerheim a *javaslat elfogadása mellett* érvelt. Kiemelte, hogy a szigetekre amúgysem osztottak szerepet Finnország védelmében, sőt támadás esetén védelmük nemkívánatos terhet rótt volna az országra. Mannerheim ennél is tovább ment. Javasolta, hogy a Leningrádot a finn ágyúk lőtávolságán belülre helyező fennálló határt vonják vissza mintegy tíz kilométerrel északnyugatabbra. A későbbi események fényében látható, hogy a tábornok javaslata sok áldozattól kímélhette volna meg a finn népet. Fél évvel München után, Csehszlovákia teljes feldarabolásának pillanatában azonban a finn kormányzat mértékadó körei számára lélektanilag a korlátozott engedmények politikája is vállalhatatlannak, s ezért a gyakorlatban járhatatlannak tűnt. Így az alternatív javaslatok elfogadására és továbbítására kész Borisz Stejn erőfeszítéseinek és Mannerheim figyelmeztetéseinek dacára, hogy ne engedjék üres kézzel távozni az orosz diplomatákat,⁶ a finn kabinet végül az összes szovjet javaslatot visszautasította.

A továbbra is teljes titoktartással övezett szovjet–finn kormányközi megbeszélésekről nemcsak a lakosság, hanem a parlament sem szerezhetett tudomást. A közvélemény előtt ily módon rejtve maradtak a finn fővárosból április elején hazarendelt Jarcev és Stejn távozásuk előtt elmondott utolsó szavai is. Ezek félreérthetetlen nyíltsággal hozták a finn diplomácia tudomására, hogy Moszkva nem fogadja el Finnország nemleges válaszát, és továbbra sem mond le a stratégiai által a Szovjetunió biztonsága szempontjából elsődlegesnek tekintett szigetekkel kapcsolatos követeléseiről. A szovjet diplomaták tehát távoztak, fenyegető szavaik azonban to-

vábra is ott lebegtek Finnország, s az egészről mit sem sejtő, az olimpiai készülődés lázában égő finn lakosság felett.

A finn–svéd katonai együttműködés szalmaszála: az Aaland-terv

A Svédország és Finnország közt, a Botteni-öböl bejáratánál fekvő több mint 6500 kis szigetből álló szigetcsoport, az Aaland-szigetek sorsa, stratégiai jelentőségüknél fogva, a balti-tengeri hatalmak állandó érdeklődésének középpontjában állt. A szigetcsoport már öt évszázadon át Svédország része volt, amikor az 1809. szeptemberi frederikshavni svéd–orosz békekötéssel a Finn Nagyhercegség részeként Oroszországhoz csatolták. Az 1856 márciusában a krími háborút lezáró párizsi béke továbbra is Oroszország birtokában hagyta a szigeteket, ám Szentpétervárt demilitarizálásukra kötelezte. Miután az 1917. októberi oroszországi bolsevik hatalomátvétel után Finnország függetlenné vált, kinyilvánította fennhatóságát a szigetcsoport felett. Svédország ezt a terület lakosságának nemzetiségi összetételére⁷ hivatkozva visszautasította, és követelte a szigetek Svédországhoz csatolását. A két ország közti ellentét végül 1920 júniusában – brit közreműködéssel – a Népszövetség elé került. Ennek Tanácsa a kérdés vizsgálatára kinevezett háromtagú nemzetközi jogi bizottság ajánlásai alapján Finnországnak ítélte a szigeteket. Egyben előírta ismételt semlegesítésüket és demilitarizálásukat. A népszövetségi döntést szentesítő Aaland-konvenciót 1921. október 20-án írták alá Genfben Dánia, Észtország, Finnország, Franciaország, Lettország, Lengyelország, Nagy-Britannia, Németország, Olaszország és Svédország képviselői. Szovjet-Oroszország, még nem lévén tagja a Népszövetségnek, később kapott volna lehetőséget a csatlakozáshoz. Moszkva azonban „a balti térségbe való imperialista betolakodásnak” minősítve a konvenciót,⁸ visszautasította aláírását.

A 30-as évek viszonyai közt a szigetek semlegességének fenntartását célzó – megszületésük pillanatában is kétes hatékonyságú – népszövetségi rendelkezések már nem jelentettek reális garanciát. Az aalandi térségben mutatkozó biztonsági vákuum jogos aggodalommal tölthette el a Botteni-öböl mindkét partjának katonai tervezőit. A szigetcsoport birtoklásával ugyanis egy nagyhatalom ellenőrizni tudta volna a Svédország és Finnország közti legfontosabb tengeri útvonalakat, veszélyeztethette volna a Svédország déli része és Norrland közti hajózást, Svédország középső részét pedig légitámadások és partraszállási műveletek közvetlen veszélyének tette volna ki. Mannerheim tábornok, a Finn Védelmi Tanács elnöke már egy 1934. júliusi nyilatkozatában a szigetek katonai megerősítését szorgalmazta; most még tovább ment: véleménye szerint az Aaland-konvenció változatlan formában való megőrzése *egész* Skandinávia biztonságát ásná alá.⁹

Svéd részről a szigetek megerősítésének s általában a Finnországgal való együttműködés szorosabbra fűzésének legjelentősebb támogatója a finnül is jól beszélő svéd külügyminiszter, Rickard Sandler volt. Sandler tisztségében volt a terv kockázataival, viszont meggyőződése volt, hogy országa számára alapvető fontosságú Finnország biztonsága. A szigetek védelmének Helsinkivel közös vállalkozásában ugyanis – a tengerrész katonai jelentőségén túl – a svéd külügyminiszter eszközt látott arra, hogy egyrészt erősítse Finnország északi orientációját, másrészt előmozdítsa a svéd külpolitika legfőbb célkitűzésének, a nordikus kooperációban részt vevő országok kollektív semlegességének a megvalósulását.

A Svédország és Finnország közti együttműködés első konkrét részleteit 1938. november 8-án tárta fel a nyilvánosság előtt Erik Boheman, a svéd külügyminisztérium vezértitkára. Az Aaland-konvención szükségesnek ítélt módosításokat két pontban foglalta össze. Ezek szerint:

1) néhány, megközelítőleg a 60. szélességi fok vonalától délre fekvő szigetet ki kell zárni a demilitarizált zónából, s ezeken Finnországnak szabad kezét kell adni tetszés szerinti védelmi létesítmények felépítésére;

2) az ettől a vonaltól északra elhelyezkedő szigeteken ideiglenes jelleggel (10 évre) védelmi intézkedésekre van szükség. Ezekbe beletartozik légvédelmi, valamint partvédő tüzérség kiépítése és katonai alakulatok állomásoztatása, a szó szoros értelmében vett *erődített* katonai állások megépítése viszont nem. Boheman beszédében hangsúlyozta annak fontosságát, hogy a szigeteknek – a tervtől meglehetősen idegenkedő¹⁰ – lakói is kivegyék a részüket a védelemből. A beszéd további fontos és új eleme volt, hogy háború esetére, igaz, részletek említése nélkül, először helyezett kilátásba közös svéd–finn intervenciót. Ennek elősegítésére Svédország és Finnország megállapodott abban, hogy a létrehozandó helyi katonai alakulatok, valamint minden, a szigetre küldendő csapatost egységes vezényleti nyelve a svéd legyen.¹¹

1939. január 7-én finn delegáció érkezett Stockholmba az Aaland-szigetek megerősítésével foglalkozó tárgyalások folytatására. A küldöttségnek, melynek tagja volt Aimo Cajander miniszterelnök, Eljas Erko külügyminiszter és Väinö Tanner pénzügyminiszter is, a következőkben sikerült megállapodnia a svéd kormánnyal:

1) A szigetcsoport három legdélibb szigetén (Kökar, Björkör és Lagskär) olyan állandó védműveket építenek fel, melyek ütegei képesek tűz alatt tartani a területre támadókat, ám hatósugaruknál fogva Svédország elleni hadműveletekre nem használhatók.

2) A többi, északabbra fekvő szigetre mobil védelmi eszközöket (légvédelmi és partvédelmi tüzérségi ütegeket) telepítenek.

3) Szükség esetén svéd alakulatokkal erősítik meg az Aalandon állomásozó finn csapatokat, a svéd haditengerészet egységei pedig közreműködnek a Svédország és Aaland közti összeköttetés fenntartásában.¹²

Matuska stockholmi magyar követ így értékeli a megállapodást: „E megegyezés lényege, hogy a sziget-csoport teljes egészében továbbra is semlegesített terület marad. A sziget-csoport megerősítésére foganatosítandó intézkedések tisztára defenzív jellegűek lesznek, melyeknek célja annak megakadályozása, hogy azt egy harmadik hatalom birtokába vegye. Megegyeztek abban is, hogy a szigeteken bevezetik a véderő-kötelezettséget. Svéd részről nagy meglepéssel vették tudomásul, hogy Finnország garantálja, hogy az aalandi újoncok kiképzése svéd nyelvű tisztekre és altisztekre lesz bízva, s ezenkívül svéd lesz a vezényleti nyelv. Megegyezés történt végül oly irányban is, hogy a két ország a kérdésben eljár az összes érdekelt hatalmaknál.”¹³

1939 januárjában és februárjában már hat, az Aaland-konvenciót 1921-ben aláíró ország – Dánia, Észtország, Franciaország, Lengyelország, Lettország és Nagy-Britannia – biztosította támogatásáról a svéd–finn módosítási javaslatokat. Igaz, Franciaország jelezte, hogy beleegyezését a többi érdekelt hatalom egyetértésétől teszi függővé, Nagy-Britannia pedig azt látta szükségesnek, hogy a svéd és a finn kormány folytasson konzultációkat a Szovjetunióval, majd tervezetét utalja a Népszövetség Tanácsa elé.

A Népszövetségből már kivált országok is állást foglaltak az ügyben. Mind a német, mind az olasz kormány fontosnak tartotta felhívni a figyelmet a kétségkívüli ellentmondásra, mely a javaslat *indoklása* (vagyis „a népszövetségi biztonsági rendszer meggyengülése, és az 1921-es konvenció által biztosított garanciarendszer alkalmazását akadályozó politikai és katonai nehézségek” jelenléte) és *deklarált szándéka* (lényegét tekintve az 1921-es garanciarendszer fenntartása) között fennállt.¹⁴ A szigetcsoport elleni szovjet támadást reális eshetőségként számon tartó Berlin és Róma (május 2-án, illetve 4-én) ennek dacára támogatásáról biztosította a tervezett védelmi intézkedéseket az 1921-es Aaland-konvenció VI. és VII. cikkelyeivel alátámasztani kívánó svéd–finn terveket. A német (és az olasz) támogatás háttérében az a megfontolás állt, hogy „az orosz haditengerészet további erősödésével az orosz szándékok túl fognak nőni a Finn-öböl biztosításának védekező jellegű feladatkörén, és a Balti-tenger északi része feletti politikai és katonai fennhatóság megszerzésére fognak irányulni”. Várható tehát, „hogyan a Szovjetunió katonai vezetése az Aaland-szigetek megszerzésére fog törekedni, elsősorban azért, hogy a német kereskedelmi hajóforgalom megakadályozásához kedvezőbb pozícióba kerüljön, másodsorban pedig azért, hogy ellenőrizhesse a Finn-öbölbe vezető német katonai útvonalakat”.¹⁵

A német és az olasz jóváhagyás megérkezése után a finn és a svéd kormány is a hazai törvényhozás elé terjesztette az Aaland-szigetek semlegességének közös védelmét előkészítő törvényjavaslatát. Helsinkiben a javaslat parlamenti elfogadtatása nem okozott gondot. A svéd kormány azonban a Riksdag döntése nyomán hamarosan a javaslat „átmeneti” – ám később véglegesen bizonyuló – visszavonására kényszerült.

A finn és a szovjet biztonsági igények konfliktusa

Bár a Szovjetunió nem szerepelt az 1921-es Aaland-konvenció aláírói között, a térség Németország után legbefolyásosabb hatalmaként érdekelve volt a svéd–finn kezdeményezés nyomán előállt új helyzet rendezésében.

Moszkva már régóta tudott a szigetek megerősítését célzó svéd–finn tervekről. Borisz Jarcev követségi másodtitkár, valamint Stejn római szovjet nagykövet finnországi titkos tárgyalásain – mint láttuk – több ízben is felmerült a szigetek remilitarizálásának ügye. A kérdést azonban a Szovjetunió csak egy általános, a saját biztonságát szolgáló *baltikumi biztonsági csomagterv* részeként volt hajlandó vizsgálni. Az Aaland-kérdésben elfoglalt szovjet álláspont abban az esetben nem ellenezte a konvenció módosítását, ha a szigeteket Finnország önállóan, vagy a *Szovjetunióval közös* vállalkozásban erősíti meg, és (!) Helsinki *kötelezettséget vállal*, hogy nem lép Németországgal szovjetellenes szövetségre. Finnország azonban mindvégig kitarított eredeti elképzelése, a *Svédországgal* való együttműködés mellett. Azzal érvelt, hogy éppen a Moszkva melletti katonai szerepvállalás tenné hiteltelenné semlegességét, és válthatná ki Németország agresszióját. A finn kormány tehát, Stockholmmal egyetértésben, igyekezett olyan színben feltüntetni saját semlegességét és Svédországgal közös akcióját, mintha az Moszkvának is alapvető érdeke lenne. Minden erőfeszítése ellenére azonban a Kremlből egészen másképp látták a helyzetet. Moszkva szemében Finnország *potenciális veszélyt* jelentett a Szovjetunió védelmi rendszerére, hiszen egy ellene irányuló támadás északi felvonulási területévé válhatott. Hogy ez a meggyőződés mennyire mélyen gyökerezett az orosz külpolitikai gondolkodásban, azt

már I. Péter háborúi mutatták. A régi klisé továbbélésére utal emellett a szovjet diplomata szóhasználat is: a moszkvai háromoldalú tárgyalásokon Finnországot – szemben az azt *skandináv* országnak tekintő Angliával és Franciaországgal – következetesen *balti*, vagyis a saját érdekszférájába tartozó államként kezelték.

Ráadásul úgy tűnt, hogy az idő is Finnország ellen dolgozik. A Népszövetség meggyengülésének, újabb államok kilépésének, Németország megerősödésének és az angol–francia megbékítési politika kudarcának légkörében egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a háttérben zajló, Európa feletti nagyhatalmi sakkjátszmában olyan „csip-csup ügyek” kedvéért, mint az Aaland–konvenció néhány pontjának megváltoztatása, illetve a szigetek korlátozott katonai megerősítése, Nagy-Britannia és Franciaország nem akar ujjat húzni a Szovjetunióval. Különösen azután nem, hogy a megbékítési politika csattanó prágai kudarca után úgy tűnt: Halifax és Bonnet végső esetben akár a balti államok függetlenségének feláldozása árán is törekszik egy angol–francia–szovjet együttműködésen alapuló németellenes koalíció létrehozására.

Erre a koalícióra a Nyugatnak kétségtelenül egyre nagyobb szüksége volt. 1938 végétől azonban Moszkvából nézve a Daladier és Chamberlain képviselte megbékítési politika csupán a nyugati demokráciák és a hitleri náciizmus közti ellentéteket látszott elsimítani. E politika relatív végkifejlete (1938. szeptember: München; 1939. március: Prága) pedig igazolni látszott a Kommunista Internacionálé doktrínájából átemelt, 1934 óta soha el nem vetett sztálini meggyőződést, hogy a nyugati hatalmak Németországot mint „a nemzetközi ellenforradalom rohamcsapatát”¹⁶ tudatosan keleti irányba terelik. Így vált Daladier és Chamberlain kudarca egyben Litvinov kudarcává is. E fejleménnyel pedig szélesre tárult a kapu egy, a korábbinál keményebb, eszközeiben is kevésbé válogató és finn szempontból végzetesnek bizonyuló új szovjet külpolitikai irányvonal színrelépése előtt. Az új felfogást Sztálin mellett a legmarkánsabban a távozó Litvinovot 1939. május 3-án felváltó új külügyi népbiztos, *Vjacseszlav Mihajlovics Molotov* képviselte.

Churchill visszaemlékezéseiben igazi korszakhatárként értékeli a molotovi „kemény vonal” színrelépését: „Litvinov menesztésével egy korszak ért véget. A Kreml immár feladta a reményt, hogy biztonsági szerződést köthet a nyugati hatalmakkal, s hogy létre tudja hozni a németellenes keleti frontot. [...] A külföldön alig ismert Molotov lett a külügyi népbiztos, Sztálin legközelebbi szövetségese. Őt nem kötötték a korábbi nyilatkozatok, nem volt a Népszövetség légkörének hatása alatt, akadálytalanul tehetett, ami csak Oroszország önfenntartása szempontjából szükségesnek látszott.”¹⁷ Kis országokkal a kölcsönös egyenlőség elve alapján kötendő megállapodások azonban ebbe a gondolkodásmódba többé nem illeszkedtek bele. Molotov kinevezésével elérkezett a pillanat: a Szovjetunió közzétette új biztonságpolitikai elvárásait, hogy utóbb a célkitűzései megvalósítása érdekében a legjobb ajánlatot tevő pályázóra szavazzon.

A balti államoknak adandó biztonsági garanciák kérdése számos alkalommal került az olykor feszült hangulatú 1939. nyári angol–francia–szovjet biztonságpolitikai „verseny tárgyalások” homlokterébe. Egy alkalommal William Seeds brit nagykövet, a Szovjetunió együttműködésének feltételéül szabott, s angol szempontból túlzottnak tartott moszkvai követeléseket megelégedve, szemére vetette Molotovnak: Nagy-Britannia nem vehet részt abban, hogy olyan biztonsági garanciák elfogadására kényszerítsenek független államokat, melyek rájuk nézve inkább fenyegetést, mint védelmet jelentenek. A népbiztos akkor – egyébként találóan – egy kérdéssel válaszolt: *vajon Nagy-Britannia akkor is ilyen fennkölt módon ragaszkodna-e elveihez, ha Né-*

metország Belgium lerohanása után már a szigetországot fenyegetné? Majd meglehetősen nyersen hozzátette: „A Vörös Hadsereg nem fogja ölbe tett kézzel várni, amíg az ellenség ilyen közel kerül a Szovjetunió határaihoz.”¹⁸

Molotov kendőzetlen szavai nem maradtak hatástalanok. Visszatérve a más országok sorsa fölött döntő konferenciákon már régóta gyakorolt rugalmas alapállásukhoz, az angolok megpróbálták rávenni Finnországot, hogy engedékenyebb hangot üssön meg keleti szomszédjával. Helsinki azonban továbbra is elzárkózott a molotovi értelmezés szerinti védelmi garancia elfogadásától, hiszen az a szovjet érdekszférába tartozó országok körén belül már *indirekt* agresszió (azaz bármely, a Szovjetunió által agressziónak minősített konfliktus) esetén is felhatalmazta volna Moszkvát a beavatkozásra. Azt pedig, hogy a Szovjetunió „baráti segítségnyújtásának” elfogadása a függetlenség feladásával fenyegetne, nemcsak Finnországban, hanem minden Szovjetunióval szomszédos államban evidenciaként kezelték.

Az angol–francia–szovjet tárgyalások sűrűlődasáiról kiszivárgó hírek, valamint a Finnország és a Szovjetunió közt Leningrád biztonságáról 1938 tavasza óta folytatott titkos tárgyalások tapasztalatai még jobban megerősítették Helsinkit abban a törekvésében, hogy a lehető legtávolabb tartsa magát minden, a Szovjetunióval közös védelmi kezdeményezéstől. Nem meglepő tehát, hogy Finnország számára felértékelődött a Svédországgal való katonai együttműködés lehetősége, hiszen ez javíthatta Finnországnak a Szovjetunióval szembeni pozícióit és csökkenthette az ország katonai fenyegetettségét. A kollektív biztonsági rendszer összeomlása után légüres térben maradt Finnországnak elemi érdeke volt, hogy az új, komoly veszélyhelyzettel szemben valódi biztonsági garanciákra támaszkodhasson. Helsinki ezért nem annak tekintette az aalandi kooperációt, aminek azt Svédország szánta (azaz lokális jellegű védelmi együttműködésnek és Finnország nordikus orientációját és ezzel semlegességét megerősítő újabb köteleknek), hanem az ország keleti határainak fenyegetettségét ellensúlyozni képes finn–svéd katonai szövetséghez vezető út közbülső állomásának.

Skandináv idealizmus? Egy téves helyzetértékelés háttere és következményei

A szovjet–finn tárgyalások sikertelensége ellenére Helsinki bízott az Aaland-terv keresztülviteléhez szükségesnek tűnő moszkvai hozzájárulás megszerzésében. Az alapvetően defenzív terv ugyanis finn szempontból nézve nem látszott sérteni a Szovjetunió balti-tengeri érdekeit. Helsinkiben csakúgy, mint Stockholmban abból indultak ki, hogy ha a valóban korlátozott katonai jelentőségű aalandi együttműködést kellőképpen körülbástyázzák a nordikus semlegesség szólamaival és a Népszövetség elveinek tiszteletben tartásával, Moszkvának nem lehet komoly kifogása a terv ellen. Svédország és Finnország ennél fogva tájékoztatta is lépéseiről a Szovjetuniót. Annak a tudatában azonban, hogy módosításokra korlátozódó javaslat esetére a konvenció csak az azt *aláíró* hatalmak hozzájárulását teszi szükségessé a változtatások elfogadásához, nem kérték Moszkva *előzetes* beleegyezését. Ezért, miután a két ország előzetes megállapodásának szellemében Sandler és Holsti a Népszövetségnek szánt gesztusként előterjesztette javaslatát, valóságos hidegzuhanyként érte őket, hogy Ivan Majszkij, a Szovjetunió genfi delegátusa – és a Tanács soros elnöke – a Népszövetség Tanácsának május 22-i ülésén a kérdés megvitatásának elhalasztását kérte. Majszkij azzal indokolta álláspontját, hogy a Szovjetunió előtt nem világos a tervezett erődítési

munkálatok mértéke és célja. Fennáll annak a veszélye is, hogy az erődítményeket egy agresszív hatalom a Szovjetunió ellen használja.

Moszkva magatartása valóban különös fényben tűnik fel annak tükrében, hogy az 1939. márciusi szovjet–finn tárgyalásokon a Szovjetunió látszólag már beleegyezett a szigetek remilitarizálásába. A szovjet taktika azonban nyomban érthetővé válik, ha figyelembe vesszük, hogy a balti térség biztonsága a Szovjetunió szemében egységes egészet alkotott. Ebben az Aaland-szigetek esetleges svéd–finn remilitarizálásának terve valójában csupán a problémakör egyetlen szeletének tekinthető. Az aalandi kérdés mindazonáltal alkalmas eszköz volt Moszkva kezében arra, hogy azt a finnekkel folytatott alkudozás során a szovjet diplomácia hol mézesmadzagként, hol ütőkártyaként használja. Az előbbi szándékra a finnek a tárgyalások ismételt felvételére ösztönző szovjet „csali” tárgyalási pontok közt kutatva, az utóbbira pedig azok módosított változataiban találhatunk példákat.

Abból, ahogy a Népszövetségben a Szovjetunió előbb halasztást kért, utóbb pedig (Molotov egy május 31-i beszédének tanúsága szerint) a szigetek remilitarizálását immár a Szovjetunió biztonságát fenyegető lépésként értékelve elutasította, látható, hogy a kérdést a szovjet diplomácia ismét aduként, saját alkupozícióinak javítására használta fel. Határozott lépésével ugyanis Moszkva egyfelől demonstrálta eltökéltségét, és növelte az általa Finnországra gyakorolt közvetlen nyomást, másfelől – a svédek visszariasztásával – rendkívüli mértékben megnehezítette a finn külpolitika dolgát legfőbb törekvésének elérésében, hogy a skandináv orientációval lazítson Moszkva szorításán, és hogy egy semleges blokkhoz tartozással növelje országa mozgásterét.

Helsinki és Stockholm döbbenetének okát a svéd és finn diplomácia téves helyzetértékelésben kell keresnünk. Aarne Wuorimaa berlini finn és Wipert von Blücher helsinki német követ aalandi tárgyú jelentései nyomán pontos képet alkothattunk a balti térség biztonságpolitikai viszonyainak az első világháború után bekövetkezett jelentős átalakulásáról. A krími háborút lezáró 1856-os párizsi békeszerződéstől az első világháborúig a svédek és finnek fő célkitűzése annak a megakadályozása volt, hogy Oroszország Svédország ellenében kihasználhassa az Aaland-szigetekben rejlő geopolitikai lehetőségeket.¹⁹ A 30-as években viszont a Népszövetség kudarcainak és a Szovjetunió viszonylagos passzivitásának légkörében a svéd és a finn törvényhozásban az a nézet vált uralkodóvá, hogy immár *Németország* ereje és dinamizmusa az aalandi probléma megítélését befolyásoló legfontosabb tényező.²⁰ Hogy ez a helyzetértékelés a szociáldemokrata többségű finn és svéd törvényhozásban a katonai vezetés és a jobboldali pártok intelmei dacára még 1939-ben is tarthatta magát, több okra vezethető vissza. A nézet széles körű elfogadottságát *pszichológiai tényezők* is motívtá válták. Ezek egyike, hogy a baloldali pártok kétségtelenül jóval érzékenyebben reagáltak a nemzetközi szélsőjobboldal felől mutatkozó veszélyekre, mint egy hozzájuk történeti-lélektani okokból közelebb álló, baloldali retorikájú (bár épp-úgy önkényuralmi) rendszer fenyegetéseire. Ennél is nagyobb mértékben járultak hozzá a két ország hagyományos ellenségképének elhomályosulásához a gazdasági felemelkedését rendkívüli gyorsasággal politikai sikerekre és területi gyarapodásra váltó Németország diplomáciai, illetve katonai lépései. Szélesebb nemzetközi összefüggésben vizsgálva pedig látható, hogy a megbékítési politika München utáni látványos kudarca a Szovjetuniót elfogadhatóbb partnernek tüntette fel a Nyugat szemében.

A Németország elleni francia–brit–szovjet közeledés azonban csak látszólag érintette kedvezően a balti térség nyugalalmát, a német–orosz szembenállás közt hagyományosan a semlegességre alapozó svéd, illetve finn külpolitika esélyeit. A svéd és

a finn diplomácia hibás helyzetértékelésének közvetlen, *gyakorlati okai* arra vezethetők vissza, hogy

1) mindkét kormány alábecsülte a Molotov képviselte új szovjet erőpolitika eltökéltségét;

2) Stockholmban és Helsinkiben számításba vették ugyan annak az eshetőségét, hogy „a közép-európai barriére összeomlása után a Szovjetunió Finn-, Ész- és Lettországot [...] északi védőbástyá[já]nak tekinti”, s előbb-utóbb jogot formál magának a terület ellenőrzésére,²¹ *mégsem ismerték fel a Szovjetunió balti térségre vonatkozó biztonsági igényeinek az angol-francia-szovjet együttműködésben betöltött valós szerepét.* Moszkva ezek teljesítését kezdettől *elválaszthatatlannak* tartotta az eredetileg csak Lengyelország és Románia biztonságát garantálni szolgáló egyidejű, de nem kölcsönös katonai kötelezettségvállalásra tett angol-francia javaslatról.

Svéd- és Finnország érdekei azt kívánták, hogy a térség hatalmi viszonyaiban a Népszövetség súlytalanná válása és Németország növekvő aktivitása ellenére se következzen be radikális változás. A túlzott német dominancia megakadályozása érdekében tehát úgy kellett támogatniuk az angol-francia-szovjet közeledést, hogy közben saját lokális érdekeik ne sérüljenek, de ne is verjenek újabb éket a Baltikumra vonatkozó szovjet biztonsági követelések miatt amúgy is akadozó angol-francia-szovjet tárgyalások csikorgó fogaskerekei közé. A Stockholmból és Helsinkiből nézve rendkívül körültekintően előkészített, a térség hatalmainak érdekeit értelmezésük szerint nem sértő aalandi együttműködés azonban Moszkvából szemlélve éppen ezzel fenyegetett.

Stockholm és Helsinki illúzióit Molotov már említett május 31-i beszédének azon megjegyzései foszlatták szét végleg, melyekkel a népbiztos hangsúlyozta: „Ezek a szigetek több mint száz éven keresztül Oroszországhoz tartoztak [...], s itt az 1921-es konvenció alapján Svédországnak nincsenek privilégiumai.” [Söt] „ami azt illeti, a szigetek remilitarizálása a Szovjetunió érdekeire sokkal nagyobb befolyással van, mint Svédorszáგéira.”²² A fenti összefüggésben tehát azt a finn törekvést, hogy a Finnországot Skandináviához fűző szálakat az Aaland-terven keresztül még szorosabbra vonja, a Kremben a szovjet biztonsági zónából való kitörési kísérletként, az ehhez adott svéd támogatást pedig a Szovjetunió elleni rendkívül barátságtalan gesztusként értékelték. Stockholm támogatása Moszkva lépései ellenében valóban megkeményíthette volna a finnek ellenállását. Ezért a szovjet külügyi vezetés arra törekedett, hogy a nagyhatalmi konszenzussal megvalósítandó aalandi együttműködés szalmaszálát szinte a fuldokló utolsó nekirugaszkodásával megragadni kívánó, számára „hazai területnek” számító Finnországot leválassa Svédországról. Majszkij és Molotov május végi fellépésükkel tulajdonképpen ebben a vonatkozásban tették próbára a skandináv kooperáció erejét. Stockholm június 2-án meg is hátrált, ami jelezte, hogy a szovjet erőfeszítés nem volt hiábavaló.

Az angol-francia-szovjet kooperáció ingatag talapzatán a balti-tengeri szovjet biztonsági igények nem teljesülhettek. Az emiatt keletkezett újabb rés viszont kiváló kapaszkodót kínált a megbékítési politikából már szinte minden eredményt kiszajtoló Németország számára. Az elé táruló lehetőséget Berlin azonnal ki is használta. Miután érzékelte a moszkvai angol-francia-szovjet tárgyalások augusztus 21-i utolsó fordulójának kudarcát, azonnal lépett Moszkva felé. A két nappal később aláírt német-szovjet megnemtámadási szerződés titkos záradéka megadta azokat a biztonsági garanciákat, melyekre Sztálinnak szüksége volt, a német kormány számára pedig szabad utat biztosított Lengyelország megtámadásához. E megállapodással a zsebében Molotov többé nem kényszerült arra, hogy kesztyűs kézzel bánjon a minden apró

szigethez továbbra is csökönyösen ragaszkodó, folyvást országuk semlegességét hangoztató, ám Stockholm meghátrálása után svéd katonai segítségre már nem számítható finnekkel. Moszkva türelme elfogyott, s hamarosan a hagyományos orosz birodalmi biztonságpolitika eszközeihez nyúlt: erőszakkal szerezte meg magának a saját biztonsága szempontjából fontosnak ítélt területeket. Önkényes lépésével azonban a Szovjetunió Németország felé taszította Finnországot, amely így utóbb, 1941-től valóban a Szovjetunió ellen támadó német csapatok felvonulási területévé vált. A Kreml tehát éppen azt a veszélyt idézte elő, amelyet elkerülni kívánt.

A medve markában. „Konkrét politikai kérdések”

Az 1939. augusztus 23-i német–szovjet megneemtámadási szerződés megkötése eleinte nem keltett pánikot Finnországban. Épp ellenkezőleg, az emberek többsége abban bízott, hogy a két nagyhatalom megegyezésével javultak a skandináv-balti térség békeesélyei. Ezt a hamis bizakodást Schulenburg moszkvai német követ 1939. augusztus 30-án – a Lengyelország elleni német hadművelet megindulása előtt két nappal (!) – finn kollégájának adott nyilatkozata is alátámasztotta. Eszerint a szovjet–német megbeszéléseken Finnországot érintően semmiféle befolyási övezetről nem esett szó.²³

1939. szeptember 6-án, a Lengyelország elleni háború ötödik napján küldött helyzetelemzésében Matuska stockholmi magyar követ is hasonlóan nyilatkozott. Ám Boheman vezértitkár általa idézett szavai már némi kételyről árulkodnak: „A brüsszeli és oslo konferenciák nyomán különösen az északi államokban az a felfogás alakult ki, hogy a német–orosz pactum megkönnyíti a semlegességük megőrzését, mert a keleti tenger nem lesz hadszíntér. Boheman vezértitkár azonban odanyilatkozott, hogy ez a könnyebbség bizonyossággal csak a háború kezdetén áll fenn, amíg biztosra vehető, hogy az oroszok nem mozdulnak.”²⁴

A Szovjetunió Lengyelországgal szembeni katonai támadása (1939. szeptember 17.), valamint a balti államok függetlenségét a rájuk kényszerített kölcsönös segítségnyújtási szerződésekkel (1939. szeptember 28.: *Észtország*; október 5.: *Lett-ország*; október 11.: *Litvánia*) csorbító szovjet nyomás azonban arról győzhette meg az északi államok vezetőit, hogy a viharos gyorsasággal egymást követő események egységes forgatókönyv szerint zajlanak, és csupán idő kérdése, míg Finnország is terítékre kerül.

A Molotov–Ribbentrop paktum titkosszolgálati forrásokból időközben már megismert²⁵ titkos záradékában és a szovjet–észt „segítségnyújtási” szerződés Finnország biztonságát különösen hátrányosan érintő néhány kitételében (melyek a szovjet Balti Flotta számára lehetővé tették Dagö és Osel szigetének, valamint Tallinn és Paldiski kikötőjének használatát) a finn vezetés a cári idők balti védelmi tervének újjászületését ismerte föl. Így világossá vált számára a helyzet súlyossága. Ilyen előzmények után érkezett Helsinkibe 1939. október 5-én a szovjet felkérés a „háború miatt megváltozott nemzetközi helyzetre való tekintettel bizonyos konkrét politikai kérdések megvitatására”.²⁶

A rendkívül kedvezőtlen körülmények között újra lépéskényszerbe került finn kabinet egyik legtapasztaltabb, oroszul is kiválóan beszélő politikusát, az egyébként Stockholmban nagyköveti posztot betöltő Juhani Paasikivit jelölte ki a Moszkvába induló delegáció élére. Eközben csendben mozgósítva szinte teljes haderejét, legütőképesebb alakulatait a legveszélyeztetettebb keleti és déli határszakaszokon vonta össze.

A finnek amúgy sem könnyű tárgyalási pozícióját jelentősen rontották Moszkva sorozatos külpolitikai és katonai sikerei. 1939 nyár végén a Vörös Hadsereg a japánok felett Halhin-Golnál önbizalomnövelő – az 1904–1905-ös orosz–japán háború kudarcát feledtető – győzelmet aratott. Ilyen siker volt a svéd–finn védelmi kezdeményezés eredményes megtorpedózása, a Molotov–Ribbentrop paktum megkötése, a balti államok folyamatban lévő szerződéses elkötelezése, elsősorban pedig a Lengyelország keleti része feletti közvetlen befolyás megszerzése. Mivel a számára kedvezően alakuló események okozta helyzeti előny maximális kiaknázását Moszkva a lélektani nyomás eszközeivel is elő akarta segíteni, az október 12–14. közti szovjet–finn tárgyalások első napján maga Sztálin is megjelent. A Paasikivi elé terjesztett szovjet javaslatok az alábbiak voltak:

1. Szovjet–finn kölcsönös segítségnyújtási szerződés megkötése.
2. A Hankói (Hangö) kikötő, illetve a Lappohja-öböl 30 évre szóló bérbeadása szovjet haditengerészeti bázis számára, melynek ötezer (!) fős őrségét egy gyalogezred, egy harckocsi-zászlóalj és repülőszázadok alkotnák.
3. A Finn-öböl egyes szigeteinek átadása.
4. A Koivisto–Lipola–Rajajoki–karél tengerpart alkotta nagyjából háromszög alakú terület átengedése Leningrád biztonságának megerősítése céljából.
5. A Karél-főldszorosban lévő erődítmények lerombolása az új határ mindkét oldalán.
6. A Petsamotól (Pecsenga) északnyugatra a Barents-tengeren fekvő Kalastaja-félsziget nyugati felének átadása.²⁷

A fentiekért cserébe a Szovjetunió egy jóval értéktelenebb, kb. 5530 négyzetkilométeres,²⁸ jórészt lakatlan, erdős, mocsaras, kelet-karéliai területet kínált fel. Az ellentételezés részeként ismét megpendítette az Aaland-szigetek katonai megerősítésének kérdését is. Igaz, ezt Moszkva ezúttal ahhoz a feltételhez kötötte, hogy abban semmilyen más ország, így Svédország sem vehet részt.

A „konkrét politikai kérdések megvitatására” a medve barlangjába érkezett Paasikivi a ránehezedő szovjet lélektani nyomás ellenére határozottan képviselte hazája érdekeit. A szovjet fél javasolta, az 1932-ben aláírt, s 1944-ig érvényes kölcsönös segítségnyújtási szerződést felváltani hivatott, roppant kétes értékű garanciaszerződés megkötését azzal az indokkal utasította vissza, hogy a dorpati szerződés és az 1922-es szovjet–finn határegyezmény még mindig érvényben lévő kitételei kellő garanciával szolgálnak a Szovjetunió északnyugati határainak biztosítására. Tisztában volt azzal, hogy a Szovjetunió által javasolt kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírása Helsinkinél Moszkva melletti túlzott kötelezettségvállalásával járna együtt, ami összeegyeztethetetlen Finnország semlegességi politikájával. A „szovjet mintájú” segítségnyújtás éppen azokban a napokban szerzett baltikumai tapasztalatai pedig bárkit meggyőzhetek róla, hogy az óvatosság helyénvaló.

A Szovjetunió által hangzatosan felkínált, s a Kreml számára jelentős propagandaértékkel bíró területcsere nem kárpótolta volna Finnországot a szovjet javaslatok elfogadásával járó hátrányokért. A Helsinkitől mindössze 80 kilométerrel nyugatra fekvő Hankóban állomásozó több ezres, a Balti Flotta erejére is támaszkodó szovjet helyőrség ugyanis súlyos fenyegetést jelentett volna a Karél-főldszoros lerombolásra ítélt védművei nélkül szinte védhetetlen Finnország függetlenségére. Nincs tehát semmi rendkívüli abban, hogy a szovjet–finn tárgyalások első őszi fordulója megállapodás nélkül ért véget.

A stockholmi értekezlet

A lengyelországi tragikus eseményeket és a balti térség fejleményeit fokozódó aggodalommal figyelő Finnország növekvő külpolitikai aktivitással igyekezett megőrizni egyre szűkülő diplomáciai mozgásterét. Blücheren,²⁹ a finnekkel szimpatizáló helsinki német követen, a skandináv államfőkön és Roosevelttel amerikai elnökön át a finn diplomácia minden követ megmozgatott, hogy az orosz követeléseken enyhítsen. Hasztalan. Németország kezét kötötte a megnehtámadási szerződés,³⁰ Amerika messze volt, a skandináv államok fellépése pedig „az Egyesült Államok árnyékában történt, és a világeért sem kollektív formában, hanem egyenként, külön-külön. E démarche-oknak [...] semmi pozitív következménye nem volt, s azokat a szovjet kormány egyszerűen tudomásul vette.”³¹

Az északi államfők és külügyminiszterek V. Gusztáv svéd király kezdeményezésére Stockholmba összehívott értekezletére a szovjet–finn tárgyalások szünetében került sor. „Az összejövetelre impulzust Finnország [...] veszélyeztetett helyzete adott.”³² Fő célja az volt, hogy demonstrálja az északi államok jogát semlegességük megőrzéséhez, s hogy a további nehéz tárgyalásoknak elébe néző Helsinkinek *erkölcsi* támogatást nyújtson.

Hogy egy szovjet–finn fegyveres konfliktus esetén miért nem ígértek az északi államok aktív katonai támogatást Helsinkinek, azt a korabeli szakértő a következőképpen magyarázza: „... nem szabad szem elől téveszteni, hogy az északi államok nem képeznek semmiféle értelemben sem vett, de legkevésbé katonai szövetséget, s együttműködésük lényege egy a közös érdekek felismerésén alapuló békés munka. Ennek pedig megvannak a maga határai... [pl.:] 1) Hosszú időn keresztül hallottuk, hogy a svédek és finnek közös egyetértéssel meg fogják erősíteni az Åland-szigeteket. (Sic!) Csak az orosz ellenvetésnek kellett elhangzani, s a kérdésben kevésbé érdekelt Svédország takarodót fújt, s még a törvényjavaslatot is visszavonta a képviselőházban. – 2) Amikor a Németország részéről felajánlott megnehtámadási szerződések kerültek a napirendre, Dánia érdekének megfelelőleg helyesebbnek látta a külön utat választani. Az északi államok szolidaritása tehát csak addig funkcionál zavartalanul, amíg nincs semmi baj. Az első és fő szempont azonban mindig az önérdék marad.”³³ Az északi államok katonai felkészületlenségét, és a lengyel szövetségét a bajban „csúfosan benne hagyó”³⁴ paradox angol magatartás tanulságait figyelembe vevő önérdék pedig, a hagyományos északi semlegesség fenntartásán túl, valóban csak a Finnország melletti *erkölcsi* kiállást tette lehetővé.

Az 1939. október 23–november 13. közti szovjet–finn tárgyalások

Az október 23-án kezdődő szovjet–finn tárgyalássorozat újabb fordulójára Paasikivit már Väinö Tanner, a szintén tapasztalt, külügyekben járatos finn pénzügyminiszter is elkísérte. Az előző tárgyalások tapasztalatainak levonása után a delegációk eleve kompromisszumos javaslatokkal érkeztek a megbeszélések színhelyére. Az ülések során némiképp közeledtek is egymáshoz az álláspontok, ám a tárgyalódelegációk ezúttal sem jutottak el a három súlyponti kérdés 1) a *hanko/hangői szovjet flottabázis problémája*; 2) a *Karél-földszoroson át vezető új határvonal nyomvonalának kérdése*,

illetve 3) a Moszkva által javasolt kölcsönös védelmi szerződés megkötése megnyugtató rendezéséhez.

Hangő kérdésében a finn delegáció nemcsak az október 23-i, hanem az azt követő két tárgyalási fordulón sem mutatkozhatott engedékenynek. A hely közelsége folytán ugyanis az ott állomásozó idegen fegyveres erő komolyan veszélyeztette volna a finn főváros katonai biztonságát. Másrészt az öseli és a dagói orosz katonai bázisokkal átellenben fekvő kikötő megerősítése „a Balti-tenger korlátlan uraivá [tette volna] az oroszokat”.³⁵ A hangői flottabázis ezenkívül Finnország legfontosabb exportkikötője, a finn flotta legjelentősebb horgonyzóhelye és gyakorlóbázisa volt, melynek birtoklása révén Moszkva közben négyezer fősre szűkíteni javasolt helyőrségével is könnyedén ellenőrzése alatt tarthatta volna a Finnország számára életbevágóan fontos Helsinki–Stockholm közti hajóforgalmat. Ez pedig önmagában is teljesen illuzórikussá tette volna Finnország biztonságát.³⁶

A Karél-földszoros dolgában ezúttal mindkét fél jóval kompromisszumképebbnek mutatkozott. Ám mégsem született megegyezés, mert az új határt Rajajokitól mintegy 13 km-nyire északnyugatra meghúzó és egy kb. 70 négyzetkilométeres terület átengedését lehetővé tevő finn javaslat a Szovjetunió számára túl kevésnek bizonyult. A finnek viszont a határt a javaslatukhoz képest északnyugat felé több mint 70 km-rel, északi irányban pedig mintegy 30 km-rel, a Koivisto–Kuolemajarvi–Lipola vonalra kitolni kívánó szovjet követelés találták túlzónak, s így elfogadhatatlannak.³⁷

A Finn-öböl szigeteinek kérdésében közeledtek az álláspontok. Finnország Suursaari szigetéről továbbra sem volt hajlandó lemondani, a többi sziget vonatkozásában azonban nem zárkózott el a kompromisszumos megoldástól. Ezt nem utolsósorban azért tette, mert ahogy azt egy alkalommal Mannerheim marsall is kifejtette, komoly konfliktus esetén úgysem lett volna mód megvédésükre.

Finnország ezenkívül hajlandó lett volna az 1932-es megneemtámadási szerződés olyan értelmű kiegészítésére is, hogy a két fél ne csak egymás megtámadásától, hanem a másik ellen fellépő agresszor támogatásától is zárkózzon el. Megállapodás azonban ezúttal sem született. A finn delegáció hazatért, hogy az új helyzetnek megfelelően javaslatokat dolgozzon ki a tárgyalások következő fordulójára. Az események azonban hamarosan váratlan fordulatot vettek.

Az október 31-én ismét Moszkvába tartó finn tárgyalóküldöttség döbbenet értesült Molotovnak a Szovjetunió Legfelső Tanácsában aznap elmondott beszédéről, melyet a moszkvai rádió tett közzé. Ebben a népbiztos részletesen kitért a Szovjetunió Finnországgal szemben támasztott követeléseire. Miközben azzal vádolta a finneket, hogy más állam(ok) befolyására cselekszenek, hangsúlyozta, hogy a Szovjetuniónak nemcsak joga, hanem kötelessége is a Finnországgal csaknem megegyező népességű Leningrádot – akár nagyon komoly lépések megtétele árán is – megvédeni.³⁸ Nyilvánvaló volt, hogy udvariatlan lépésével Moszkva célja az volt, hogy mindkét fél diplomáciai mozgásterének tudatos szűkítésével a számára kedvező megoldás kieroszakolásig fokozza a finnekre nehezedő nyomást.

A kialakult rendkívül kényes helyzet megvitatására összeülő finn kormány még delegációja visszahívásának gondolatát is fontolóra vette. Az immár nyílt katonai fenyegetést alkalmazó Moszkvával szemben minimálisra csökkentek egy kölcsönösen elfogadható megállapodás elfogadásának esélyei. Helsinki azonban ezt az esélyt sem akarta elszalasztani. Azt a látszatot sem kívánta alátámasztani, hogy Finnország macacssága juttatta holpontra a tárgyalásokat, hiszen ez Moszkva malmára hajtotta volna

a vizet. Paasikivi és Tanner tehát folytatta útját, s megkísérelte hazáját kiszabadítani a halálos szorításból.

November 3-án ismertetett memorandumában a finn kormány ismételten hitet tett semlegességének fenntartása mellett. Ám kifejezte készségét a szovjet biztonsági igények bizonyos, korlátozott területi koncessziók melletti kielégítésére is. Az ellentétek feloldása érdekében Helsinki most már hajlandó lett volna az északi Kalastaja-félsziget feladására; a Finn-öböl több kis szigetének átengedésére és Suursaari (Hogland) biztonságának közös garantálására, valamint a Karél-földszoroson húzódó határvonal Leningrádtól északnyugatra eső szakaszának az október 23-án javasoltnál nagyobb mértékű, a Vammeljoki–Lintulanjoki–Kaukjärvi vonalig történő hátravonására. Sztálin személyes nyomására és Molotov fenyegetőzéseire³⁹ a finn küldöttség maximális engedményként beleegyezett volna Suursaari déli részének átadásába és szovjet katonai megerősítésébe is. Hangö és a Lappohja-öböl bérbeadásával, illetve a Karél-földszoros erősítéseinek („Mannerheim-vonal”) lerombolásával kapcsolatban azonban Paasikivi és Tanner továbbra is hajthatatlan maradt. A november 12-re kialakult teljes patthelyzetet Molotov egy utolsó, egyébként békülékeny hangvételű írásos javaslattal próbálta meg kimotozni a holtpontról. Felvetését azonban – Hangö vagy legalább a Hangötől keletre fekvő szigetek *eladását* vagy elcserélését – másnap a finn küldöttség a már ismert okok miatt kénytelen volt visszautasítani.

Amikor november 13-án a tárgyalóasztaltól felálló finnek kifejezték reményüket, hogy a következő fordulón megegyezés születik majd, nem kaptak választ. A Szovjetunió baljós hallgatása azonban nem tartott sokáig. November 26-án a szovjet külügyminisztérium tiltakozó jegyzéket juttatott el Aarno Yrjö-Koskinen nagykövethoz, melyben azzal vádolta Finnországot, hogy Mainila közelében tüzérséggel lőtték a határ orosz oldalát, s az incidens négy szovjet katona életét oltotta ki. Az eset megisméltetését elkerülendő, Moszkva követelte, hogy Finnország 25 kilométerrel vonja vissza csapatait állásaikból. Helsinki válaszában támogatta a csapatok *kölcsönös* hátravonását, és javasolta az eset kivizsgálását. Moszkva azonban mindkét finn javaslatot visszautasította. Másnap felmondta a megneemtámadási szerződést, majd 29-én este megszakította diplomáciai kapcsolatait Finnországgal. November 30-án hajnalban pedig, a bevált határincidens-forgatókönyv következő lépéseként, nagy erejű, hadüzenet nélküli légi és szárazföldi támadást indított szomszédja ellen.

Finnország – a többi balti államhoz hasonlóan – egy feje fölött megkötött alku tárgyává lett.

Utószó

1939. november 26-án vasárnap délután, még a moszkvai jegyzék kézhezvétele előtt a finn kormány értesült arról, hogy aknavetőből hét lövést adtak le Mainila irányában a Finnországot a Szovjetuniótól elválasztó Rajajoki folyó túlsó, szovjet oldalán. Finn mérések szerint a lövéseket a becsapódási pontoktól számított két km-es távolságból, szovjet területen adták le. Ebben a körzetben finn tüzérségi eszközök nem voltak, mert azokat – éppen egy esetleges szovjet provokáció esélyeit csökkentendő – az előrelátó Mannerheim utasítására már korábban lőtávolságon kívülre vonták vissza.

Helsinki november 30-i bombázásakor a szovjet tömegtájékoztató az állította, hogy egy humanitárius akció keretében kenyeret szórnak le a finn főváros rászoruló lakosságának. A „segélyakció” égből aláhulló, finn akasztófahumorról „Molotov-

kosaraknak” nevezett áldásait a finnek ugyancsak tüzes ajándék, a később Molotov-kóktélnak elkeresztelt lángoló benzinespalack formájában viszonzították a határon „áttévedő” szovjet harckocsik személyzetének.

Jegyzetek

- ¹ *Jakobson, Max*: The Diplomacy of the Winter War. An Account of the Russo-Finnish War, 1939–1940. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1961, 14.
- ² *Font Márta–Szvák Gyula–Niederhauser Emil–Krausz Tamás*: Oroszország története. Budapest, 1997, Maecenas, 234.
- ³ Az 1932-es megemntámadási szerződés első pontja szerint a két ország megerősítette a dorpati szerződésben elfogadott határokat, s kölcsönösen kötelezettséget vállalt arra, hogy nem lép háborúba a másik ellen. A szerződés második és harmadik pontjában a szerződő felek arra is elkötelezték magukat, hogy semlegesek maradnak, ha egyikőjüket megtámadná, és nem kötnek szerződéseket más, az egyikükkel szemben ellenségesen viselkedő hatalommal. (*Tillotson, H. M.*: Finland at Peace and War. 1918–1993. Michael Russel, 1993, 109.)
- ⁴ *Tillotson*: i. m. 110.
- ⁵ *Wuorinen, John H.*: A History of Finland. New York and London, 1965, Columbia University Press, 311.
- ⁶ *Tillotson*: i. m. 114.
- ⁷ Egy 1919-es népszavazás az összeszámlált 10 196 szavazatból 9735, azaz a lakosság több mint 95%-a a szigetek Svédországgal történő egyesítése mellett foglalt állást. (*Abrahamsen, Samuel*: Sweden's Foreign Policy. Washington, D.C., 1957, Public Affairs Press, 19.)
- ⁸ A konvenció értelmében tilos volt a szigetek mindennemű katonai célú felhasználása. Finn csapatok is csak a belső rend fenntartása érdekében tartózkodhattak a helyszínen. Katonai repülőgépek nem szállhattak le a szigetek területén, az őket övező vizeken pedig szigorúan korlátozták a haditengerészeti tevékenységet. Finnország „csak a szigetek elleni váratlan támadás esetén” (7/II. cikkely) kapott felhatalmazást az aalandi vizek elaknásítására és – a konvenciót aláíró többi hatalom beavatkozásáig – egyéb szükséges védelmi műveletek elvégzésére. A konvenció határozatai gyakorlati érvényesítésének mikéntjéről pedig (7/I. cikkely) egy vagy több aláíró hatalom javaslata alapján a Népszövetség Tanácsa volt jogosult dönteni. (Documents on German Foreign Policy, 1918–1945 Series D (1937–1945). Vol. VI. *The Last Months of Peace*. March–August, 1939. United States, Government Printing Office, Washington 1956. [a továbbiakban: DGFP D/VI.] No. 145, 180.)
- ⁹ *Tingsten, Herbert*: The Debate on the Foreign Policy of Sweden. 1918–1939. London 1949, Oxford University Press, 243.
- ¹⁰ 1938. augusztus végén az aalandi Landsting (helyi parlament) delegációt küldött Stockholmba és Helsinki-be, melynek tagjai kifejezték a szigetek lakóinak a finn és a svéd kormány remilitarizációs tervei feletti aggodalmát. Az aalandiak a későbbi tárgyalások során is következetesen felléptek minden, az 1921-es konvenció módosítását jelentő javaslat ellen, 1939. április 18-án pedig petíciót intéztek a Népszövetség Tanácsához a szigetek status quójának fenntartása érdekében.
- ¹¹ Documents on German Foreign Policy, 1918–1945. Series D (1937–1945), Vol. V. *Poland; The Balkans; Latin America; The Small Powers*, June 1937–March 1939. United States, Government Printing Office, Washington 1953. (a továbbiakban DGFP D/V) No. 452, 600.
- ¹² DGFP D/VI. No. 145, 182–183. és *Tingsten, Herbert*: The Debate on the Foreign Policy of Sweden 1918–1939. Oxford University Press, London 1949, 254.
- ¹³ Magyar Országos Levéltár, K 63. a Külügyminisztérium Politikai Osztálya (a továbbiakban: MOL Küm. pol.) 286. csomó 31. tétel – 1940. „Az 1939. évi svéd összefoglaló politikai jelentés”, Stockholm, 1940. január 31., 207.
- ¹⁴ DGFP D/VI. No. 312, 402.
- ¹⁵ Uo. No. 145, 108.
- ¹⁶ Lásd pl. *Dimitrov, Georgi*: A munkásosztály a fasizmus ellen. Beszéd a Kommunista Internacionálé VII. világkongresszusán. Szikra, Budapest, 1949, 7.
- ¹⁷ *Churchill, Winston S.*: A második világháború. I. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995., 126.
- ¹⁸ *Jakobson*: The Diplomacy of the Winter War. 83.
- ¹⁹ DGFP D/VI. No. 458, 607–608.
- ²⁰ Uo.

- ²¹ MOL. Küm. pol. K 63. 286. csomó 31. tétel – 1939. „Svéd hivatalos nyilatkozat az angol–orosz tárgyalásokról.” Stockholm, 1939. július 15. 54.
- ²² *Jakobson*: The Diplomacy of the Winter War. 75.
- ²³ Documents on German Foreign Policy, 1918–1945 Series D (1937–1945), Vol. VIII. *The War Years*, September 4, 1939 – March 18, 1940. United States Government Printing Office, Washington, 1954 (a továbbiakban: DGFP D/VIII.) No. 223, 248.
- ²⁴ MOL. Küm. pol. K 63. 286. cs. / 31. t. Stockholm, 1939. szeptember 6. p.144/b; DGFP, D/VIII., No. 225–228, 250–252. 1. és uo: No. 240, 267. 1.
- ²⁵ *Tillotson*: i. m. 115.
- ²⁶ Uo.
- ²⁷ *Packard, Jerold M.*: Neither Friend Nor Foe. The European Neutrals in World War II. Maxwell Macmillan International, New York, Oxford, Singapore, Sydney, 1992, 95.
- ²⁸ Uo. 95.
- ²⁹ DGFP D/VIII., No. 223, 248.
- ³⁰ Uo. No. 240, 267.
- ³¹ MOL Küm. pol. K 63. 286. csomó 31. tétel. Stockholm, 1939. október 17. Matuska: „Helyzetkép a skandináv államokban uralkodó hangulatról, különös tekintettel a finn–orosz feszültségre. A skandináv államok démarche-a Moszkvában. Az északi államfők összejövétele Stockholmban. 140/b. 1., illetve K 63. 286. csomó 31. tétel. Helsinki, 1939. október 21. Török Béla helsinki követ jelentése: „A négy északi állam stockholmi találkozása”. 11/b. 1.
- ³² Uo. Stockholm, 1939. október 24. 128/b 1. Matuska: „Az északi államfők stockholmi értekezlete. Az államfők rádióbeszédei. Hivatalos communiqué. Lelkes tüntetés Finnország mellett. A semlegesség és békeszeretet kihangsúlyozása.”
- ³³ MOL Küm. pol. K 63. 286. cs. / 31. t. Stockholm 1939. október 24. 137/b. 1.
- ³⁴ Uo. 1939. október 17. 140. 1.
- ³⁵ Uo. 1939. október 24. 128/b. 1.
- ³⁶ Uo. 1939. november 4. 126. 1. Matuska: „Az orosz–finn követelések jelentősége a skandináv államok biztonsága szempontjából. Az északi államoknak nincsen közös védelmi blokkja.”
- A hangői szovjet flottabázis kérdésének további vetülete, hogy a probléma Finnországon túl természetesen Stockholmot is érintette, hiszen Hangö mögött húzódott Finnország legülső részében svéd lakta területe. Így a stockholmi szigetvilágtól 200 kilométerre fekvő orosz flotta- és repülőbázis Svédország szempontjából is komoly veszélyforrást jelenthetett. Ez a veszélyérzet fontos szerepet játszott abban, hogy Stockholm a Finnországot ért szovjet támadás után rendkívüli erőfeszítéseket tett szomszédja megsegítésére (hadfelszerelés, hadianyag, önkéntesek küldése, diplomáciai támogatás). Mindezt még hangsúlyosabbá is tette azáltal, hogy a háború kirobbanása után nem nyilvánította magát semlegesnek, csupán hadat nem viselő félnek.
- ³⁷ *Wuorinen, John H.*: Finland and World War II. 1939–1944. New York, 1948, The Ronald Press Company, 57.
- ³⁸ *Tillotson*: i. m. 117.
- ³⁹ Molotov már november 3-án így nyilatkozott: „Úgy tűnik, mi, civilek ennél többet már nem tehetünk. Immár a hadseregen a sor, hogy megtegye a magáét.” *Wuorinen*: i. m. 1948. 59.

A NŐK JOGI HELYZETE A KORA KÖZÉPKORI
FRANCIAORSZÁGBAN

A középkori Franciaország jogi irodalma Gallia¹ adminisztratív kereteiből alakult ki, mely figyelembe vette a germán szokásjogot, majd a 12. században a klasszikus latin jog alapján újabb átdolgozáson esett át. Így uralkodónként dolgozták át az ediktumokat és joggyűjteményeket, melyeket tovább módosított a helyi szokásjog, valamint a feudum birtokosának aktuális rendelkezése.

A frank korszakban keletkeztek az első jogi kompilációk, mivel a galliai joggyakorlat nem rendelkezett írott jogrendszerrel, csak a „régiek” által szóban hagyományozott gyakorlaton alapult. Az első ediktumot II. Theodorik² vizigót király megrendelésére Narbonni Magnus, a törvényszék prefektusa alkotta meg, mely a gótok és gallo-rómaiak közötti jogi viszályok rendezésére szolgált. Eurik király³ 476-ban kiadta az ún. Eurik-törvénykönyvet,⁴ mely a volt galliai prefektúra minden lakosára érvényes volt. Fia, II. Alarik⁵ a jogi zűrzavart megelőzve, uralkodása huszonkettedik évében elfogadtatta a püspökök és nemesek gyűlékezettel a vizigót római törvényt,⁶ és 506-ban megtiltotta bármely más joggyűjtemény használatát. Ez a törvénykönyv az európai jogi irodalom legrégebbi dokumentuma,⁷ a 10. századig a római jog alapkönyvének számított, a 16. századtól kezdve Alarik-breviárum néven volt ismeretes.

A burgundok is gyorsan létrehozták a maguk joggyűjteményét. A Burgundok törvényei (Leges Burgundionum)⁸ szakítottak a hagyományos módszerekkel. 483–517 között dolgozták ki, és 532-ben egészítették ki az Alkotmány Könyvét (Liber constitutionum avagy Lex Gundobada). A király és harmincegy gróf által aláírt nemzeti alaptörvénnyel kezdődik, mely közjogi rendeleteket tartalmaz. A királyság 535-ös frank meghódítása után a törvénykönyv érvényben marad. Az 517-ben megalkotott Burgundok Római Joga (Lex romana Burgundionum) 47 cikkelyben gyűjti össze a legfontosabb római törvényeket. Klodvig⁹ uralkodása alatt adta ki a száli (frank) törvényt¹⁰ (Pactus legis Salicae),¹¹ mely a frank birodalom jogi alapját alkotta, többször módosított formában (Lex salica emendata, 798; Lex salica karolina, 802–803), egészen 1031-ig hivatkoztak rá.

A Karolingok uralkodása alatt¹² az új joggyakorlati helyzetben és az újfajta gondolkodás hatására az etnikai jogok (amelyeket korábban dolgoztak ki) fokozatosan elavultak. A szokásjog biztosította a főúri jogokat az uradalmakon. A szokásjog mögött tekintély és igazság állt, ez vált a törvény alapjává. A 13. századból öt, a 14. századból négy nagy szokásjoggyűjtemény maradt fenn, a 14. századra szinte minden nagy tájegységnek, sőt minden városnak kialakult a maga szokásjoggyűjteménye.

Délen, a 12. század közepén jelentek meg az első, a római jogot aktualizáló művek (Summa Institutionum Justiniani est in hoc opere 1130–1150, Exceptiones legum Romanorum 1144 előtt, Brachylogus juris civilis, Epitome exactis regibus, Pandectae pisanae).

A polgárjogot a középkorban két szempont alakította: a római jog, amely a Római Birodalom felbomlása után is érvényben maradt, főleg délen. A 12. században újabb virágzásnak indult, a Justinianus-törvénykönyv újrafelfedezésének köszönhetően. Másrészt a szokásjog, amely a feledésbe merült római jogot helyettesítette, s a római jog újrafelfedezése után is érvényben maradt északon.

A római jog szerint minden a nő természeténél fogva alárendelt a férfinak. Semmilyen szerepet nem játszhatott a politikai életben, és semmilyen adminisztratív tisztséget nem tölthetett be. A római családban minden élőlény az apa tekintélyuralma alatt állt, ő döntött arról, hogy a leánycsecsemőt életben hagyja-e vagy sem¹³ – egy családban általában az elsőszülött leánycsecsemőt hagyták életben, a többire pusztulás várt. A leánygyermek önálló keresztnévvel nem rendelkezett, életben hagyása esetén örök hállával tartozott apjának, élete fölött az apa rendelkezett, házastársát apja választotta ki, házasságtörés esetén csak apjának volt joga megbüntetni (vagyis megölni), férjének csak a szerető megölésére volt joga. Az apa tekintélyuralmát a lány házassága esetén a férj vette át.

A Justinianus-törvénykönyv hatására – mely figyelembe veszi a kialakult szokásokat – a férj feleség fölötti hatalma megszűnt, a nagykorú lányok javaik fölött szabadon rendelkezettek, és szabadon választhattak férjet, de cselekvési szabadságukat erősen megszabta a kettős erkölcs: a szerényebb körülmények között élő nők egyetlen lehetősége az előmenetelre az ágyasság – már ha megtetszettek gazdag uruknak.

A germán jogban a legerősebb kapocs a rokoni kötelék, melybe a nőág is beletartozott. Az öröklési jogok a fiú utódot részesítették előnyben. A nőket megbecsülés illette mint feleségeket és anyákat. A szüzesség a lányok számára kötelező volt, házasságtörés esetén a bűnös nőre megkorbácsolás és élve eltemetés várt.

A házassági jogokat illetően többfajta együttélés létezett: házasság vásárlás által (Kaufehe), nőrablás (Raubehe), kölcsönös egyetértéssel kötött házasság (Friedelehe) – a kölcsönös egyetértés a völgevény és menyasszony szüleinek kölcsönös egyetértésére vonatkozott. A hitvest társnak tekintették, a nász elhálása után az ifjú asszony házassági ajándékot (Morgengabe) és hozományt kapott. Ha a leendő hitves király vagy vezér volt, semmit sem kellett ajándékba adnia. A leánygyermeket ingóvagyongként kezelték, sorsa a legközelebbi férfirokontól függött. A germán nők nem örökölhettek, nem lehettek tulajdonosok, de az 5. század végére a menyasszonyért járó díj hozományá vált, mellyel a hitves részben vagy teljesen rendelkezhetett.

A kereszténység hatására a nők nem valakihez viszonyítva (leánya, felesége, anyja valakinek), hanem individuumként tekintették magukat, funkcionálisan egyenlők voltak a férfiakkal: az Apostolok cselekedetei alapján lélekkel bíró teremtmények, akiknek a lelki tökéletesedésre való képességük éppen olyan, mint a férfiaké.¹⁴ A frank államban csak a 8. század második felétől befolyásolta a családok életét a kereszténység. A primitív egyházban a nő szerepe és befolyása döntő volt: ő volt az új hit támasza, ő térítette meg pogány férjét, megkereszteltette gyermekeit, templomokat emeltetett, monostori iskolákat alapított. Szent Klotild¹⁵ 493-ban ment hozzá I. Klodvighoz, aki akkor még pogány volt. Klotild szüntelenül kérte férjét, hagyjon fel a bálványimádással, és fogadja el az egy igaz Istent. Klodvig fogadalmat tett, hogy ha megnyeri az aleanokkal vívandó csatát, akkor így tesz. Az ütközetben Klodvig győzött. Férje halála után Klotild Tours-ba vonult vissza, ott híressé vált kegyes élete, az egyház iránti nagylelkűsége és játékonysága révén.

A kereszténység védte a monogám házasság szentségét. De az apostolok sem voltak mentesek az előítéletektől: a nőknek tilos volt nyilvánosan beszélni, tanítani vagy bármely tekintélyt gyakorolni. Ugyanakkor a nők esélyegyenlőséget kaptak a mártíromságban, s ugyanolyan kínokat szenvedhettek el, mint férfitársaik.

A Meroving-időkben (476–750) a törvénykönyvek drágának becsülték a nők életét – bár szülőképeségük többet nyomott a latba, mint élettársi értékük: a terhes nő

vérdíja négyszerese volt a szabad férfiénak, az az asszony, aki bizonyítottan termékeny, háromszor annyit ért, mint egy szabad férfi. De ha meddővé vált a nő, nem ért egy fityinget sem. A száli törvények szerint egy szabad fogamzóképes fiatal lány vérdíja 600 sous volt, 700, ha terhcs. 200 sous volt a vérdíj egy már fogamzóképtelen korban lévő nőért.

A római és barbár törvények gyorsan egységesültek, a férji hatalom a római joggyakorlat hatására megerősödött. A római jog vizigót és burgund átdolgozásai már nem ismerték el a nő azon jogát, hogy férjhezmenetele után is családja gyámsága alatt maradjon. A 6–7. században a hajadonok az apa törzsének a törvényei alatt álltak, a férjzett nők viszont a férjüké alatt. Vagyis a férj képviselte a nőt a bíróság előtt, javait kezelte, de nem idegeníthette el azokat beleegyezése nélkül. A vizigót törvények szerint a nők szabadon gyakorolhatták tulajdonjogukat. A többi germán népnél javaik birtoklója intézte ügyeiket.

Az összes barbár törzs közül a vizigótok biztosították a legtöbb jogot a nőknek: nemcsak szabadon rendelkeztek javaikkal, de az általuk kiválasztott személyre hagyhatták, amennyiben nem volt gyermekük, és húszéves koruk után maguk dönthettek arról, hogy kihez mennek feleségül – bár megjegyzendő, hogy az ifjú arák átlagéletkora 15 év volt. Vilihuta 13 évesen ment férjhez, Gertrúd még 14 éves sem volt, amikor Ausztrázia hercegének a fia megkérte. Theophano bizánci hercegnő 11 éves sem volt, amikor 972-ben elvette II. Ottó császár.¹⁶ A házasság gondolata nem mindig töltötte el boldogsággal az ifjú eljegyzetteket: Fortunatus¹⁷ említi meg, amikor Galswintha¹⁸ megtudta, hogy apja úgy döntött, hozzáadja Neusztria királyához, rémületében anyjához szalad, átölelte, és több mint egy óra hosszát így is maradt.¹⁹ Félelme nem bizonyult alaptalannak: Chilperic rosszul bánt vele, gyakran bántalmazta, s a királynő saját helyzetét annyira rossznak ítélte, hogy férje engedélyét kérte hazatéréséhez. Mivel összes vagyontárgyát is magával szándékozta vinni, a király az egyszerűbb megoldást választotta: nem sokkal később Chilperic ágyasának, Fredegundnak felbujtására megfojtatta.

Akár római, akár barbár törvény alatt is éltek, az özvegyek családfőkké váltak, megkapták javaik ellenőrzésének a jogát, és kiskorú gyermekeik fölött gyámkodtak. A hajadonok nagykorúságukig a szülöktől függtek (nagykorúakká a burgundi törvények szerint 25 éves korukban, a vizigót törvények szerint 20 évesen váltak).

A házasság három fázisban történt: udvarlás, eljegyzés, menyegző. A kérő – szándéka komolyságát bizonyítandó – zálogot tett le. A burgund törvények szerint, ha a völegény meggondolta magát, az elhagyott menyasszony fájdalomdíja 300 solidi – ha a menyasszony változtatta meg a döntését, életét kockáztatta. A fiatal lány férjválasztási szabadsága annál inkább korlátozottabb volt, minél előkelőbb származású. Az éppen hogy eladósorba került Jeanne de Boulogne-t gyámja sző szerint eladta III. Phebus Gastonnak, Berry hercegének (az „ifjú” völegény az ötvenes éveit taposta). A nőrablás gyakori volt, az ágyasok rendszere (Friedelehe) virágzott. Ha szabad nő rabszolgával élt együtt, együttélésük törvénytelen volt: a nő büntetésképpen elveszíthette az életét, szabadságát, javait, gyermekei szolgáságba kerültek, és nem örökölhettek. De egyetlenegy törvény sem tiltotta szabad férfi és rabszolga nő kapcsolatát – a férfi akár örököseinek is elismerhette e kapcsolatból származó gyermekeit. Vagyis egy szép és okos asszony házasságának köszönhetően felemelkedhetett a Meroving-hierarchiában.

A válást a római és a barbár jog is elismerte – közös megegyezés esetén. A római jog alatt élő férfiak házasságtörés, boszorkányság, kerítés jogcímén kérhették a

feleségüktől történő elválasztást. Germán jog szerint a meddő feleség eltaszítása törvényes volt, éppúgy mint a súlyos bűnöket elkövetőké. És ha még a feleség minden hibán kívül is állt, a férjnek joga volt válást kérni, ha lemondott a feleség javai feletti ellenőrzési jogáról és kifizette a hozomány ellenértékét. A nő hűséggel és engedelmességgel tartozott férjének. A burgund törvények megfojtatásra ítélték azt az asszonyt, aki válást kezdeményezett. A római jog liberálisabb volt, engedélyezte a válás jogát a nőnek, ha a férj gyilkosságot követett el, feketé mágiát űzött, vagy sírt gyalázott meg. A vizigót törvény engedélyezte ezt a jogot pederasztia esetén, vagy ha a feleséget arra kényszerítette a férje, hogy mással paráználkodjon. Ha a nőt paráználkodáson kapták, a család választhatott a bosszú és a szeretővel kötendő házasság között.

Öröklési kérdésekben a vizigót törvény lehetővé tette a lány örökös jogainak érvényesítését is, amennyiben a szülők végrendelet nélkül halnak meg. A szaxon, thuringiai törvények ezt nem tették lehetővé. A száli törvények szerint a lány öröklési joga érvényes volt azokra a területekre, melyeket szülei szereztek meg, de a korábban szerzett vagyonra nem. Családjuk nőtagjaitól személyes tárgyakat örökölhettek, és házasságukkor stafirungot kaptak. Az özvegyeket ún. özvegyi eltartás (dotalicium) illette meg, ez a férj hozománya és a házassági ajándék fölötti tulajdonjog volt. Megjegyezzük, hogy az özvegyi eltartási jog a 11. századtól kezdve csak haszonélvezeti jogot biztosított.

A Karoling-korszak elején a legfőbb és legkényesebb kérdés a házasság felbonthatósága volt. Szent Bonifác előírásaira alapozva, a vérfertőzést hetedik fokra vezették vissza (ideértve a lelki rokonságot is, mint keresztszülők, kereszty gyermekek, sógorok, mostoha szülők). Erre hivatkozva gyakorlatilag bármely házasság azonnal felbontható volt, mivel a nemesség körében gyakori volt a belterjes házasság (leginkább unokatestvérek között házasodtak). Házasságtörés esetén a büntetés életfogytiglani penitencia és a javak elkobzása volt. A gyakorlatban a közös megegyezésen alapuló válás népszerű maradt. Nagy Károly 789-ben megtiltotta az elváltak újraházasodását, és 796-ban kihirdette, hogy a házasságtörés nem jogalap a váláshoz.

A Karoling-királyok alatt sem javult sokat a nők helyzete, látszólag a házasság szentsége védte őket, de Hincmar²⁰ leírja, hogy a férfiak gyakran arra kényszerítik feleségüket, hogy elviseljék ágyasaikat, s hamis tanúzásra vették rá őket, hogy házastársi kapcsolatukat megszakíthassák, s így szeretőikkel élhessenek együtt. Néhányan megfojtatták feleségüket, mások saját kezűleg követték el a gaztettet. Sokan minden bizonyíték nélkül házasságtöréssel vádolták feleségüket, és megölték a nőt, mert újra akartak házasodni, vagy ágyasukkal kívántak élni. Az egyház növekvő befolyása ellenére a helyzet csak lassan javult. Egy mirákulum²¹ elmeséli, hogy egy bizonyos Hugues Senegunda nevet viselő férfi feleségére támadt, ököllel verte, úgy, hogy a hölgy arcából ömlő vér a férfi ruhájára fröcsögött. Godelieve,²² Bertulf hitvese szép volt és jó tulajdonságokkal ékes, de mivel apósa és anyósa nem kedvelték, élete tragikusan végződött. Először egy elhagyott tanyára vitték, ahol rosszul bántak vele. Godelieve ekkor hazaszökött szüleihez, akik panaszt tettek. Tournai püspökének nem sikerült a békét helyreállítania a családok között, Bertulf nem kívánta hitvesét visszafogadni, így anyja tanácsára feleségét két szolgálóval megfojtatta. A családon belüli erőszakoskodás, durva bánásmód később sem változott meg, Philippe de Beaumont 1280 körül jegyezte le azt a szokásjogot, hogy a férj minden következmény nélkül megverheti feleségét, főleg akkor, ha az nem engedelmeskedik neki – az egyedüli kikötés, hogy súlyos, halált okozó sérülést nem okozhat neki.

A feleségre gyakran özvegyi sors várt. Ekkor három rossz közül választhatott: kolostorba vonul, újra férjhez megy, vagy egyedül próbál boldogulni. A kolostort választotta Yvette, egy flamand nemes hölgy, aki három leányával vonult a soissons-i Miasszonyunk-kolostorba. Férje csatában halt meg, javait elkobozták, a fiatal özvegynek nem volt más választása. 30 évig élt itt önsanyargató életet, s egy jeruzsálemi zarándokúton halt meg.

Az egyház nem támogatta az özvegyek újraházasodását, de nem is tiltotta. A kapituláriák, egyházi zsinatok döntései alapján gyakori lehetett az özvegyek elrablása és erőszakkal való újraházasítása – már ha gazdagok voltak. A 846-os párizsi zsinat döntése szerint az özvegy elrablójának nyilvános penitencia volt a büntetése.

Gyakori volt az ilyen „leányrablás”, hiszen lehetőséget biztosított az özvegynek, hogy végre saját döntését érvényesíthesse, s ahhoz menjen hozzá, akihez akart. Így egy bizonyos Margó nevezetű özvegyasszony össze szeretett volna házasodni kedvesével, Clerbaut-val, de mindketten féltek attól, hogy rokonaik ebbe nem egyeznének bele. Margó elraboltatta magát, a rokonokat kész helyzet elé állították – s a krónika szerint az ifjú házások boldogan éltek, amíg meg nem haltak.

Végül álljon itt két tanulságos történet: az egyik Jámbor Róbert²³ feleségeiről szól, a másik Frenegunda királynőről.

Jámbor Róbert 988–989-ben társuralkodó lett apja mellett, s 16 éves korában feleséget kapott apjától: a hölgyet Rozalának hívták, Flandria grófjának, Artnulfnak volt az özvegye, királyi vérből származott – ez akkor nagyon fontos szempont volt, hiszen a trónörökösnek nem mindegy, milyen vér csörgedezik az ereiben. Rozala apja Olaszország királya, Béranger volt, aki Nagy Károly leszármazottja, s a hölgy mellesleg hatodfokon Jámbor Róbert vérrokona volt.

Rozalát – aki az akkori szokás szerint az új családban elveszítette nevét, s Zsuzsannának keresztelték át – ura három év házasság után eltaszította, mert nem született meg tőle a várt utód. Az igaz, hogy ez nem is nagyon lehetett elvárható, hiszen már nem volt termékeny korban, Capet Hugó csak azért választotta őt fia feleségének – mint ahogy ez akkor szokásban volt –, hogy további földterületeket nyerjen a házasság által, jelen esetben Flandriát. Rozala 1003-ban halt meg. 996–997-ben Jámbor Róbert Bertát vette feleségül, ezt a hitvesét már maga választotta ki, bár hasonló megfontolások alapján, mint apja annak idején Rozalát: a francia hercegség területi megszilárdítása volt a cél, bár látszott arra is némi esély, hogy feleségétől megszülethet a várva várt trónörökös. Bertá még nem volt 30 éves, Blois grófjának, Eudesnek volt az özvegye, Burgundi Konrád lánya, Tengerentúli (IV.) Lajos unokája s Jámbor Róbertnek másod-unokatestvére, vagyis vérrokona. Bertát 1001 és 1006 között taszította el férje, ekkor újabb feleség után nézett, választottja Arles-i Kostancia nagyon fiatal volt, s Anjou grófjának, Fouque Nerrának unokatestvére. Konstancia beváltotta a hozzá fűzött reményeket, gyors egymásutánban két fiút szült. Konstancia megtette kötelességét, Konstancia mehetett. Férje 1008–1010 körül eltaszította és visszafogadta Bertát, de a pápa nem értett vele egyet, s kénytelen volt visszafogadni a harmadik királynét.

Mint láthattuk ebből a történetből, a királynék élete sem lehetett könnyű, adták-vették őket, pedigjük, gazdagságuk alapján választották ki őket a házasságra, s nem érezhették magukat biztonságban egy percig sem. A királyi férjek pedig pillanatnyi érdekeiknek megfelelően azt tehettek velük, amit csak akartak, egyházi törvényeket hághattak át következmény nélkül, és számíthattak az utókor elismerésére: vérfertőzés és trigámia ellenére Jámbor Róbertet kis híján szentté avatták.

Fredegunda²⁴ egy középkori sikertörténet főszereplője és fő mozgatója: Andovera királynő szolgálólánya volt, de ennél többet akart, és gyorsan rájött, hogyan juthatna hatalomhoz. Előbb I. Chilpéric²⁵ király ágyasává vált, majd egyre nagyobb befolyásra tett szert. Szép volt, merész, minden gátlás nélküli nő: rávette királyi szeretőjét, hogy taszítsa el törvényes hitvesét és zárassa kolostorba. De Chilpéric nem vette feleségül, ágyasi rangban maradt. A király hamarosan vetélytársat hozott a házhoz, mert királyi vérből származó feleséget akart. Fredegunda még házasságkötésük évében megfojtatta az ifjú – és sokat bántalmazott – királynőt. Fredegunda Galswintha halála után Neusztrázia királynője lett, gátlás nélkül élt is hatalmával: Basine-t, Chilpéric király Andoverától született leányát szolgálóival megerőszakoltatta. A lány, mivel elveszítette legfőbb értékét, szüzességét, kolostorba került, minden java Fredegundára szállt. Andovera fia, Mérovée sem kerülhette el sorsát, Fredegunda megölette, éppúgy, mint öccsét, Klovist – a változatosság kedvéért őt nem megfojtatta, hanem leszúratta. Közben Brunehaut, Galswintha nővére vérbosszút fogadott, s véres háború tört ki Ausztrázia és Neusztrázia között. Bár Sigebert, Galswintha sógora győzött a döntő ütközetben, mégsem ő távozhatott győztesen: Fredegunda meggyilkoltatta. Nem sokkal később Chilpéric gyilkosság áldozatává vált, talán éppen felesége utasítására. Az özvegy királynő Párizsba menekült, de azért arra volt gondja, hogy magával vigye a királyi kincstárat, s egyetlen életben maradt fiát, II. Klotárt sógorára, Gontranra bízta. Gontran 593-ban meghalt, így újra kitört a harc Fredegunda és Brunehaut között. 596-ban Fredegunda legyőzte régi ellenfelét, s egy évre rá – nem tudni, milyen körülmények között – elhunyt.

Fredegunda nem volt véreskezű diktátor, csak éppen rájött, ahhoz, hogy hatalomhoz jusson, olyan erősnek és kegyetlennek kell lennie, mint amilyenek kora férfiai voltak.

Mint ez a rövid áttekintés is sugallja, a törvényeket férfiak hozták, és férfiak is tartatták be, s érdekeik szerint változtatták meg azokat. Jó példa erre két király rendelkezése: Klovis uralma alatt látott napvilágot a *Pactus legis Salicae De alodis* része, amely kizárta a nőket őseik földjének megörökléséből, I. Chilpéric, Neusztria királya, fiú örökös híján²⁶ ediktumot adott ki a nő örökös jogainak visszaállítására.

Jegyzetek

¹ Gallia az ókorban az a gallok által lakta terület, amely a mai Franciaország, Belgium egyes vidékeit, Németország nyugati és Olaszország északi részét foglalta magába.

² II. Theodorik (megh. 466) a vizigótok királya 453–466 között, Gallia és Spanyolország uralkodója.

³ Eurik (420–484) a Római Birodalom nyugati részén elterülő nyugati gót királyság (Tolósa) uralkodója 466–485 között.

⁴ Eurik törvénykönyve, melyet római jogászokkal állíttatott össze, arról nevezetes, hogy a római és a gót alattvalók jogait egyaránt elismerte. A palimpszesztként fennmaradt kódexet Párizsban őrzik.

⁵ II. Alarik (megh. 507) vizigót király, aki 485-ben lépett apja, Eurik örökébe. Hatalma kiterjedt Spanyolországra, Aquitániára, Languedocra és Provence nyugati részére.

⁶ Alarik annak érdekében, hogy római alattvalói számára törvénykönyvet dolgozzon ki, felállított egy bizottságot, mely a római törvényekből és császári rendeletekből készített kivonatot. Törvénykönyve a *Lex Romana Visigothorum* néven vált ismertté.

⁷ Kiadta G. Hänel, Leipzig, 1902.

⁸ *R. de Salis: Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio, I, t. 2, Hannover, 1892.*

- ⁹ I. Klodvig (466 k.–511), a Meroving-dinasztiából származó frank király, a kora középkori Nyugat-Európa nagy részét magában foglaló frank állam megalapítója, 465–511 között uralkodott.
- ¹⁰ A törvénykönyv 65 cikke a vidék életét szabályozta, de a keresztény jogtól érintetlen törvénykönyv inkább a király fennhatóságát megerősítő és a gall-római szokásokat átvevő politikai kiáltvány volt, mint a mindennapok rendjét meghatározó jogszabálygyűjtemény.
- ¹¹ K.-A. Eckhardt: Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio I: Legum nationum Germanicarum, t. 4, Hannover, 1962.
- ¹² Uo. 750–887.
- ¹³ Ez a jog 390 körül szűnt meg.
- ¹⁴ Márk X, 11–12, Máté XIX, 9.
- ¹⁵ Szent Klotild (megh. 545) I. Klodvig frank király felesége.
- ¹⁶ II. Ottó (955–983), 961-től német király, 967-től német-római császár, 973-ig társuralkodó – 972-ben vette feleségül Theophano bizánci hercegnőt.
- ¹⁷ Szent Fortunatus (530 k. – 600 k.), Poitiers püspöke.
- ¹⁸ Galswintha (540–568) Athanagildnek, a hispániai állam vizigót királyának lánya, férje I. Chilpéric, Neusztria Meroving-királya. 567-ben keltek egybe.
- ¹⁹ A példák forrása: *Jean Verdon: La femme au Moyen Age*. Paris, 1999.
- ²⁰ Hincmar (806 k. – 882) Reims püspöke, francia teológus.
- ²¹ Miracle de Sainte-Foy de Conques.
- ²² Godelieve meghalt 1070 körül.
- ²³ Jámbor Róbert (970 k. – 1031), Capet Hugó fia.
- ²⁴ Fredegunda (545–597).
- ²⁵ I. Chilpéric (539–584), Neusztria király 561–584 között.
- ²⁶ Felmerülhet a kérdés, miért nem tette a király Fredegundától született fiát örökösévé. Valószínűleg azért, mert anyja nem királyi vérből származott, és így fattyúnak tekintették.

AZ 1570. ÉVI SPEYERI BIRODALMI GYŰLÉS ÉS A TÖRÖK KÉRDÉS

Az 1568 karácsonyán kitört spanyolországi moriszkó felkelés, valamint a velencei Arzenál leégése az Oszmán Birodalom vezetőinek figyelmét a Mediterráneumra irányította. A háború irányának kijelölésében a szultáni szeráj két táborra szakadt: Szokollu Mehmed nagyvezír hitsorsosai megsegítését tervezte, míg a zsidó származású Josef Micas – személyes bosszútól vezérelve – a velencei fennhatóság alá tartozó Ciprus megtámadását szorgalmazta.¹ 1569–1570 telére nyilvánvalóvá vált, hogy II. Szelim szultán hadereje ez utóbbi célpont ellen fordul. A március 27-én Velencébe érkezett török követelés egyértelművé tette a városállam szenátusa számára, hogy a további békesség záloga Ciprus átadása.² A „tengerek királynője” az eddigi halogató politikáját feladva, konkrét cselekvésre (szövetségesek keresésére és fegyverkezésre) szánta el magát a török támadással szemben. Március közepén rendkívüli követet küldött II. Fülöphöz és V. Pius pápához, segítségüket kérve az oszmánok támadásával szemben.³ A pápa tartós törökellenes szövetséget (Szent Ligát) kívánt létrehozni, amely számára igyekezett megnyerni a császár, a német fejedelmek, Lengyelország, Oroszország és Portugália támogatását is,⁴ hogy így többfrontos háborúra kényszerítse a „kereszténység ösellenségét”. Azonban még mielőtt a Szent Liga megalakulhatott volna, 1570. júliusában II. Szelim csapatai partra szálltak Cipruson, és az év végére – Famagusta kivételével – a szigetet hatalmukba kerítették.⁵

Melchior Biglia, a császári udvarban tartózkodó pápai nuncius a Szentszéktől 1570. március 11-én utasítást kapott, hogy igyekezzen megnyerni a császárt a Szent Liga ügyének támogatására⁶ és érje el, hogy az uralkodó a következő (speyeri) birodalmi gyűlésen tárgyalja meg a szövetségbe lépés lehetőségeit a német rendekkel. A pápai nuncius ezért rendszeresen tájékoztatta a császárt a spanyol–velencei–pápai tárgyalások eredményeiről. II. Miksa és a pápa között azonban ebben az időben korántsem volt felhőtlen a viszony. V. Pius 1569-ben I. Cosimo Medicinek nagyhercegi címet adományozott, ami a császár szerint jogsértő volt, hiszen a beleegyezése nélkül történt.⁷ A konfliktus nagyságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Firenze egy császári hadjárat lehetőségével is számolt. Sőt III. Frigyes pfalzi választófejedelem felajánlotta a császár számára, hogy saját költségén három gyalogezredet és 6000 lovat zsoldba fogad arra az esetre, ha valóban háború törne ki a Habsburg uralkodó és I. Cosimo között. Ezt az ajánlatot azonban II. Miksa visszautasította.⁸

II. Miksa azonban nem szándékozott csatlakozni a még csak alakuló törökellenes szövetséghez. Először is – ahogy Biglia 1570. október 26-án jelentette – a császár egy törökellenes háború esetére a német fejedelmektől – spanyolellenességük miatt – nagyon kevés támogatást remélhetett.⁹ Másodszor: nem akarta fölrúgni a mintegy egy évtizednyi háborúskodást lezáró, Speyerben kötött titkos szerződést, amely rendezte Erdély és a királyi Magyarország között fennálló területi és politikai vitákat.¹⁰ Harmadszor: a császári adminisztráció nem látott reális esélyt a törökök kiűzésére Magyarországról, még az esetleges szövetségesek pénzügyi és katonai támogatásával sem.¹¹ Negyedszer: a császár és környezete tisztában volt azzal, hogy a szövetséget hivatalosan még meg sem kötötték (a Szent Liga létrejöttéről szóló bullát 1571. május 25-én hirdették majd ki Rómában), de már Spanyolország és Velence között az

együttműködésben súlyos problémák merültek fel.¹² Ötödször: az uralkodó nem akarta kockára tenni az 1568. február 7-én nyolc évre kötött drinápolyi békét, amely lehetővé tette a magyar védelmi rendszer tervszerű átszervezését, kiépítését,¹³ de természetesen igyekezett kihasználni a maga számára a törökellenes szövetség létrejöttét azért, hogy minél nagyobb pénzsegélyt szerezzen a Szentszéktől. A római császári követ – Prospero Aço gróf – 1570. február 3-án azt az utasítást kapta a császári udvartól, hogy igyekezzen 50 vagy 60, de legkevesebb 30 000 scudi támogatást kicsikarni a pápától. Azonban már egy hónappal később nyilvánvalóvá vált a császár számára, hogy V. Pius ez alkalommal nem ad segílyt.¹⁴

II. Miksa figyelmét a Ciprus elleni török támadás időszakában a birodalom belső problémái kötötték le. 1568-ban a franciaországi vallásháborúk és a vallási kötösbe bújtatott németalföldi szabadságharc komolyan veszélyeztették a birodalom 1555 óta fennálló belső békéjét, hiszen mind a katolikus, mind a protestáns oldalon harcoltak német zsoldosok. Ezért a szász és a brandenburgi választófejedelmek kérésének engedve, a császár 1569 januárjában hivatalosan bejelentette, hogy 1570-ben Speyerben birodalmi gyűlést kíván összehívni.¹⁵

A birodalmi béke megőrzésének kérdése állt tehát a birodalmi gyűlés egybehívásának középpontjában. A császári proposíció ebben a témában a Lazarus von Schwendi által 1570 februárjában-márciusában készített emlékirat javaslatait követte. Eszerint az ezredek felfogadása nem történhetett meg a császár és a választófejedelmek beleegyezése nélkül. A javaslat értelmében a választófejedelmek „tanácsát és segítségét” csak „nagy és jelentős” fegyverkezésnél kellett figyelembe venni. Az ezred parancsnokának nevét, vonulásának irányát, valamint a megmustrálás helyét a zsoldba fogadó köteles volt a császárnak jelenteni. Az ezredest és a tisztjeit kötelezték volna, hogy esküdjenek fel a császárra és a birodalmi rendekre, valamint arra, hogy a birodalom területén nem harcolhatnak. Az emlékirat tartalmazta ezenkívül, hogy a császárnak mint a legfőbb hadúrnak egy állandó birodalmi haderőt kell zsoldban tartania, amelynek ellátását egy központi hadiszertár biztosítaná. Mindezek a reformok radikális fordulatot jelentettek a császár birodalmi politikájában: 1. az uralkodó engedélye nélkül a rendek nem küldhettek katonákat sem Franciaországba, sem Németalföldre; 2. egy – állandó – császári irányítás alá rendelt haderő a központi hatalom megerősödését eredményezhette volna. Nem lehet azonban kizárni, hogy az uralkodó a saját törökellenes adókövetelésének elfogadását remélte a rendek által várhatóan visszautasított reformok kompenzációjaként.

A császári diplomácia ugyanis elsősorban egy új török segíly megszavazását kívánta a birodalmi gyűléstől, mert az Adriai-tengertől Erdélyig elnyúló magyar végvárrendszer egyre növekvő költségeit a Magyar Királyság és az örökös tartományok adóiból lehetetlen volt biztosítani. Ebben a kérdésben Lazarus von Schwendi, a birodalmi fizetőmester Georg Ilsung és az Udvari Kamara több szakvéleményt is beterveztett a proposíciót kidolgozó Titkos Tanács elé. Ilsung évi 2 Römermonat¹⁶ (128 000 rajnai forint) négy évre, az Udvari Kamara évi 4 (256 000 rajnai forint) és 6 Römermonatot (384 000 rajnai forint) hattól tíz évig terjedő időtartamra javasolt. A legmagasabb összeget Schwendi tanácsolta, szerinte a végvárrendszer részére 6 éven keresztül évi 200 000 rajnai forint, míg az őrségek fenntartására meghatározatlan időre évi 300 000 rajnai forint segíly megszavazását kell követelni a rendektől. A Titkos Tanács ez utóbbi javaslatot fogadta el, azzal a módosítással, hogy az őrség fenntartására szánt pénz beszedését 6 évre korlátozta.

Dönteni kellett az 1566. évi birodalmi gyűlésen jóváhagyott állandó török segély felhasználásáról is. II. Miksa császár maga határozott úgy, hogy a rendek beleegyezésével ezt az 1,5 millió rajnai forintot (24 Römermonat) a legutóbbi török háború adósságainak törlesztésére és az új adó kiegészítésére kellene fordítani. Így a proпозиció példátlanul magas összeg, mintegy 4,5 millió rajnai forint megszavazását kérte a birodalmi gyűléstől.¹⁷

A birodalmi gyűlés 1570. július 13-án, a reformokról szóló proпозиció felolvasásával kezdődött, melyet a rendek elutasítottak. Ezt bizonyítja, hogy a választófejedelmek tanácsának jegyzőkönyvében nem szerepel ez a téma.

A török kérdéssel kapcsolatban a választófejedelmek tanácsában személyesen jelen lévő kölni és trieri érsek nyilvánvalóvá tették, hogy csak abban az esetben hajlandók egy újabb hozzájárulást megszavazni, ha a magyar végeket nagy török támadás érné. A pfalzi követek is hasonló véleményüknek adtak hangot. Egyedül Zeschau – a szász választófejedelem megbízottja – hívta föl a figyelmet arra, hogy a határok védelme/biztonsága szükségessé teszi egy új „törökadó” elfogadását. A mainzi érsek egy kompromisszumos megoldást képviselt, amely szerint az 1566. évi augsburgi birodalmi gyűlés által jóváhagyott állandó segély készleteit (24 Römermonat = 1,5 millió rajnai forint) visszafizetési kötelezettség nélkül az uralkodó rendelkezésére bocsátaná. Ezt a megoldást mind a kölni, mind a trieri érsek, mind pedig a pfalzi követek elfogadták. A birodalmi városok is ehhez a rendelkezéshez csatlakoztak.

A fejedelmek tanácsa először hasonló döntést hozott: az elmúlt évek magas adókiivetése után a megújított birodalmi adók elviselhetetlen terheket róttak volna mind az egyházi, mind a világi rendek alattvalóira. Az itt folyó tárgyalások menetét azonban döntően befolyásolta az, hogy Georg Ilsung'császári tanácsos és birodalmi fizetőmester az osztrák tartományok képviselőjeként érzékletes képet festett egy jól kiépített végvárrendszer előnyeiről, valamint az a tény, hogy a bajor herceg is támogatta az adó megszavazását. Ezért Brandenburg-Ansbach, Eichstätt és Lüttich kivételével a fejedelmek tanácsának többi tagja jóváhagyta a császár kérését. Ezen kívül elfogadták azt a bajor javaslatot, hogy az 1566-ban megszavazott állandó segélyt feltétel nélkül a császár rendelkezésére bocsátják, és az új adót 1572-től négy éven keresztül befizetik.¹⁸

A császári proпозиcióra a választófejedelmek és a rendek augusztus 22-én adtak választ, amelyből kiderül, hogy a segélyre azért van szükség, mert bár „... *Őfelsége a jelenlegi török császárral, Szelim szultánnal, nyolc évre békességet teremtett és kötött, de mindazonáltal a török hitszegés, [és] más praktikák miatt is a ... magyarországi és szepességi frontoknak az ellátására, a szükséges segélyekkel, municióval, és más kiadásokra évente jelentős összegű pénzt kell fordítani...*”¹⁹ A rendek tisztában voltak azzal, hogy az örökös tartományok, a Cseh és Morva Királyság, illetve a maradék Magyarország jövedelmei nem elégségesek a védelmi költségek fedezésére: „... *Őfelsége ezen királyságai és tartományai, ekkora terhet egyéb magas kiadások mellett egyedül viselnek...*”²⁰ A rendek emlékeztetnek arra, hogy a „... *legutóbb tartott augsburgi birodalmi gyűlésen egy ilyen mértékű sürgős és állandó segélyhez alázatosan és engedelmesen hozzájárultak...*”, és mivel „... *látható, hogy mind ők [ti. a rendek], mind alattvalóik ...egyéb ... adók kiivetése, hadjáratok, inségek és más balszerencsék által igen sújtottak...*”²¹, ezért kérik az uralkodót, hogy csökkentse az adót, mert „... *a kért hatéves hadiadót – az ötszázezer tallért – lehetetlen minden évben kifizetni, vállalni...*”²² Ehelyett a rendek azt az ajánlatot tették, hogy az augsburgi és

regensburgi birodalmi gyűlés határozataiban szereplő állandó segélyt – amit vagy már beszedtek, vagy még most szedik be – bocsátják Baugeldként a császár rendelkezésére.²³ Mivel a mainzi érsek, valamint a szász választófejedelem követe a császári javaslatot támogatta, illetve a fejedelmek tanácsa egy kedvezőbb „törökadót” határozott meg, a császári diplomáciának lehetősége nyílt követelését újra benyújtani.

Az augusztus 27-én a rendeknek átadott második propozícióban természetesen a császári megbízottak újra igyekeztek meggyőzni a birodalmi gyűlést a segély szükségességéről. Az előterjesztés szemléletes képet fest a császár évenkénti kiadásairól: a katonák zsoldja, az építésre rendelt pénz, a muníció, a hivatalok fenntartása és az egyéb kiadások messze több mint egymillió tallért tesznek ki, amelynek teljes összegét az egyre növekvő erejű és hatalmú törökökkel szemben az uralkodó és hűséges alattvalói s tartományainak rendjei már nem képesek biztosítani.²⁴ A rendek érzelmeire igyekeztek hatni: a Magyar Királyság megmaradt része a német tartományok elővédje, ezért a magyarországi védelmi rendszer megerősítésétől és kiépítésétől függ a császár minden királyságának és tartományainak, valamint az egész birodalomnak, a német nemzetnek a jóléte, nyugalma és biztonsága.²⁵ A másik hathatós érv a védelmi költség tényszerű felsorolása lehetett. 1570-ben – a második császári propozíció szerint – 96 kis és nagy őrházban, illetve erődben összesen 21 ezer német és magyar katona állomásozott, akiknek éves zsoldja és egyéb kiadások (pl. várak, őrházak megerősítése, illetve építése, kémek fenntartása) több mint 1,4 millió guldent tett ki.²⁶

A második propozíciót a birodalmi gyűlés elfogadta. Ennek értelmében feltétel nélkül a császár rendelkezésére bocsátották az 1566-os állandó segélyt, és megszavazták az új Römermonatokat is. Egyedül az adó mértékében támadt nézetkülönbség az egyes kúriák között, ugyanis a választófejedelmek tanácsa 9, a fejedelmeké 16, míg a birodalmi városoké 12 Römermonatot ajánlott meg. A tárgyalások harmadik körében ebben a kérdésben is kompromisszumos megoldás született, miszerint az adót 1573-tól három éven át negyedévenként kell befizetni a kijelölt birodalmi városokban. A segélyvel kapcsolatos tárgyalások negyedik és utolsó körében az udvar a fizetési határidő lerövidítésére törekedett, hiszen számukra kedvezőbb volt az, ha az adó beszedését már 1572-ben megkezdik.²⁷

A birodalmi gyűlés az 1570. december 13-án kihirdetett döntések értelmében tehát 12 Römermonatot hagyott jóvá, amit 1572-től három éven át negyedévenként kellett befizetni „forgalomban lévő guldenekben vagy ezüstérmékben” Frankfurtban, Nürnbergben, Regensburgban, Augsburgban vagy Lipcsében a polgármestereknek.²⁸ Ennek az összegnek azonban egy jelentős hányadát a rendek nem fizették be, sőt az 1570-es birodalmi segélyből II. Miksa császár 270 000 forintot kölcsönvett, amit évekkel később sem volt képes visszafizetni.²⁹

A speyeri birodalmi gyűlés eredményével sem a császár, sem pedig Schwendi nem volt megelégedve, miután ők hat évre és évenként dupla annyi részletben követték a segélyt. Schwendi a velencei követnek – Edoardo Provisionalinak – úgy nyilatkozott, hogy a birodalmi gyűlés említésre méltó hozzájárulás megszavazása nélkül ért véget.

Tény, hogy az 1557. évi birodalmi gyűlés óta Speyerben született a császári oldal számára legkedvezőtlenebb döntés. Hiszen 1556/57-ben Regensburgban I. Ferdinánd császár végül megkapta a kért 16 Römermonatot. 1559-ben Augsburgban a rendek 500 000 rajnai forintot szavaztak meg. Az 1566-ban Augsburgban megajánlott 48 hónap felülmúlta a II. Miksa által a tárgyalások kezdetén igényelt 22 Römermonat-

segélyt. 1576-ban pedig a rendek úgy szavaztak meg 60 hónapot, hogy a propozíció nem tartalmazott konkrét összeget. Az adótárgyalások az 1555. évi birodalmi gyűlést követően úgy zajlottak le, hogy nem az uralkodó és a rendek egymástól távol eső érdekeit igyekeztek közelíteni, hanem a császári tekintély fennmaradása érdekében a kéréseket kellett megfogalmazni olyan módon, hogy azokat elfogadja mind a négy kúria. A tekintélyvesztést elkerülendő, II. Rudolf is követte az 1576-os birodalmi gyűlés gyakorlatát, miszerint az adó konkrét összegét legkorábban a tárgyalások második körében kell meghatározni.

A kudarc több okra is visszavezethető: egyrészt a Titkos Tanács a propozíció készítésénél figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy a rendek az 1566–1568 között kifizetett törökellenes háborúra szánt példátlanul magas adó, valamint a drinápolyi béke megkötése miatt nem tartották szükségesnek újabb segély megajánlását. Másodszor a császári diplomácia késve és nem megfelelően tájékoztatta a birodalmi gyűlésen megjelenteket a magyarországi végek helyzetéről. Pedig az 1566. évi birodalmi gyűlés a császár számára kedvező döntésében nagy szerepet játszott, hogy a propozíció szemléletes képet festett a törökök háborús előkészületeiről, a 200 000 török és 40 000 tatár harcos felvonulásáról, az előző év határ menti harcainak veszteségeiről. És a kilencvenes évek előterjesztéseiben a rendek állandó és részletes tájékoztatást kapnak majd a határharcokról és a végvárrendszer állapotáról. Ezzel szemben 1570-ben a császári oldal a szokásos rémkép ismételtetésével igyekezett a rendeket az új adó megszavazásának szükségességéről meggyőzni: ha a végvár vonal nem kapja meg a kért segélyt, akkor a törökök „egészen a birodalom szívéig” előnyomulhatnak. Harmadszor II. Miksa nem használta ki azt a lehetőséget sem, hogy a birodalmi gyűlés munkáját a magyar, cseh, belső- és alsó-ausztriai küldöttek pótlólagos folyamodványaival befolyásolja.³⁰

Mindezek alapján megállapítható, hogy a császár és tanácsosai számára kiemelt fontosságú volt egy új török elleni segély elfogadtatása a rendekkel, hiszen a hátszín nélkül maradt magyar végvárrendszer költségeit az örökös tartományok már nem tudták fedezni. A birodalmi gyűlés röviden vázolt tárgyalásaiból kiderül, hogy a központi adminisztráció által „legszükségesebbnek ítélt segélynek csak a töredékét sikerült elfogadtatni, részben az érdektelenség, részben az egyre elviselhetetlenebbnek tűnő anyagi nehézségek, részben pedig a császári adópolitika határozatlansága miatt. A Speyerben született döntések beleilleszkednek abba az 1548 óta tartó segélyezési gyakorlatba, amely szerint békeidőszakban elegendő csak a végvárrendszer kiépítését, megerősítését támogatni. Ebben hoz majd változást az 1576. évi regensburgi birodalmi gyűlés: egyrészt a támogatásra felajánlott összeg megnő, másrészt a rendek lemondanak az adó felhasználásának ellenőrzési jogáról. A 16. század hetvenes éveinek első felében ugyanis a rendek szembesültek azzal a ténnyel, hogy a birodalom támogatása nélkül a magyar–horvát védvonal képtelen sikeresen ellenállni a török támadásoknak. Ezért a tizenöt éves háborút megelőző két birodalmi gyűlés (Regensburg 1576, Augsburg 1582) jelentős török segélyt hagyott jóvá: 60, illetve 40 Römermonatot.³¹

Jegyzetek

- ¹ *Fernand Braudel*: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. III. kötet. Bp. Akadémiai Kiadó, 1996. 1127–1154., illetve *Forgách Ferenc*: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsege alatt. Fordította: Borzsák István. In: Humanista Történetírók. Válogatás, szöveggondozás és jegyzetek: Kulcsár Péter. 1977. 953., *Hóvári János*: A hűtlen Dobó. Bp. Helikon Kiadó, 1987. 79–82.
- ² *Braudel*: i. m., 1143–1146., *Forgách Ferenc*: i. m., 958.
- ³ *Braudel*, 1145–1146.; illetve *Dorothy Margaret Vaughan*: Europe and the Turk. A Pattern of Alliances 1350–1700. Liverpool, 1954. 157.
- ⁴ *Braudel*: i. m., 1150.; *Vaughan*: i. m., 157., illetve Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken. Zweite Abteilung 1560–1572. VII. Band. Herausgegeben von der Historischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien und dem Österreichischen Kulturinstitut in Rom. Graz–Köln, 1952., XIX., *Forgách Ferenc*: i. m., 956.
- ⁵ *Braudel*: i. m., 1149–1154., *Forgách Ferenc*: i. m., 959.
- ⁶ Nuntiaturberichte: i. m., 7., 20., 23–24., 64.
- ⁷ Nuntiaturberichte: i. m., XIV–XV.
- ⁸ Biglia 1570. november 16-i jelentése. Nuntiaturberichte: i. m., 72–73.; *Forgách Ferenc*: i. m., 964.
- ⁹ Nuntiaturberichte: i. m., 65–66.
- ¹⁰ Bövebben: *Lukinich Imre*: Az erdélyi fejedelmi cím kialakulásának történetéhez. Századok, 1913/2–3. 47. évf. 94–109., 177–188.
- ¹¹ Nuntiaturberichte: i. m., XIX., illetve Amulio kardinális a pápa tudtával garantálta a császárnak, hogy azok az itáliai fejedelemségek, amelyek nincsenek a török veszélynek kitéve, havi 11 000 scudi segílyt folyósítanak a háború végéig. Nuntiaturberichte, 80.
- ¹² Nuntiaturberichte: i. m., 71., illetve *Braudel*: i. m., 1145–1158.
- ¹³ Nuntiaturberichte: i. m., XIX., illetve *Vaughan*: i. m., 157.; *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története. Történelmi Szemle, 1996/2–3. 192–203.
- ¹⁴ Nuntiaturberichte: i. m., 7–8.
- ¹⁵ *Maximilian Lanzinner*: Friedenssicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II. (1564–1576). Göttingen, 1993, 315., 325.; *Jász Dezső*: Hugenották. Bp. 1974. 32.
- ¹⁶ Egy Römermonat 4 000 lovas (fejenként 12 rajnai forint) és 20 000 gyalogos (fejenként 4 rajnai forint) egyhavi zsoldjának megfelelő összeget, mintegy 128 000 rajnai forintot jelentett. A 16. század második felében egy Römermonat értéke már csak 68 000 rajnai forint volt.
- ¹⁷ *Lanzinner*: i. m., 315–320.
- ¹⁸ *Lanzinner*: i. m., 350–351.
- ¹⁹ A választófejedelmek és a rendek 1570. augusztus 22-i válasza a császári propozícióra. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Reichsarchiv. Mainzer Erzkanzlerarchiv, Reichstagsakten. 57. Fasc., Folio: 367a. Magyar Országos Levéltár, Mikrofilm: W 4937. (A továbbiakban: HHStA RA, a választófejedelmek és a rendek 1570. augusztus 22-i válasza a császári propozícióra.)
- ²⁰ HHStA RA, a választófejedelmek és a rendek 1570. augusztus 22-i válasza a császári propozícióra. Folio: 367b
- ²¹ HHStA RA, a választófejedelmek és a rendek 1570. augusztus 22-i válasza a császári propozícióra. Folio: 369b
- ²² HHStA RA, a választófejedelmek és a rendek 1570. augusztus 22-i válasza a császári propozícióra. Folio: 370a
- ²³ HHStA RA, a választófejedelmek és a rendek 1570. augusztus 22-i válasza a császári propozícióra. Folio: 371a
- ²⁴ A második propozíció. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Reichsarchiv. Mainzer Erzkanzlerarchiv, Reichstagsakten. 57. Fasc., Folio: 377a. Magyar Országos Levéltár, Mikrofilm: W 4937. (A továbbiakban: HHStA, második propozíció.)
- ²⁵ HHStA RA, második propozíció, Folio: 376a
- ²⁶ HHStA RA, második propozíció, Folio: 379b
- ²⁷ *Lanzinner*: i. m., 351–352.

- ²⁸ *Winfried Schulze*: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. München, 1978., 78. illetve 80.;
Maximilian Lanzinner: Der Reichstag zu Speyer 1570. In: Deutsche Reichstagakten.
Reichsversammlungen 1556–1662. Zweiter Teilband: Akten und Abschied. Göttingen, 1988., 1217.
- ²⁹ *Szekfű Gyula*: Magyar történet. III. Bp. 1935., 141.
- ³⁰ *Lanzinner*: i. m., 328., 352–354.
- ³¹ *Schulze*: i. m., 77–80.

SZEMLE

PASCAL ORY

LA CENSURE EN FRANCE À L'ÈRE DEMOCRATIQUE (A cenzúra Franciaországban a demokratikus korszakban)

Bruxelles, Editions Complexe, 1997. 357 p.

Nehéz dolog recenziót írni egy olyan könyvről, amely huszonhat szerző munkájának az eredménye, és mintegy harminc igen változatos és érdekes tanulmányt tartalmaz. Ráadásul úttörő vállalkozásról van szó, mert mint azt a könyv szerkesztője, *Pascal Ory* a hátsó borítón közli: „...nap mint nap szembesülünk azzal a ténnyel, hogy – bár gyakran más nevekkel illetik – a cenzúra még egy liberális és demokratikus országban sem tekinthető idejétmúlt jelenségnek. Ennek ellenére a mai napig nem létezik általános francia cenzúratörténet...” Ezt a hiányt szerették volna pótolni azok a neves kortárs francia történészek, jogászok, politológusok, irodalomkritikusok, szociológusok és filmesztéták, akik arra vállalkoztak, hogy kiragadott példák segítségével megpróbálnak némi képet nyújtani a francia cenzúráról a 19. század derekától napjainkig. Érdemes megemlíteni, hogy a könyvben megjelent tanulmányok alkották annak a konferenciának az anyagát, amelyet 1994 márciusában szervezett az *Université de Versailles Saint-Quentin-en-Yvelines*.

Tartalmát tekintve a kötet igen nagy anyagot ölel fel, hiszen az emberi gondolat kifejezésének szinte mindegyik formáját érinti az írott szövegtől a zenei, illetve képi megjelenítésig. Olyan kultúrtörténeti munka, amelynek az igényessége felülmúlja a szokványos ismeretterjesztő műveket. Jelentős ismeretanyaggal szolgál az olvasónak, ráadásul – témájától függően – a szerzők mindegyik tanulmányt gazdagon elláttak jegyzetekkel, ami további információk forrása.

A kötet bevezetőjében *Maxime Dury* politológus megpróbálja jogi fogalomként definiálni a cenzúrát, illetve feloldani a hagyományos szabadság–cenzúra ellentétpárt.

Az átlagember számára a cenzúra elsősorban politikai fogalom, eszköz a mindenkori hatalom kezében, amelynek segítségével széles körű ellenőrzése alá vonhatja a társadalmat. Ennek megfelelően a cenzúrát az önkény megtestesítőjeként, illetve az önkifejezés szabadságának elsőszámú akadályaként szokták emlegetni. Nem véletlen tehát, hogy minden forradalom legfontosabb követelése közé tartozott a cenzúra eltörlése, amelyet az újonnan hatalomra kerülő rendszer igyekezett mielőbb visszaállítani.

A közvélemény által csak Anasztáziaként emlegetett cenzúra fönix madárként újra meg újra feltámadt, hogy azután – az adott politikai helyzettől, illetve vezetéstől függően – a nyílt önkény vagy a szelídebb meggyőzés eszközeivel élve szolgálja a „közérdeket”. Így történt ez a vizsgált korszakban, az 1848-as francia forradalom, illetve Louis Bonaparte 1852-es államcsínyé után is. A cenzúrát nem lehet csupán az önkényuralom kifejeződéseként értékelni, hiszen a liberalizmus fogalma nem jelent korlátlan szabadságot, mivel anarchiához vezetne, ha mindenki kizárólag a saját kedvére cselekedne. A hagyományos liberális ideológia szerint az egyén szabadsága ott végződik, ahol a másik emberé kezdődik.

A cenzúra 1850-es visszaállítása azonban, mint arra *Odile Krakovitch* irodalomkritikus rámutat, nem érintette a lap- és könyvkiadást. 1830-tól gyakorlatilag szabadon publikálhattak bármit, amit a lapszerkesztők és kiadók jónak láttak a nyilvánosság elé tárni. Más volt a helyzet a színházak, illetve a zenés kávéházak és kabarék esetében. Az élő szó hatásától ugyancsak tartott a hatalom, mivel a műveletlen rétegek sok esetben csupán a szórakozóhelyeken látottak-hallottak alapján tájékozódtak az aktuális társadalmi-politikai kérdésekről. Ebből következően a korszak szerzői és színidirektorai kénytelenek voltak a nagy hatalmú cenzorok elé járulni egy-egy új darab bemutatásának engedélyezése érdekében. Ennek legfőbb feltétele volt, hogy az adott mű ne támadja a fennálló politikai rendszert, ne uszítson sem az uralkodó, sem az egyház, sem a társadalmi elit ellen, és ne sértse a korabeli erkölcsi normákat. A tanulmány szerzője konkrét eseteket felvillantva tárja eléink, hogy milyen „áldozatokat” kellett hoznia egy-egy szerzőnek, azaz milyen változtatásokat kellett eszközölnie annak érdekében, hogy az adott mű „átmenjen a rostán”. Ez utóbbi sikerét természetesen több tényező befolyásolta. Hatással volt rá az adott politikai helyzet, a közvélemény, sőt az a cseppet sem elhanyagolható körülmény is, hogy egy-egy cenzor mennyire

érdeklődött az irodalom efféle megnyilvánulási formái iránt. A bizottság tagjainak egyéni ízlése tehát nagymértékben befolyásolta a mű további sorsát. A Második Császárság korában – írja a szerző – csupán Párizsban és a külvárosokban mintegy harminc színház és közel száznegyven zenés kávéház és kabaré működött. Elképzelhető, hogy milyen mennyiségben érkeztek a különböző irodalmi termékek a bizottság elé, amely egy idő után már jegyzőkönyvet sem készített, csupán a kéziraton tüntette fel döntését. Magyarzáttal nem szolgált, egyszerűen tiltott vagy engedélyezett. Ritkán történt meg azonban az, hogy egy művet egyáltalán nem mutattak be, mivel ilyen esetben elkerülhetetlen volt a botrány. A sajtószabadság ugyanis működött, a lapok akadály nélkül írhattak erről, az olvasó pedig vérmérséklete szerint háboroghatott.

A cenzúra működésének módszerei alkalmazkodtak a kor változásaihoz, ahhoz a tényhez, hogy a munkásság, a városi proletariátus egyre jelentősebb társadalmi erővé képviselt. Odile Krakovitch tanulmánya záró soraiban így összegzi ezt a folyamatot: „*A 19. század első felében még optimista burzsoázia 1848 után már nem hitte el, hogy az oktatás, a színház, illetve a proletariátus erkölcsi nevelése jobbá teheti a társadalmat. Eluralkodott a félelem, a cenzúra teret engedett a nyílt, ám annál hatékonyabb elnyomásnak, ami a III. Köztársaság korában csak fokozódott....*”

Jean-Yves Mollier történész *Az államcenzúra továbbélése 1881 és 1949 között* című tanulmányában tovább fűzi Krakovitch gondolatmenetét. Ebben a közel hetven esztendő felölelő korszakban Anasztázia az aktuális bel-, illetve külpolitikai helyzetnek megfelelően csapott le áldozataira a közérkölc és közrend megóvása érdekében. Noha 1881 júliusában törvénybe foglalták a cenzúra eltörlését valamennyi szellemi termék esetében, a közhatalom minden esetben kiaknáta a törvény adta lehetőségeket, hogy parlamentáris (vagy annak látszó) eszközökkel lépjen fel a törvényes rend és morál fenyegettsége címen.

Az 1880-as és az 1890-es évek merényletsorozatai következtében az anarchisták kerültek a cenzúra és a politikai rendőrség figyelmének középpontjába. A szerző megemlíti egy esetet, ahol először halálra, majd életfogytig tartó büntetésre ítélték egy újságírórt, mert – állítólag – egy olyan újságcikk alatt szerepelt a neve, amely robbantásos merényletre buzdított egy lyoni lebujs ellen. A szerencsétlen zsummalista tizenöt évet töltött el egy új-kaledóniai fegyventelepen, amíg mások közbenjárására végül rehabilitálták, és visszatérhetett Franciaországba.

1880 és 1910 között Anasztázia az írók között szedte áldozatait. Tizennégy szerzőt fogtak perbe, akik a kor hivatalos felfogása szerint vétettek a szabályok ellen. Ezek az esetek óriási felháborodást keltenek a szabad önkifejezés hívei között. 1889-ben, az ország történetében először ötvennégy író aláírásával egy kiáltványt tettek közzé, amelyben az irodalom művelői tiltakoztak alkotói szabadságuk megsértése ellen.

Az első világháborút megelőző „boldog békeidőkben” a hatalom nem kímélte azokat sem, akik a hadsereget bíráló cikkeket publikáltak, vagy ilyen témájú falragaszokat terjesztettek. A háború kitorése után szinte azonnal hivatalosan is visszaállították a cenzúrát, amely egészen 1919 augusztusáig érvényben volt. Ebben a vérzivataros időszakban igyekeztek meghiúsítani minden olyan próbálkozást, amely a pacifizmus nevében emelt szót az értelmetlen öldöklés ellen.

A két háború közötti időszakban a kommunisták váltak a köz első számú ellenségeivé, mivel lapjuk, a *L'Humanité* hasábjain aktív propagandatevékenységet folytattak. A politika a gazdasági kényszer eszközeit bevetve próbálta meg ellehetetleníteni a lapot, amely kölcsönt vett fel a *Banque ouvrière et paysanne* nevű szövetkeztől. Politikai nyomás hatására a bíróság arra kötelezte az újságot, hogy haladéktalanul fizesse vissza a pénzt, holott a hitelező nem támasztott ilyen igényeket. Nyilvánvaló volt, hogy pénz hiányában a lap működésékeptelenné válik. Az akció nem sikerült, mivel bizottság alakult a kommunista sajtóorgánum megmentése céljából, amely végül előteremtette a túléléshez szükséges pénzüsszeget.

A katolikus egyház sem maradt tétlen, kivette a részét a tiszta erkölcsök és a közrend védelméért vívott harcból. Ennek az élharcosa Bethléem abbé volt, aki kíméletlen támadást intézett minden olyan szellemi termék ellen, amely felfogása szerint veszélyeztette a gyermekek és az ifjúság lelki épülését. A jeles egyházi már nem érthette meg az 1949. július 16-án született törvényt, amely korlátozta a szovjet propagandatermékek, az amerikai irodalom, az amerikai képregények, a pornográf művek stb. terjesztését. Paradox módon szinte minden parlamenti párt egyhangúlag megszavazta a törvényt (kivéve a kommunistákat, ami a fentiek ismeretében nem meglepő), amely a 20. századi parlamenti demokrácia eszközeivel biztosította a cenzúra továbbélését.

A cenzúrának más formái is léteztek. Nem mindig a politikai hatalom megszorításaival találta magát szemben egy-egy író, szerkesztő, színész vagy tudós. *Sophie-Anne Leterrier* történész *Az akadémiai cenzúra a 19. században* című tanulmányban három különböző esetet tár az olvasó elé. Ezek segítségével arra próbál rámutatni, hogy a tudományos élet is kivette soraiból azokat, akik nem az aktuális trend szerint gondolkodtak, vagy túlságosan újszerűen közelítettek meg egy adott problémát. Itt szerepet játsz-

hattak olyan szubjektív tényezők is, mint a szakmai féltékenység vagy közöny. Ilyen volt Boucher de Perthes esete is, akinek korszakalkotó régészeti felfedezéseit sokáig nem ismerte el a szakma.

A könyvből kiragadott példák alkalmasak arra, hogy felkeltsék a leendő olvasók érdeklődését, akik az itt említetteken kívül még számos érdekes információhoz juthatnak. Megtudhatják például, kik állították össze a franciák nemzeti könyvtárának, a *Bibliothèque Nationale*-nak a részlegét, amely a tiltott irodalmat foglalta magába, és amit a népnyelv nemes egyszerűséggel csak *l'Enfer*-nak (Pokol) hívott. Vagy azt, hogy mi módon próbálta megszüntetni a televíziós hírműsorokat a politikai hatalom az algériai háború idején.

Pascal Ory könyvét bárki érdeklődéssel forgathatja, amennyiben érdekli a téma, annak ellenére, hogy alapjában véve „nemzeti műről” van szó. Ismeretanyaga rengeteg újdonsággal szolgálhat a franciák számára is, hiszen név szerint említ hivatalnokokat, újságírókat, írókat, szerzőket, tudósokat stb., akiknek neve talán még hazájukban is ismeretlenül cseng. Egyúttal „nemzetközi” is, mivel a cenzúrának minden országban megvoltak a hagyományai, szereplői, és a mai napig érződnek bizonyos utórezgésesei a parlamentarizmus szabályai szerint működő országokban is, noha napjainkban a legtöbb országban törvény szabályozza a véleménynyilvánítás szabadságát, amely a demokrácia előfeltétele, de nem sértheti mások szabadságát semmilyen formában.

A könyv másik nagy érdeme az objektivitás. A szerzők tárgyilagosan foglalnak állást az adott témában, nem vádaskodnak, jóllehet itt-ott megjelenik egy kis gunyorosság, de alapjában véve tényfeltáró munkáról van szó. Nem hivatkoznak lépten-nyomon a „francia kivételességre”, nem az derül ki az egyes tanulmányokból, hogy az említett esetekhez hasonlók máshol nem történhetek volna meg a világban. Az itt megjelent esettanulmányok mégis „kivételesek” abban az értelemben, hogy akkor és ott történtek meg és nem máshol, tehát a francia kultúrtörténet részei. Az olvasó azonban úgy érezheti, hogy a szerzőktől olyan kötetet kapott, amely minden franciául értő érdeklődő számára hasznos tanulsággal szolgálhat. S ezáltal a mű egy kicsit „nemzetközivé” válik.

Holub Krisztina

A. A. ULUNJAN

KOMINTERN I GEOPOLITIKA: BALKANSZKIJ RUBEZS 1919–1938 (*Komintern és geopolitika: a balkáni határ 1919–1938*)

Moszkva, 1997. 220 p.

Az oroszországi tudósok ez idáig a 20. század geopolitikai koncepcióit leginkább csak a fasiszta Németország külpolitikájával kapcsolatban kutathatták (amennyiben nem vesszük figyelembe azokat a munkákat, amelyek az SZKP megrendelésére és ideológiai megfontolásokból készültek, s amelyeknek a feladata az amerikai imperializmus „agresszív lényegének” leleplezése volt). Egészen az 1990-es évek elejéig szó sem lehetett a szovjet állam külpolitikáját meghatározó elképzelések kutatásáról, maga a kérdésfelvetés is tilos volt, mivel a Kreml geopolitikájának vizsgálata nemkívánatos párhuzamok felismeréséhez vezethetett volna. Artyom Ulunjan ismert történész-balkanista eredményei valóban hiánypótló ismereteket nyújtanak a Komintern és a Balkán kapcsolatrendszerére, valamint az 1920–30-as évekbeli szovjet külpolitika vonatkozásában. A szerző igen jártas a 19. század vége–20. század első harmadának külpolitikai gondolkodásában, minek következtében a kötetben bemutatott balkáni geostratégia „nem lóg a levegőben”, hanem megkapja a megfelelő helyét a korszak külpolitikai doktrínái között.

A Szovjetunió a cári Oroszországtól örökölte, hogy a Balkán prioritást élvez az ország érdekszféra-politikájában, s ez a hivatalos szovjet külpolitika egyik sarkalatos pontjává vált. Nem kevésbé jelentős helyet foglalt el a Balkán a Komintern stratégiájában. A Komintern megalakulásától kezdve a bolsevik rendszer maradós céljainak eszköze volt a nemzetközi szintén. Jellemzőek Dmitrij Manuilskij, a Komintern egyik vezető munkatársának szavai az 1920-as évek közepével kapcsolatban: „lehetséges, hogy át kell térnünk a régi cári idők hagyományos politikájára, amikor Oroszország aktívabb politikát folytatott a Balkánon”.

A szociális, de főképpen az etnikai ellentétek fokozott konfliktusforrást jelentettek ebben a régióban, ezért a Komintern ideológiájában a Balkán mint az imperializmus „gyenge láncszeme” szerepelt, olyan területként, ahol könnyebben végre lehetne hajtani a forradalmi áttörést. Másrészt viszont a nemzeti viszályok bonyodalmakat okoztak a szomszédos országok kommunista pártjai között, megnehezítették a közös fellépést. Ez olyan tényező volt, amely lehűtötte a „világforradalom építőinek” hevületét.

A Komintern működése a Balkánon az 1920-as évek elején kifejezetten támadó jellegű volt. Amikor az Európát elöntő forradalmi hullám már lecsendesült Német- és Magyarországon, a kontinens délkeleti részein még voltak megnyilvánulásai (elég csak az 1923. szeptemberi bulgáriai felkelésre utalni). Az 1920-as évek közepére azonban kimerültek a forradalom erőforrásai, és ez egyre inkább érezhetővé vált ebben a régióban is. A Kominternnek módosítania kellett a taktikáját: a szervezet a „világforradalom vezérkarából” egyre inkább a Szovjetunió balkáni pozícióinak megerősítését szolgáló eszközzé vált. Sztálin jól felismerte a változásokat, és – saját egyeduralmának kiépítésével egy időben – immár nem forradalmi, hanem állami kategóriákban gondolkodott. Utasította a Komintern vezetőit: finomabb, leplezettebb módszerekkel képviseljék a Szovjetunió érdekeit, ne adjanak alkalmat a nyugati államoknak arra, hogy megvádolhassák a szovjetek országát, miszerint „nem a nemzetiségek felszabadításával törődik, hanem Oroszország területének kiszélesítésével”.

Fokozatosan háttérbe szorultak azok az utópikus elképzelések is, amelyek szerint „a szocialista szigetnek sohasem lesznek békés határai a burzsoá államokkal”. Az 1920-as évek végétől nemcsak a hivatalos szovjet álláspont, hanem a Komintern egyes irányzatai sem tartották szükségesnek, hogy emlegezzék a szovjet történelem romantikus korszakát, és igyekeztek bizonyos mértékig elhatárolódní azoknak az éveknek a politikai gyakorlatától. Az 1920-as évek közepén Nyugaton a gazdasági helyzet stabilizálódott, a Szovjetunióban a világforradalom eszméjét „takaréklángra állították”, és alig hangzottak a nagy gazdasági világválság kialakulásakor. A Nyugattal való katonai összecsapás elkerülhetetlenségének tézise azonban továbbra is érvényben maradt, és nem tűnt el a Komintern ideológusainak látószögéből. A végső feladat: bármilyen balkáni fegyveres konfliktust olyan polgárháborúvá kell változtatni, amely képes elvezetni a proletárdiktatúra megteremtéséhez. Mindez hatással volt a geopolitikai elképzelésekre is, továbbra is folytatták a konkrét tervek kidolgozását az egyes országok belpolitikai helyzetének destabilizációjára.

Ulunjan munkájából jól kitűnik a szovjet külpolitika kettőssége: a külügyi népbiztosság és a Komintern nemcsak kiegészítették egymást, hanem szerepeikből adódóan bizonyos ellentmondások merültek fel. A szerző hatalmas levéltári anyagot dolgozott fel és épített bele a könyvbe, valamint kitűnő clemzőkészségről tett tanúbizonyságot. Mindezek az olvasók számára érdekessé tehetik a művet.

Alekszandr Sztikalin

ANDREA PANACCIONE

**SOCIALISTI EUROPEI. TRA GUERRE, FASCISMI E ALTRE CATASTROFI
(1912–1946)**

*(Európai szocialisták. Szemben a háborúval, a fasizmussal és más katasztrófákkal
1912–1946)*

Milano, Franco Angeli Storia, 2000. 275 p.

Andrea Panaccione az olasz szocialista mozgalomhoz közel álló Fondazione Giacomo Brodolini főmunkatársa, a milánói egyetem professzora, a linzi konferenciák egyik állandó résztvevője, előadója, az ITH nemzetközi tanácsadó testületének tagja. Számos gyűjteményes és önálló kötet szerzője, szerkesztője. Mindig is a nemzetközi munkásmozgalom érdekelte, ebben nagy forrásismerettel rendelkezik. Az 1970–80-as években, amíg az Olasz Szocialista Párt (PSI) erősebb volt, és nagyobb anyagi lehetőségekkel rendelkezett, Panaccione volt a legfőbb szervezője több jelentős nemzetközi konferenciának. Többek között annak is, amelyet igen rangos személyiségek részvételével 1990-ben Milánóban rendeztek az első nemzetközi május elseje centenáriumára. Majd bekövetkezett a PSI hirtelen és sokak számára váratlan összeomlása, amely időben szinte egybeesett a kelet-európai és orosz rendszerváltásokkal. Mindez azonban Panaccione szemléletét nem érintette. Nem volt hívhű kommunista vagy marxista-leninista, neki nem kellett mentegetőznie, pályáivét módosítania. Kutatási és főként munkáinak megjelentetési körülményei persze változtak, s azt a nagyon sikeres, nemzetközi közreműködéssel megjelentetett kiadványt, amely a május elseje kutatásnak a legismertebb orgánuma volt, le kellett állítania. Ám saját kutatásait eredménnyel folytatta, aminek egyik bizonyítéka az itt ismertetendő könyv.

Ami az olvasónak azonnal feltűnhet, az a könyv nyitó és záró időpontja. Nyilván sokaknak furcsa a kezdő, 1912-es dátum, de ne felejtjük, hogy ekkor zárult az olasz–török háború, amelynek rengeteg olasz belpolitikai és ideológiai összefüggése volt. 1946 pedig nemcsak a második világháború közvetlen másnapja, hanem a királyság megdöntésének és az új köztársasági rend megszületésének ideje.

A kötet bevezetőjében Panaccione néhány oldalon áttekintést ad a téma legújabb feldolgozásairól. A kötet első fejezete „Az internacionalizmus átalakulása az első világháború előtt” címet viseli. Panaccione a téma kifejtését a bázei kongresszus beszédeinek elemzésével, az ismert nézeteltérések taglalásával kezdi. Kiemeli, hogy a keresztényszocialisták, a svájci pap-teológus-publicista Leonhard Ragaz és társai nélkül a kongresszus aligha ülhett volna össze a híres Münster-templomban. (Ez valóban elég rendhagyó mozzanat volt a II. Internacionálé életében.) A szerző a kongresszussal kapcsolatban megszólaltatja Kautskyt (aki amúgy is közel áll hozzá), idézi a Die Neue Zeiten megjelent cikkeit, valamint Bebelt és Jaurést – de ami a nemzetközi történeti irodalomban ritkább, az orosz mensevikeket, így Fjodor Dant a Nasa Zarjában megjelent cikkei alapján. (Panaccione nemcsak tud oroszul, hanem hosszú évek, évtizedek óta kutatásainak egyik visszatérő területe a mensevikek történetének feldolgozása, s közülük Dan és Martov áll legközelebb a szívéhez.) A fejezet megírásában Panaccione hatalmas anyagot nézett át a kor olasz, német, francia és orosz folyóiratterméséből (a brit anyag valamivel soványabb). Ezek a kiadványok ma már sokszor ritkaságszámba mennek.

Ebben a korszakban éppen Olaszországban került szembe a szocialista mozgalom a háború kérdésével (az olasz–török, „tripoliszi” háborúval), ami meghozta a vad nacionalista hullámot, az imperiaлизм dicsőítését, az „előfasiszta gondolkodást”, aminek hangadói támadtak az olasz szocialista munkásmozgalomban is, éppen az értelmiség soraiban. Panaccione mindennek nagy figyelmet szentel, s pontos elemzéseiben nem rejt el saját véleményét, internacionalizmusát sem.

Sokféle levéltári forrásra támaszkodva dolgozza fel a szerző azt az alapkérdést, miként viszonyult a szocialista munkásmozgalom az internacionalizmushoz 1914 augusztusa után. Panaccione nem azok közé tartozik, akik természetesen tekintik a nacionalizmus térhódítását és az internacionalizmus háttérbe szorítását.

A kötet második nagy fejezetében a szerző azzal foglalkozik, hogy 1917 novembere után Oroszországban, a bolsevik pártban miként jelentkezett az internacionalizmus, s ez milyen alakváltozásokon ment át. A szerző ebben az esetben is pontosan elemez, távol áll tőle bármifajta leegyszerűsítés. A kötet harmadik fejezete a mensevikek sajátos helyzetével foglalkozik a bolsevikok Oroszországában (üldözték, majd illegálitásban taszították őket). A negyedik fejezet a mensevikek Martov utáni kimagasló vezetőjének, Fjodor Dannak a működését tárgyalja.

Az orosz régiót csak bizonyos fokig hagyja el a szerző abban az izgalmas fejezetben, amely azt taglalta, hogy milyen súlyos válságokat élt át a demokrácia 1918 után, miként jelentkezett a fasiszta veszély,

s ezzel szemben az antifasiszta mozgalmak, valamint miként alakult a szociáldemokrácia és a Szovjetunió kapcsolata. Nem merőben új témák, de Panaccionénak van új mondanivalója és olyan új forrásanyaga, amely feltétlen figyelmet érdemel. A következő fejezetnek („Az új Európa-elképzelés az 1930-as évek olasz szocialista gondolkodásában”) szintén van nemzetközi vonatkozása. Ezt követi egy nem kevésbé izgalmas fejezet egy olyan kérdésről, amiről már egykoron sokat írtak, hiszen minden napilap és folyóirat teli volt a problémával: a szocialisták és a háború veszélye az 1930-as években. E fejezetben különös gonddal fordul a szerző újra Karl Kautsky személyéhez, aki még ekkor sem fakult meg, még ha jelentősége kisebb volt, mint korábban. Ám nálunk ez a korszaka már alig ismert. Az 1980-as években Magyarországon megjelent Kautsky-kiadványok, mind az 1914 előtti korszakát tárgyalják. Végül a kötet utolsó fejezete a második világháború éveivel foglalkozik, elsősorban a szocialisták helyzetével és szerepével. Panaccione itt is két személyt emel ki külön, akik egyben programot is adtak a háború utáni világra: Pietro Nenni és Fjodor Dant. Tevékenységüket és írásait nagy gonddal mutatja be.

Jennitz János

LEO MARKS

BETWEEN SILK AND CYANIDE – THE STORY OF S.O.E.’S CODE WAR

(*Selyem és cián között. Az SOE rejtjelháborújának története*)

London, Harper Collins Publishers, 1998. 614 p.

Leo Marksot (1920–2001) az angolszász kultúrkörben jó fél évszázadon át – egészen a közelmúltig – neves forgatókönyvíróként ismerték. Csak nemrégiben bekövetkezett halála előtt fedte fel, egy éppoly szívszorongató, mint amennyire forrásértékű leírásában fiatalkori „másik énjét”. Eddig csak elszórt – bár publikus – adatokból volt tudható, hogy a szerző a második világháború idején az angol titkosszolgálat londoni főhadiszállásának egyik leghatékonyabb kódfejtője volt. Az SOE-t (Special Operations Executive – Különleges Hadművelet Parancsnoksága) 1940 júliusában alapították Winston Churchill utasítására, hogy az „lángokba borítsa Európát”. Fő feladata ügynökök bevetése az ellenség által megszállt európai területekre és ott szabotázs akciók végrehajtása és egy „titkos hadsereg” felállítása volt. Ebben meghatározó szerep jutott a londoni központ és az ügynökök közötti kommunikáció megbízhatóságának, gyorsaságának, valamint annak, hogy azt az ellenérdeklét fél minél nehezebben tudja megfejteni.

E tárgykörben az elmúlt évtizedekben számos könyv látott napvilágot. A levéltári források felszabadulásával a könyvek, valamint a tárgykört érintő konferenciák száma arányosan nőtt. Mégis úgy tűnik – jórészt a tevékenység természetéből is adódóan –, hogy a leírások zömének a tényleges történetekhez való viszonya számos esetben megkérdőjelezhető. A fél évszázadon át hallgató Leo Marks könyve ezért is tekinthető a maga nemében páratalannak.

Nigel West, Counterfeit of Spies – Genuine or Bogus? An Astonishing Investigation into Secret Agents of the Second World War, St. Ermin’s Press, London, 1998. *Quentin Reynolds*, The Man Who Would Not Talk, Random House, London, 1953. *Barry Wynne*, Count Five and Die, Souvenir Press, London, 1958. *J. C. Mastermann*, The Double Cross System in the War of 1939-45, reprint Pimlico, London, 1995. *Aline de Romanones*, The Spy Wore Red, Random House, London, 1987. *Josephine Butler*, Churchill’s Secret Agent, Methuen, London, 1983. *M. R. D. Foot & J. M. Langley*, MI 9 – Escape and Evasion 1939-1945, The Bodley Head, London, 1979. *Nigel West*, Secret War – The Story of SOE Britain’s Wartime Sabotage Organisation, Hodder & Stoughton, London, 1992. *K. A. Merrick*, Fights of the Forgiven – Special Duties Operations in World War Two, Arms and Armour, London, 1989. *F. H. Hinsley & Alan Stripp* szerk., Code Breakers, Oxford University Press, 1993. *Michael Smith*, Station X – The Codebreakers of Bletchley Park, Channel 4 Books, London, 1998. Továbbá e sorok írója 1998. október 27–29. között részt vett az alábbiakban többször is említett SOE konferencián a londoni Imperial War Museumban.

A szerzőnek a szolgálathoz kerülése éppoly rendhagyó volt, mint amilyen mértékben befolyásolja a rendkívüliség az e területen való eredményes működést. Huszonkét évesen egy – a feketepecian vásárolt – csirkével a hóna alatt elhagyta a szülői házat, hogy hazafias kötelességének eleget tegyen. 1942 januárjában Bedford városába utazott, hogy rejtjelírói kiképzést kapjon. A sikeres felvételit követően küldték a jövendőbeli ügynököket Bletchley Parkba, az angol kódfejtő központba. Marks azonban azon kevesek közé tartozott, akit alkalmatlannak találtak, így vissza kellett térnie Londonba. Befolyásos rokona közbenjárására ugyan mégiscsak bekerült az SOE főhadiszállásra, de ottani bemutatkozása – látszólag – ismételtlen egy intellektuális balesettel kezdődött. Egy olyan kód feltörése, ami másoknak 20 percbe telt, neki egy egész napot vett igénybe. Csak a sikertelenség okát kereső vizsgafelügyelők vették észre, hogy Marks egy véletlen figyelmetlenség folytán – eltérően a többiekől – nem kapta meg a kód feltöréséhez szükséges elemi segédanyagot. Ennek fényében kezdték másképp értékelni a fiatalember teljesítményét, illetve kvalitásait.

Leo Marks a szinte állandó megújulást, naponkénti találékonyságot igénylő munkának a rejtelmeibe enged bepillantást. Részletekben menően tájékozódhatunk arról, hogy milyen állandósuló feszültség adódott a szabályokat értelemszerűen felrúgni kényszerülő gerillaakciók szervezése-irányítása, valamint a hivatali működés tradíciókon nyugvó – ahhoz ragaszkodó – nehézsége között. Az ellenséges területeken tevékenykedő ügynökök túlnyomó többsége rádió adóvevő útján tartotta a kapcsolatot a főhadiszállással. A titkos üzenetek váltásához szükséges kódokat azonban – mint ahogy ezt Marks esetről esetre feltárta – hihetetlenül könnyen és gyorsan fel lehetett törni. Mi több, nemegyszer ezeket a kódokat papírra írták, illetve nem lehetett jól elrejtteni, így aztán az alaposan és precízen dolgozó német elhárító tisztek pillanatok alatt megtalálták őket. Ezt egy hatásos kihallgatás követte, minek következtében a német Abwehr és Gestapo naprakész információval rendelkezett az angolok titkos hadműveleteiről. A szerzőt rövid időn belül kinevezték az SOE kódosztályának vezetőjévé, s „kereztrejtvény-hadjárata” révén a második világháború legtitkosabb hadműveleteiben vett részt.

Napi feladata abból állt, hogy új kódokat találjon ki, azokat elfogadtassa a vezető katonai réteggel, majd felkutassa a megfelelő munkatársakat, anyagi erőforrásokat és nyersanyagokat, hogy aztán nagy mennyiségben készítsen megfelelő felszereléseket az ügynökök számára. Az ügynökök kiképzése is az ő feladata volt, de itt aligha lehetett maradéktalanul eredményes munkát végezni. A túlélésben, illetve a – sajnos nagyon is gyakori és korai – lebukás elkerülésében taníthatatlan összetevő volt a helyzethez illeszkedő találékonyság, rögtönzőkészség, és bizony a kalkulálhatatlan szerencse is. Ezek bármelyikének hiánya gyorsan vezethetett a kegyetlen véghez. Az előbb már említett rádió adó-vevő készülékek miatt sikerült az ellenségnek számos esetben fogságba ejteni a brit ügynököket. Marks ezért egészen életé végéig felelősnek érezte magát. Halála előtt két évvel egy SOE konferencia reprezentatív előadója volt Londonban. Még ekkor sem tudott könnyek nélkül visszaemlékezni azokra a volt munkatársakra, akik a fogságba esés és a velejáró kínzások nagyfokú kockázatának tudatában vállalták feladataikat. Ez alkalommal is kitért arra, hogy saját balfogásait akkor sem lehet maradéktalanul a németek számlájára írni, ha azok valóban kegyetlenül bántak el a kezükre került ügynökökkel. A gyakori lebukásban éppúgy szerepe volt a kevésbé megbízható rejtjelrendszernek, mint ahogy az általuk végzett munka sajátosságait át nem látó, nehézkesen pedáns-bürokratikus brit kormányzerveknek is.

Marks, bár íróasztal mellett töltötte el a háborús éveket, óriási mértékben járult hozzá Nagy-Britannia titkos háborújának sikeréhez: akkor rendszeresített „technikái” nem csupán a korabeli munkatársak lebukásának kockázatát mérsékeltek, de a háború utáni évtizedekben is hosszú ideig alkalmazott eljárásokká rögzültek. Ezek egyike volt a selyem felhasználása. Selyemből készítették a zsebkendőket, alsóneműt és a kabátbélést az ügynökök számára. Mihelyst felhasználtak egy adott kódot, a zsebkendő azon részét meg lehetett semmisíteni. A könyv címe is erre utal, valamint a ciánkapszulára, amit minden ügynöknek magával kellett vinni arra az eshetőségre, ha fogságba esik. A selyem az életet szimbolizálta, mert így a kódok kevésbé voltak hozzáférhetőek avatatlan kezek számára. A cián pedig a halált jelentette.

Az első igazán nagy sokkhatás akkor érte, mikor felfedezte, hogy az ügynökök népszerű versek útján kommunikáltak a központtal: a versek segítségével írták kódolt üzeneteiket. A rádióadásokat természetesen a németek is vették, és hamar felismerték a verseket, így a kódokat is könnyedén fel tudták törni. Ahol megakadtak, ott a foglyul ejtettek kegyetlen megkínzása vezetett „eredményre”. Így szinte minden üzenetet el tudtak olvasni. Ezt próbálta megakadályozni Marks második gyökeres korrekciója. Az ismertísimerhető poemák helyett saját – dilettáns, de a célt jobban szolgáló – verseket költött. A háború befejező szakaszában ezeket a verskódokat használta a brit ügynökhálózat.

A valóban hősi ügynöki legendárium sorából néhányat a szerző is részletez, illetve saját többlet-információjával gazdagít. Ezek között idézi fel Tommy Yeo-Thomas emlékét, aki mindent tudott a francia ellenállásról és fogságba esve a Gestapo kegyetlen elbánásában részesült, majd kalandos körülmények között sikerült megszöknie. Másik – immár valóban tragikus – hőse volt Noor Inayat Khan, egy indiai herceg gyönyörűsége lánya, aki az egyik legjobb SOE ügynök volt Franciaországban. Fogságba esése után egy koncentrációs táborban halt meg. Mellettük pedig a valóban legendává lett SOE ügynök Violette Szabo

volt. Róla 1958-ban film is készült (*Carve Her Name with Pride*). Ennek elhíresült versét Marks még a háború alatt írta a nőnek, ami eredetiben és amatőr fordításban így hangzik:

The life that I have	Az életem
Is all that I have	Mindenem
And the life that I have	És az életem
Of the life that I have	Élete
Is yours and yours and yours.	a tied, a tied és a tied.
A sleep I shall have	Álmom lesz
A rest I shall have	Megnyugvásom lesz
Yet death will be but a pause	De a halál nem lesz más, mint pillanatnyi szünet
For the peace of my years	Mert életem békéje
In the long green grass	A hosszú zöld fűben
Will be yours and yours and yours.	A tied, a tied és a tied.

Violette Szabo, azaz *Louise*, bár kiválóan kódolt és dekódolt, valamint ügyesen használta az adóvevőt, nem igazán emlékezett a versekre. Tulajdonképpen ez adta az indítást Marksnak, hogy saját maga írjon verseket ügynökei számára. Violette Szabo kiképzése leginkább Higgins professzornak és Eliza Doolittle-nek a *Pygmalion*ból elhíresült kapcsolatára hasonlított. A végkifejlet azonban azzal homlokegyenest ellenkező irányba, tragédiába fordult. Violette Szabo elfogása után nem vallott. Koncentrációs táborba került, ahol 1945-ben két másik hírszerzőtársával együtt kivégezték.

Sajátos szemszögből – maliciától sem mentesen – idézi fel a szerző de Gaulle londoni tevékenységét, és a „tábornok” többnyire viharos kapcsolatát az angol kormányzervekkel és különösképp az SOE-val. „Bár amikor de Gaulle először szállta meg Londont 1940-ben [sic!], semmije sem volt kivéve Franciaországot [mármint lobogó, ellenállásra buzdító patriotizmusa – F. É.], égető szüksége volt egy adóvevőre, hogy ezt tudassa vele [mármint hazájával – F. É.]. Már az SOE-val folytatott tárgyalások elején kikötötte, hogy minden Szabad Francia ügynök szabadon használhatja a titkos Francia kódot az SOE által felkínált rendszeren kívül.” Marks elsőként törte fel a londoni franciák kódrendszerét, az utóbbiak nem kis bosszúságára – miután jelezte is nekik rejtjelrendszerük „használatatlanságát”.

Létfonosságú volt, hogy az ún. „megfejthetetlen” üzeneteket – amelyek a napi titkos üzenetforgalom mintegy 20%-át tették ki – a lehető legrövidebb időn belül, a Gestapót megelőzve lehessen megfejteni. Mindeközben azzal is kalkulálni kellett, hogy milyen szubjektív kódolási bakik keletkeztek az ügynökök helyesírási ismereteinek fogyatékosságaiból adódóan. Ebből számtalan esetben következett szavak elírása, azaz a titkos üzenet kódoszlopainak elcsúszása, keveredése. A sokasodó üzenetforgalom miatt egyedül már nem volt képes egy-egy, nem megfelelően elkészített és beérkezett üzenet megfejtésére. Ezért 400 fiatal nőt alkalmazott erre a célra, akik – fedésként – ápolónői feladatok ellátására léptek a hadsereg kötelékébe. Szembetűnő, hogy Marks nem a matematikai készséget tartotta fontosnak. Szerinte egy kódfejtőnél a legfontosabb a zene iránti fogékonyság és a keresztrejtvény-fejtésben való jártasság volt. Az utánpótlás biztosítása érdekében Marks gyakran készített rejtvényeket a *The Times* melléklete számára, és a beküldők közül választotta ki új segítőitársai egy részét. A többnyire hölgy segítők közel ötven holland származású SOE ügynök sürgősen halálát okozta. Ez a felismerés vezette Marksot a harmadik forradalmi változás előmozdítására. Egy újabb rejtjel rendszeresítésével minden ügynök a központ tudomására tudta hozni, amennyiben elfogták, és nyomás hatására küldött valamilyen félrevezető üzenetet.

A Hollandiából érkező üzenetekben Marks számára egy idő után az tűnt furcsának, hogy azok mindig kifogástalan precizitással érkeztek a központba. Ez felkeltette gyanúját: a németek az orruknál fogva vezetik (félre) az angolokat. A holland ellenállás tagjai – a korábbi tapasztalatok szerint – jól képzett kódfejtők voltak. A németek félrevezető taktikáját a szakirodalom *Englandspiel*-nek nevezi. Marks közölte gyanúját feletteseivel, miszerint ügynökeik német fogságban vannak. Megérzése később igazolódott, de annak idején előljárói elvetették feltevését. A hivatali érzéketlenség közel ötven holland származású SOE ügynök sürgősen halálát okozta. Ez a felismerés vezette Marksot a harmadik forradalmi változás előmozdítására. Egy újabb rejtjel rendszeresítésével minden ügynök a központ tudomására tudta hozni, amennyiben elfogták, és nyomás hatására küldött valamilyen félrevezető üzenetet.

Marks ez időben tökéletesítette az – eredetileg német találmánynak számító – „egyszeri írótüb” használatát is. A számsorok előre kidolgozott kifejezéseket, illetve mondatokat jelentettek. Ehhez a számsorhoz további számsorokat rendeltek, amelyek szintén előzetes egyeztetés után készültek. Ezek a rejtjelek is egyszer használatosak voltak, ezért nagyon megbízhatóak. Marks ezeket a számsorokat megváltoztatta

betükre. Az egyszer használatos „írótümb” a brit titkosszolgálatoknál a háború után standard rejtjelíró technikává vált.

Marks forgatókönyvírói vénája, évtizedeken át csiszolódott dramaturgiai technikája könnyen vihetné a narrációt egy „jól megcsinált” háborús, illetve titkosszolgálati kalandregény irányába. Ehhez képest szembetűnő a jelzett irány mellőzése, s még inkább az, hogy helyette a korabeli brit titkosszolgálat intézménytörténeti leírását is megtaláljuk, beleértve ebbe a belső működési rend meglehetősen bürokratikus útvesztőit is. Ez azért valóban hiánypótló, mivel a háború még szinte be sem fejeződött, de a brit MI6 – az SOE utódja – szorgalmasan semmisítette meg azokat a dokumentumokat, amelyek az SOE-ra mint intézményre, annak működésére vonatkoztak. A fennmaradt iratok túlnyomó többsége a bevetésekre vonatkozik, így keveset tudunk meg a döntéshozatali folyamatáról, illetve az igen csak költséges bevetések finanszírozásáról. Marks könyve azonban ezen területekre is bepillantást nyújt. Sőt mi több, információit a már említett SOE konferencián megjelent, még élő ügynöktársak és a szolgálat korabeli vezetői is hitelesítették.

Az már csak egy záró adalék, hogy noha a szerző könyve papírra vetésekor már több mint 75 telet számlált életében, mégis plasztikusan idézi fel egykori önmaga, a lázadó és kissé habókos ifjú korabeli lelkületét. Emberi, morális dilemmáit a munka természete kapcsán, s azt az e területen korántsem általános humorérzékét, amely esetenként kritikus helyzeteken is átsegítette. Ezek mindegyike olyan természetű, hogy aligha lehetett „utólag kitalálni”, s ha tetszik, a kritikus helyzetek sorában a depresszióba és „ellen-szere” volt, mert az azonnali cselekvést (ellenlépést) követelő – ma úgy mondják – problémamegoldó kreativitást segítette. A századközép viláégése közepette zajló „titkos háborúról” tudósító könyvek sorában Leo Marks munkája nem csupán belletrisztikai szempontból, veretes stílusa miatt, hanem a humanista normák időnkénti kényszerű mellőzése feletti egyidejű és visszatekintő tépelődése okán is megkülönböztetett helyet biztosít a szerzőnek.

Figder Éva

DAVID CANNADINE

ORNAMENTALISM: HOW THE BRITISH SAW THEIR EMPIRE

(Ornamentalizmus, vagy ahogyan a britek saját birodalmukat látták)

London, 2001. 288 p.

David Cannadine a második világháború után, 1950-ben született, így azon történészek közé tartozik, akik – elődeiktől eltérően – már fiatalkorukban szembesültek azzal a ténnyel, hogy a fényes brit birodalom múlttá vált, amely elemzést igényel.

Cannadine Birminghamben született, a cambridge-i, az oxfordi és a princetoni egyetemen végezte tanulmányait, majd Cambridge-ben, valamint a New York-i Columbia Egyetemen tanított, jelenleg a londoni egyetem történeti intézetének (Institute of Historical Research) az igazgatója. Számos műve közül kiemelkedik a díjakkal kitüntetett „The Decline and Fall of the British Aristocracy” (A brit arisztokrácia hanyatlása és bukása), G. M. Trevelyan portréja, illetve a „Class in Britain” (Osztály Nagy-Britanniában), amely Johnsontól Thatcherig és a jelenlegi miniszterelnökig, Tony Blairig mutatja be az osztálymegosztottságtól terhes Anglia társadalmát. Cannadine ugyanakkor a köz- és a szellemi életben igen aktív, rendszeresen ír cikkeket és ismertetéseket a londoni és a New York-i időszaki és napilapokban, valamint ismert rádiós és televíziós személyiség.

A most ismertetendő könyvet valójában kiegészítésül szánta az arisztokráciáról és osztálymegosztottságról szóló műveihez, így mondhatni, hogy összességében megjeleníti a 20. századi Nagy-Britannia társadalomrajzát és a világban betöltött helyét. A mű az imperializmusnak nem a sötét oldalával foglalkozik, mint J. A. Hobson klasszikussá vált „Imperialism” című könyve. Összefoglalva inkább elmondható, hogy a mű részletesen ismerteti a britek elragadtatását a birodalom, a birodalom adta életlehetőségek iránt, amelyeket Joseph Conrad író „csodálatos behatolásnak” jellemezett. A könyv egyik ismertetője, az ismert történész, Bernard Porter azzal kezdte recenzióját, hogy a brit birodalom „fantasztikus látványosság, műsor” volt. Viktória királynő (1876-tól India császárnője) uralkodása idején kialakult kultusz eredményeképpen még ma is vannak idős indiai asszonyok, akik rendkívül tisztelik az egykori királynőt. Viktória maga mentes volt bármilyen faji előítéllettől, egyik bizalmasa egy indiai szolgálója volt. Sok angol átlagember lekezelően viszonyult a birodalom számos népe iránt, a gyarmatokon töltött éveik után ez a vélekedés azonban gyakran megváltozott.

Cannadine világosan bemutatja, hogyan igyekeztek a „sznob” angol hierarchikus viszonyokat bevezetni a gyarmatokon is, valamint azt is, miként valósult ez meg. Ennek ismert szemtanúi és leírói Rudyard Kipling és Anthony Trollope írók. Mint az utóbbi megállapította, egy ausztráliai földbirtokos akkori élete alig különbözött egy másfél századdal korábban élt angoliai földbirtokosétól. Az Angliából exportált gyarmati sznobizmus számos példáját látjuk a bangalore-i Mysore maharadzsalaplatában – amely az angol királyi család balmorali kastélyát utánozza – vagy Durbar épületeiben.

Cannadine könyvének kevésbé kidolgozott részei talán azok, amelyek a gyarmati tisztviselők szerepét, viselkedését, helyzetét tisztázzák. Valójában nem alkottak nagy számú réteget, és nagymértékben alkalmaztak beosztottakat a bennszülött lakosságból. Ez olcsóbb megoldás is volt, másfelől a brit lakosság egy része Anglián belül nem lelkesedett a gyarmatosítás eszméjéért és gyakorlatáért.

Cannadine kutatásaiból és feldolgozásaiból nyilvánvalóan kitűnik: mindenképpen meghatározó, milyen osztálybeliek irányították, kormányozták a brit gyarmatbirodalmat, valamint kik ápolták és támogatták a birodalmi eszmét. Bonyolult kérdés, hogy a hierarchikus angoliai társadalmi rendszer mennyire reprodukálható a gyarmatokon. A kérdésfeltevés és a kifejtés feltétlenül a szerző érdeme.

H. Haraszti Éva

E SZÁMUNK SZERZŐI

Bagi Zoltán, levéltáros, Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára

Gebei Sándor, kandidátus, főiskolai tanár, Esterházy Károly Főiskola, Eger

Figder Éva, PhD-hallgató, PTE

H. Haraszti Éva, a történettudomány doktora (London)

Holub Krisztina, PhD-hallgató, PTE

Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete

Leopold László, PhD-hallgató, PTE

Réti Balázs, PhD-hallgató, PTE

Sztikalin, Alekszandr, kandidátus, tudományos munkatárs, Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézete

Tomasovszky Orsolya, PhD-hallgató, ELTE

